

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

На правах рукопису

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Анатолій Леонідович

УДК 341.29

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук

Науковий керівник:
доктор юридичних наук,
професор, академік НАН України
Шемшученко Ю.С.

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД.....	14
1.1. Поняття, ознаки та історичні особливості формування інституту міжнародно-правової відповідальності за заподіяння шкоди природному середовищу	14
1.2. Підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод	45
1.3. Види та форми міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод	75
Висновки до розділу 1	93
РОЗДІЛ 2 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД.....	96
2.1. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення внутрішніх морських вод, вод територіального моря та виключної економічної зони.....	96
2.1.1. Загальні риси міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод під юрисдикцією держави	96
2.1.2. Особливості міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою.....	103
2.1.3. Особливості міжнародно-правової відповідальності за радіаційне забруднення морських вод.....	125
2.1.4. Особливості міжнародно-правової відповідальності за забруднення моря відходами та іншими забруднюючими речовинами	133
2.2. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення вод відкритого моря.....	137
2.3. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення материкових поверхневих вод	156
Висновки до розділу 2.....	176

	3
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації особливого значення набувають питання збереження водних ресурсів планети, правова охорона яких можлива лише на основі поєднання зусиль кожної держави на національному рівні та міжнародного співтовариства в цілому. Щороку у материкові та морські поверхневі води з різних причин потрапляють тисячі тонн шкідливих і небезпечних речовин, посилюється засміченість водного середовища промисловими та побутовими відходами, а також генетично модифікованими організмами та матеріалами. Негативні екологічні наслідки надмірної експлуатації водних об'єктів уже давно перестали бути віддаленою перспективою і проявляються, зокрема, у різкому зменшенні запасів питної води, вичерпанні живих ресурсів моря та прісних водойм та забрудненні узбережжя.

Такий стан справ показує недостатню ефективність існуючого механізму міжнародно-правової охорони поверхневих вод від забруднення, що не в останню чергу зумовлено відсутністю дієвого інституту міжнародно-правової відповідальності за їх забруднення. Цей інститут має бути основним засобом міжнародно-правової охорони водного середовища від забруднення, оскільки, впливаючи на сферу матеріальних інтересів держави, він найбільш ефективно, порівняно з іншими засобами правової охорони вод, спонукає її вживати усіх необхідних заходів, спрямованих на попередження, припинення чи зменшення забруднення природного середовища водних об'єктів.

Актуальність обраної теми зумовлена відсутністю системного і комплексного дослідження проблем міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Посилює гостроту зазначеної проблеми і відсутність систематизованого міжнародного договору чи договорів, які б регламентували міжнародні правовідносини, пов'язані з реалізацією такої відповідальності, а діючі у сфері відповідальності за забруднення водного середовища конвенції часто мають фрагментарний характер, не узгоджені

між собою, містять чимало прогалин і суперечностей, оперують неоднозначними термінами та потребують суттєвого удосконалення з урахуванням нинішньої екологічної ситуації та стану міжнародних відносин.

Вимагають уточнення підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, а загальноприйняте визначення поняття “поверхневі води” у сучасному міжнародному праві не розроблене взагалі. Основні здобутки вітчизняної міжнародно-правової науки у царині міжнародно-правової відповідальності потребують перегляду у зв’язку з прийняттям у 2001 р. Генеральною Асамблеєю ООН Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Серед українських та зарубіжних науковців відсутня єдина точка зору про коло суб’єктів, які можуть притягатися до міжнародно-правової відповідальності за транскордонне забруднення вод, про види, форми та обсяги такої відповідальності. Незважаючи на наявність загальних принципів міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, її реалізація щодо випадків забруднення різних видів водних об’єктів має суттєві особливості, а норми, які б регулювали відносини відповідальності за забруднення вод відкритого моря у сучасному міжнародному праві не розроблені. Потребує узгодження методика визначення складу та розміру шкоди, заподіяної внаслідок забруднення, що має бути відшкодована в процесі реалізації відповідальності. У доктрині міжнародного права та практиці міжнародних правовідносин відсутні чіткі критерії розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за транскордонне забруднення вод, конвенційними та звичаєвими нормами міжнародного права недостатньо чітко врегульовані процедура вирішення міжнародних спорів щодо міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод та порядок її реалізації.

Загальним проблемам міжнародно-правової відповідальності приділялася значна увага в роботах таких учених-юристів, як Р. Аго, Д. Алланд, Г. Аранжіо-Руіз, Ю.Ю. Блажевич, Е. Вайлер, В.А. Василенко,

Д.В. Боветт, Л.Н. Галенська, А.І. Дмитрієв, Ю.М. Колосов, Х. Ксу, П.М. Куріс, Дж. Кроуфорд, Д.Б. Левін, О.Е. Лейст, І.І. Лукашук, Ю.В. Манійчук, О. Пегна, А. Пеллет, С.Б. Раскалей, Б. Сімма, Ю.А. Решетов, Н.А. Ушаков та ін. Питанням міжнародно-правової відповідальності за заподіяння екологічної шкоди присвячені праці Д.С. Боклан, Т. Гехрінга, О.М. Васильєвої, А.І. Іойриша, С. Кірчнера, С.О. Колбасова, Ю. Крупки, М.Т. Мелешина, А.А. Шишка, О.Л. Радчик, Н.А. Соколової, Дж.С. Стабіле, В.М. Строчука, О.А. Супатаєвої, А.І. Хопвела, Ю.С. Шемшученка, М. Яхтенфруша тощо.

Окремі аспекти міжнародно-правової відповідальності за забруднення різних видів поверхневих водних об'єктів досліджувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями М.М. Бринчуком, Я. Вонгом, Л. Гіждіваном, П. Крістенсен, Є.Г. Лаверичевим, Д. Ні, В.Ф. Сидорченком, Л.В. Сперанською, Дж.М. Фландерсом та деякими іншими. При цьому поза увагою більшості авторів залишалася ідея комплексного дослідження міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод як цілісного інституту сучасного міжнародного права.

Зазначені чинники зумовлюють актуальність дисертаційного дослідження проблем міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося в рамках планової науково-дослідної теми відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України "Міжнародно-правові проблеми співробітництва України з світовими та європейськими інституційними структурами" (номер державної реєстрації 0101U007291).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу існуючих міжнародно-правових норм, які стосуються міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, та практики їх застосування, ґрунтуючись на досягненнях

вітчизняної та іноземної міжнародно-правової науки, сформулювати наукові положення і розробити практичні рекомендації щодо удосконалення правового регулювання цієї сфери міжнародних правовідносин та підвищення рівня ефективності механізму реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення водного середовища.

Виходячи із поставленої мети, визначені такі завдання дисертаційного дослідження:

визначити поняття міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод та розкрити її юридичну природу;

дослідити та систематизувати специфічні ознаки міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод;

встановити підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, з'ясувати характер та склад шкоди, що заподіяна в результаті забруднення поверхневих вод та підлягає відшкодуванню в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності;

розкрити загальні засади, види та форми міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, а також особливості реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря, морських вод, що перебувають під юрисдикцією держави та материкових поверхневих вод;

виявити основні напрями підвищення ефективності діяльності міжнародних судів та арбітражів в процесі притягнення суб'єктів міжнародного права до відповідальності за забруднення поверхневих вод;

визначити шляхи удосконалення практики держав у сфері реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, розробити рекомендації щодо оптимізації інституційного механізму міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

Об'єктом дослідження виступають міжнародні правовідносини, пов'язані з реалізацією міжнародно-правової відповідальності суб'єктів

міжнародного права, діяльність яких призвела до забруднення поверхневих вод.

Предмет дослідження складає комплекс міжнародно-правових норм, що визначають природу, зміст та порядок реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

Методи дослідження. Філософсько-світоглядною основою дослідження є основні положення, принципи та парадигми діалектики, герменевтики, феноменології та синергетики. Достовірність та обґрунтованість наукових результатів забезпечувалися використанням філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових та конкретно-наукових методів пізнання. У ході роботи над дисертацією використовувалися різноманітні методи дослідження, головним серед яких є діалектичний метод пізнання, застосування котрого дозволило здійснити дослідження проблем реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод на основі виявлення закономірностей взаємного впливу норм міжнародного права та міжнародних правовідносин у сфері охорони від забруднень водного середовища. Історичний метод використовувався під час дослідження процесів зародження, формування та розвитку інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. При здійсненні аналізу змісту поняття поверхневих вод також використовувався порівняльний метод. При тлумаченні норм міжнародного права та встановленні особливостей їх реалізації застосовувалися формально-юридичний, системний, структурно-функціональний методи пізнання. При дослідженні практики держав, міжнародних міжурядових організацій, міжнародних судів та арбітражів використовувалися індуктивний метод, а також методи аналізу та синтезу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертаційне дослідження є першим у вітчизняній юридичній науці системним та комплексним дослідженням сутності відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод з урахуванням сучасних

тенденцій розвитку міжнародного права та практики його застосування. Проведене дослідження дало можливість сформулювати ряд теоретичних підходів до визначення перспектив розвитку цього інституту та розробити практичні рекомендації щодо удосконалення правових норм та механізмів, спрямованих на охорону поверхневих вод від різних видів забруднень.

Наукову новизну дослідження складають такі його основні положення, висновки та рекомендації:

вперше:

встановлено, що в сучасних умовах розвитку міжнародних відносин відбувається становлення комплексу міжнародно-правових норм, які регулюють відносини міжнародно-правової відповідальності суб'єктів міжнародного права за забруднення поверхневих вод. Основою зазначеного комплексу норм виступає закріплений міжнародно-правовим звичаєм обов'язок суб'єкта міжнародного права використовувати свою територію таким чином, щоб не заподіювати шкоду природному середовищу інших суб'єктів міжнародного права;

доведено, що до відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод не застосовуються правила абсолютної міжнародно-правової відповідальності, оскільки остання може реалізуватися винятково на підставі міжнародних конвенцій, тоді як міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод може наставати і на підставі звичаєвих норм міжнародного права;

встановлено, що в сучасному міжнародному праві поняття забруднення вод розуміється як здійснення будь-якого негативного впливу на водні об'єкти. Виходячи з цього, запропоновано таку класифікацію діянь, пов'язаних із забрудненням поверхневих вод, вчинення яких тягне настання міжнародно-правової відповідальності: а) забруднення поверхневих вод матеріалами, що розчиняються у воді або утворюють суспензії чи пульпи; б) забруднення поверхневих вод матеріалами, що не розчиняються у воді; в) забруднення поверхневих вод біологічно небезпечними

(бактеріологічними, мікробіологічними) речовинами та матеріалами; г) забруднення поверхневих вод генетично-модифікованими речовинами, матеріалами та організмами, що можуть негативно впливати на живі організми водних об'єктів; д) радіаційне забруднення поверхневих вод; е) теплове забруднення поверхневих вод;

обґрунтовано, що заподіяна внаслідок забруднення поверхневих вод шкода є конститутивним елементом складу відповідного міжнародного правопорушення. До складу шкоди, яка має бути відшкодована в результаті реалізації міжнародно-правової відповідальності, включаються: а) втрата життя чи тілесні ушкодження; б) втрата чи пошкодження майна, за винятком втрати чи пошкодження майна особи, безпосередньо винної у вчиненні дій, що призвели до забруднення вод; в) витрати на обґрунтовані попереджувальні заходи, крім витрат на звичайні профілактичні заходи; г) витрати на обґрунтовані заходи, спрямовані на відновлення якості забрудненого водного об'єкту, що були вжиті або мають бути вжиті потерпілою стороною; д) упущена внаслідок забруднення вигода від використання будь-яких корисних властивостей водного середовища (забір води, вилов риби та інших живих ресурсів, рекреаційне чи навігаційне використання тощо);

обґрунтовано, що вина виступає факультативним елементом складу міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, який не впливає на кваліфікацію самого міжнародно-протиправного діяння, але має враховуватися під час визначення форм, змісту та обсягу міжнародно-правової відповідальності за нього;

доведено, що міжнародно-правова відповідальність держави чи міжнародної міжурядової організації може наставати лише у випадку істотного забруднення поверхневих вод, при цьому в якості критерію визначення істотності заподіяної шкоди запропоновано використовувати передбачений діючими міжнародними конвенціями максимальний розмір

цивільно-правової відповідальності за відповідний вид забруднення водних об'єктів;

запропоновано внести доповнення до ст. 110 Конвенції ООН з морського права 1982 р., розширивши підстави огляду будь-яким військовим судном іноземного судна на випадки, коли є обґрунтовані підстави вважати, що діяльність, пов'язана з експлуатацією цього судна, призводить до істотного забруднення середовища відкритого моря;

сформульовано пропозицію створення міжнародного фонду з охорони середовища відкритого моря, кошти якого мають формуватися за рахунок членських внесків держав-учасниць та компенсаційних платежів суб'єктів міжнародного права, які допустили істотне забруднення вод відкритого моря;

удосконалено поняття поверхневих вод, що визначається як сукупність усіх водних об'єктів, що перебувають у рідкому стані і поверхня яких контактує з атмосферним повітрям, а також обґрунтовано, що до складу поверхневих вод мають включатися як морські поверхневі води (води морів та океанів), так і материкові поверхневі води (води річок, озер, струмків, ставків, водосховищ тощо);

здобули подальший розвиток:

ідеї субсидіарної міжнародно-правової відповідальності, у контексті яких зроблено висновок, що держава несе субсидіарну міжнародно-правову відповідальність за істотне забруднення поверхневих вод, допущене органами державної влади цієї держави, а також приватними фізичними чи юридичними особами, що перебувають під її юрисдикцією або контролем. Субсидіарний характер міжнародно-правової відповідальності означає, що держава має відшкодувати ту частину заподіяної шкоди, яка не була відшкодована в порядку реалізації цивільно-правової відповідальності безпосереднього забруднювача;

концепції посиленої міжнародно-правової відповідальності за серйозне порушення норм міжнародного права. Автором доведено, що у випадку забруднення поверхневих вод в особливо великому розмірі суб'єкт

міжнародного права, діяльність якого призвела до такого забруднення, зобов'язаний не лише відшкодувати в повному обсязі заподіяну ним шкоду, а й понести додаткову відповідальність у формі сплати додаткової компенсації в розмірі, що перевищує дійсний розмір завданої шкоди.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації пропозиції, висновки та рекомендації можуть бути використані для удосконалення механізму реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, а також під час розробки та впровадження нових міжнародних конвенцій у сфері охорони від забруднення водних ресурсів та навколишнього середовища в цілому.

Окремі положення дисертації можуть бути використані у правозастосовчій діяльності міжнародних судів чи арбітражів та в практиці держав під час розв'язання спорів про відшкодування шкоди, заподіяної транскордонним забрудненням поверхневих вод.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження запроваджуються у навчальному процесі під час проведення лекційних та семінарських занять з курсів “Міжнародне право” та “Порівняльне правознавство” на юридичному факультеті Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України.

Апробація результатів дисертації. Положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися у відділі міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Основні положення дисертації оприлюднені на Дванадцятій регіональній науково-практичній конференції (м. Львів, 9-10 лютого 2006 р.; тези опубліковані), Другій міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів (м. Луцьк, 17-18 березня 2006 р.; тези опубліковані), Міжнародній науковій конференції молодих учених “П'яті осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 27-28 жовтня 2006 р., тези опубліковані),

Першій міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих вчених (м. Суми, 8-9 грудня 2006 р.; тези опубліковані), Третій міжнародній науково-практичній конференції аспірантів, студентів та здобувачів “Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Луцьк, 23-24 березня 2007 р.; тези опубліковані), Другій всеукраїнській цивілістичній науковій конференції студентів та аспірантів (м. Одеса, 30-31 березня 2007 р.; тези опубліковані), Другому міжнародному науковому семінарі “Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку” (м. Сімферополь та м. Алушта, 25-29 квітня 2007 р.; тези опубліковані), Другій міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми професійного становлення сучасного юриста” (м. Суми, 12-13 травня 2007 р.; тези опубліковані), Другій міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів “Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти” (м. Суми, 21-22 грудня 2007 р.; тези опубліковані).

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у чотирьох наукових статтях, з яких три опубліковано у фахових виданнях України, та дев’яти опублікованих тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД

1.1. Поняття, ознаки та історичні особливості формування інституту міжнародно-правової відповідальності за заподіяння шкоди природному середовищу

Інститут міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод є складовою частиною більш широкого інституту міжнародно-правової відповідальності, тому його дослідження доцільно здійснювати на декількох рівнях: по-перше, охарактеризувати сутність соціальної відповідальності як найбільш широкої категорії; по-друге, розглянути в рамках загальної теорії права особливості юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності; по-третє; розкрити зміст та природу міжнародно-правової відповідальності; по-четверте, визначити особливості міжнародно-правової відповідальності за порушення норм міжнародного екологічного права, і, нарешті, по-п'яте, дослідити специфічні особливості міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. При цьому в межах останнього рівня можуть аналізуватися різні види відповідальності, пов'язані із забрудненням окремих категорій поверхневих вод – вод внутрішнього та територіального моря, виключної економічної зони, вод відкритого моря, річкових та озерних вод тощо.

Відповідальність в цілому являє собою надзвичайно складне загальносоціальне явище, а тому будь-який конкретний вид відповідальності має розглядатися у світлі її загального поняття [156, с. 11]. У зв'язку з цим виникає необхідність визначити місце юридичної відповідальності у системі соціальної відповідальності та міжнародно-правової відповідальності – у системі юридичної відповідальності.

У вітчизняній правовій літературі тривалий час обговорюється питання про позитивний (перспективний) та негативний (ретроспективний) аспекти юридичної відповідальності [72, с. 52-53]. При цьому відповідальність у позитивному аспекті виступає як усвідомлення суб'єктом правовідносин своїх обов'язків перед суспільством, зумовлене її включенням у соціальні зв'язки, а відповідальність у негативному аспекті розглядається як відповідальність за минулу поведінку, за невиконання певного обов'язку [135, с. 122-124]. Думки про позитивний характер юридичної відповідальності іноді зустрічаються і у науці міжнародного права. Зокрема, Ю. Блажевич зазначає, що позитивна міжнародно-правова відповідальність “має творчий характер і завжди виражається в дотриманні поведінки, спрямованої на підтримку і зміцнення міжнародного правопорядку і забезпечення позитивних для кожної держави результатів” [73, с. 107].

Ідея позитивного характеру юридичної відповідальності виникла, головним чином, через аналогії з концепціями розуміння соціальної відповідальності, сформованими у філософії, соціології, психології та деяких інших науках. Так, наприклад, Д.І. Бернштейн, наполягаючи на необхідності використовувати філософські розробки при дослідженні правової відповідальності, робить висновок про первинність саме позитивного, а не негативного аспекту юридичної відповідальності і зазначає, що “у соціально-правовому сенсі кожен ... несе відповідальність за свою поведінку, за дотримання правових норм” [71, с. 20]. Однак, навряд чи варто автоматично переносити у юридичну науку філософські чи психологічні категорії, спираючись лише на семантичну подібність термінів. Свого часу О.С. Іоффе та Д.М. Шаргородський вказували, що термін “відповідальність” у юридичній літературі іноді використовується не у власному значенні слова і не відображає суті справи [110, с. 318]. Розглядаючи соціальну відповідальність, уявляється цілком доречним виділяти два її аспекти чи елементи – позитивний та негативний, де позитивний пов'язується з внутрішньою саморегуляцією діяльності суб'єкта, а негативний реалізується

у зовнішніх формах контролю та у покладенні на суб'єкта відповідальності за результати його діяльності [208, с. 376]. Д.М. Лук'янець таку зовнішню відповідальність визначає як нормативну відповідальність, що є реакцією з боку суб'єкта, який встановив певні норми, правила поведінки, на порушення цих норм іншим суб'єктом [151, с. 9]. За такого підходу підставою класифікації видів негативної (ретроспективної, нормативної) соціальної відповідальності може бути характер соціальних норм, за порушення яких вона настає, а до видів такої відповідальності слід відносити моральну, релігійну, політичну, юридичну (правову) відповідальність тощо.

Таким чином, доречно розглядати юридичну відповідальність як різновид негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності, який настає винятково за вчинене раніше діяння, що порушує приписи правових норм, а позитивну відповідальність у галузі екології можна розглядати як різновид соціальної відповідальності, повністю виведений за рамки юридичної відповідальності [195, с. 83]. Використання терміну “відповідальність” саме у значенні позитивної соціальної відповідальності за сумлінне виконання покладених на суб'єкта обов'язків нерідко має місце і у міжнародно-правових актах. Наприклад, ст. 24 Статуту ООН [216] визначає, що держави-члени ООН покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Очевидно, що в даному випадку мова йде про позитивну морально-політичну відповідальність Ради Безпеки ООН що до добросовісного виконання нею завдань підтримання міжнародного миру та безпеки, а не застосування до неї яких би то не було заходів юридичної відповідальності за потенційне вчинення міжнародних правопорушень.

Оскільки міжнародно-правова відповідальність за екологічні правопорушення є різновидом юридичної відповідальності, то їй притаманні як загальні риси юридичної відповідальності, так і специфічні особливості, зумовлені сферою її реалізації – міжнародними правовідносинами у галузі охорони довкілля. Тому існує потреба дослідити сутність та ознаки інституту

юридичної відповідальності в цілому, а також встановити, яким чином ці ознаки реалізуються у сфері міжнародних відносин.

Незважаючи на те, що практично всі дослідники проблем юридичної відповідальності розглядають її як центральну категорію права, єдина думка з приводу поняття юридичної відповідальності та його змісту у сучасній правовій науці і досі не сформувалася [107, с. 16]. Загалом можна виділити кілька основних підходів до визначення змісту поняття юридичної відповідальності. Досить поширеним є підхід, відповідно до якого юридична відповідальність, в т.ч. і міжнародно-правова, ототожнюється з негативними наслідками, які настають для суб'єкта, що порушив правову норму [115, с. 78]. Частина дослідників розглядає юридичну відповідальність як один із різновидів санкцій, що застосовуються на підставі закону до особи, котра допустила порушення норм права [204, с. 479]. Інші ж розуміють під юридичною відповідальністю не саму санкцію як статичну категорію, а процес застосування цієї санкції до суб'єкта правопорушення [234, с. 19]. При цьому в рамках останнього підходу часто вказується, що юридична відповідальність має реалізуватися у чітких процесуальних формах [183, с. 592].

Однак, розглядати юридичну відповідальність лише як санкцію або як передбачену санкцією міру державного чи міжнародного примусу навряд чи доречно. Очевидно, що формальне існування санкції правової норми далеко не завжди означає настання юридичної відповідальності суб'єкта, що допустив порушення цієї правової норми. У сфері міжнародного права та міжнародних відносин розглядати юридичну відповідальність лише як санкцію чи передбачену нею міру примусу ще проблематичніше, оскільки, як зазначає, П.М. Куріс, “у міжнародному праві норми з прямо сформульованими санкціями є рідкістю” [144, с. 194].

У правовій літературі також поширеною є думка про те, що юридична відповідальність не може зводитися лише до державного примусу і має розглядатися як окремий вид правовідносин [108, с. 294]. Розгляд юридичної

відповідальності як виду правовідносин дає можливість виділити її чітку структуру з визначеною кількістю елементів, до яких слід відносити суб'єктів правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин, а також юридичні факти, що є підставами виникнення цих правовідносин [150, с. 6].

Слід також зауважити, що суб'єктний склад відносин міжнародно-правової відповідальності має істотну відмінність від суб'єктного складу юридичної відповідальності у національному праві. Характеризуючи типологію юридичної відповідальності на рівні національної правової системи, Д.М. Лук'янець вказує, що для більшості конструкцій юридичної відповідальності притаманні владні повноваження одного суб'єкта відносин відповідальності щодо іншого [150, с. 6]. В той же час, для міжнародного права характерна юридична рівність усіх суб'єктів міжнародних правовідносин, а тому відсутні і будь-які владні повноваження суб'єктів відносин міжнародно-правової відповідальності.

У загальній теорії права традиційно виділяється юридичний та матеріальний зміст правовідносин, де юридичним змістом виступають суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин, а матеріальним – фактичні дії учасників правовідносин, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав та обов'язків [65, с. 112]. Характеризуючи зміст відносин юридичної відповідальності, деякі автори наголошують, передусім, на специфічних обов'язках, що накладаються на правопорушника. Зокрема, В.В. Лазарєв розглядає юридичну відповідальність як “передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта зазнавати несприятливих для нього наслідків правопорушення” [191, с. 489]. Подібної точки зору дотримується і С.Н. Братусь, який юридичну відповідальність визначає як виконання обов'язку на підставі державного або прирівняного до нього примусу [76, с. 85-86]. Загалом такий підхід є вірним, але певною мірою одностороннім, оскільки акцент робиться лише на обов'язках правопорушника, а питання про права та обов'язки іншої сторони правовідносин відповідальності – суб'єкта, наділеного правоздатністю притягати правопорушника до

юридичної відповідальності – залишається поза увагою. Тому видається більш коректним розглядати зміст правовідносин юридичної відповідальності як взаємопов'язані обов'язок суб'єкта, що вчинив правопорушення, зазнавати передбачених нормами права заходів примусу та право суб'єкта, наділеного правоздатністю притягати до юридичної відповідальності, застосувати до правопорушника такі заходи примусу.

Необхідно зазначити, що зміст прав та обов'язків учасників правовідносин юридичної відповідальності в юридичній літературі трактується неоднозначно. Деякі автори визначають відповідальність як покладення на правопорушника додаткового, нового обов'язку, що має негативний для нього характер, чи позбавлення права, тоді як інші до заходів юридичної відповідальності відносять не лише додаткові обов'язки, а й примус до виконання раніше не здійсненого добровільно обов'язку [134, с. 134].

Так, наприклад, С.Н. Братусь, обґрунтовуючи поширення змісту юридичної відповідальності як на нові обов'язки правопорушника, так і на примус до виконання ним попередніх обов'язків, доводив, що через примус до виконання раніше невиконаного обов'язку реалізується відновлювальна (компенсаційна) функція відповідальності, а тому примус до виконання попереднього обов'язку є елементом змісту юридичної відповідальності [76, с. 11-12]. Прихильниками аналогічної точки зору є також І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин [199, с. 56-58].

Більшість дослідників все ж обмежують зміст відповідальності лише покладенням на правопорушника лише нових, додаткових обов'язків, не відносячи до заходів відповідальності примусове виконання обов'язку, раніше не виконаного добровільно [111, с. 14]. Ю.С. Шемшученко вважає таку позицію цілком справедливою, оскільки “примусовим виконанням обов'язку відновлюється порушена законність, але не вирішується питання про покарання правопорушника” [234, с. 24], отже не реалізується одна з основних функцій відповідальності.

Подібна позиція здобула значну популярність і в науці міжнародного права. Зокрема, В.А. Василенко на основі аналізу матеріалів Комісії міжнародного права ООН і практики діяльності Міжнародного Суду ООН та інших установ ООН, дійшов висновку, що міжнародно-правовий примус до виконання попередніх зобов'язань та міжнародно-правова відповідальність, хоча і тісно пов'язані між собою, але є інституційно різними правовими явищами, тому що “форми відповідальності суб'єкта-правопорушника передбачають настання для нього негативних наслідків, пов'язаних з його власною поведінкою і обумовлених ступенем шкідливості його протиправного діяння, а форми міжнародно-правових санкцій – настання негативних для суб'єкта-правопорушника наслідків, що викликаються виключно поведінкою потерпілих суб'єктів і визначаються інтенсивністю застосовуваних ними примусових заходів” [78, с. 52]. Такий же підхід був застосований і Комісією міжнародного права ООН при розробці Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, зі змісту ч. 1 ст. 49 яких випливає, що потерпіла держава може застосовувати контрзаходи тільки проти держави, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправне діяння, з метою спонукати цю державу виконати свої зобов'язання, що складають зміст міжнародно-правової відповідальності. Тобто, якщо контрзаходами здійснюється примус до виконання правопорушником нових, додаткових обов'язків, що виникли у нього внаслідок вчинення правопорушення, то такі контрзаходи мають включатися до складу відносин міжнародно-правової відповідальності, а якщо контрзаходами чи санкціями здійснюється примус до виконання правопорушником первинного обов'язку, то такі контрзаходи мають розглядатися окремо від відносин міжнародно-правової відповідальності.

У правовій літературі загальноновизнаною є думка про те, що підставою юридичної відповідальності виступає правопорушення [184, с. 242]. П.М. Куріс уточнює цю позицію, наголошуючи, що правопорушення є лише юридичним фактом, а тому необхідно, щоб компетентний орган (держава,

міжнародна організація, суддя) констатував, що конкретні факти є такими, якими вони абстрактно визначені у нормі права [144, с. 203]. Тому доречно погодитися з О.Ф. Скакун, яка склад підстави юридичної відповідальності розглядає як сукупність фактичної підстави, тобто вчиненого правопорушення, нормативної підстави – норми права, що встановлює відповідальність за таке правопорушення, та процесуальної підстави – рішення компетентного органу, яким на правопорушника накладається юридична відповідальність, визначається її вид та міра [203, с. 476-477].

Неоднозначно в літературі трактується питання і про види юридичної відповідальності. З однієї сторони, нерідко зустрічається поділ юридичної відповідальності на компенсаційну (правовідновлювальну) та штрафну (каральну) [111, с. 15; 148, с. 134; 156, с. 15], де компенсаційна відповідальність забезпечує відновлення порушених прав потерпілих суб'єктів, а штрафна – належне покарання правопорушника. Однак навряд чи можна погодитися з такою позицією. Справа в тому, що дві основні функції юридичної відповідальності – компенсаційна та штрафна – притаманні юридичній відповідальності в цілому, а отже і кожному її виду. Інакше довелось б припустити, що заходи відповідальності, які мають переважно правовідновлювальний характер, наприклад, відшкодування заподіяної шкоди, не несуть ніякого карального навантаження і навпаки. У теорії міжнародного права значною популярністю користується думка про те, що кожний вид відповідальності виконує як компенсаційну, так і штрафну функцію одночасно. Зокрема, ще на початку ХХ ст. Д. Анцилотті, характеризуючи історію розвитку інституту міжнародно-правової відповідальності, зазначав, що тривалий час “відшкодування одночасно було і покаранням, котре складалося з відшкодування шкоди” [67, с. 394]. Таким чином, на нашу думку, виділення в якості окремих видів юридичної відповідальності компенсаційної (правовідновлювальної) та штрафної (каральної) відповідальності є недоречним.

З іншої сторони, найбільш поширеною є класифікація видів юридичної відповідальності за їх галузеву належність [234, с. 28]. Оскільки найчастіше за такого підходу в якості видів юридичної відповідальності називаються кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність [98, с. 13], то постає питання про місце міжнародно-правової відповідальності в системі видів юридичної відповідальності. Вихідними тезами для вирішення цього питання має стати розуміння міжнародного права як особливої правової системи, “що існує паралельно з системами національного права різних держав” [168, с. 8], а юридичної відповідальності – як інституту права у складі системи права [203, с. 269]. Оскільки інститут юридичної відповідальності у національному праві та інститут міжнародно-правової відповідальності, хоча і є подібними, але входять до складу різних систем права, то міжнародно-правову відповідальність слід розглядати в якості окремого самостійного виду юридичної відповідальності як загальнотеоретичної правової категорії. Ґрунтуючись на такій позиції, М.А. Ушаков зазначає, що міжнародно-правовій відповідальності притаманні як загальні риси, характерні для юридичної відповідальності в цілому, так і специфічні особливості [217, с. 12].

Розуміння міжнародно-правової відповідальності як окремого виду загальнотеоретичної категорії юридичної відповідальності дозволяє припинити дискусію про її приватноправовий чи кримінально-правовий характер [156, с. 21]. Комісія з міжнародного права ООН на 50-й сесії зробила висновок, що міжнародно-правова відповідальність є за своєю природою відповідальністю *sui generis*, тобто окремим видом відповідальності – ні цивільно-правовим, ні кримінально-правовим, а тому право міжнародної відповідальності у майбутньому “має розвиватися відокремлено від цивільної та кримінальної відповідальності” [40, р. 70].

У цілому можна виділити такі родові ознаки юридичної відповідальності, які будуть притаманні усім її видам, в т.ч. і міжнародно-правовій відповідальності:

1) юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, поряд з моральною, релігійною тощо;

2) юридична відповідальність завжди має ретроспективний характер, і настає винятково за порушення конкретного виду соціальних норм, а саме норм права;

3) можливість настання юридичної відповідальності, на відміну від інших соціальних норм, встановлюється лише правовими нормами;

4) єдиною фактичною підставою юридичної відповідальності є правопорушення, тобто діяння деліктоздатного суб'єкта, що порушує приписи правової норми;

5) учасниками відносин юридичної відповідальності є деліктоздатний суб'єкт, який вчинив правопорушення, та суб'єкт, який має правоздатність притягати правопорушника до юридичної відповідальності;

6) змістом відносин юридичної відповідальності є обов'язок суб'єкта, що вчинив правопорушення, зазнавати передбачених нормами права заходів примусу та право суб'єкта, наділеного правоздатністю притягати до юридичної відповідальності, застосувати до правопорушника такі заходи примусу;

7) засоби примусу, які застосовуються до правопорушника в процесі реалізації юридичної відповідальності, завжди мають негативний для нього характер.

Наявність специфічних ознак, властивих міжнародно-правовій відповідальності, зумовлюється, передусім, особливістю міжнародних правовідносин. У літературі виділяються декілька передумов існування інституту міжнародно-правової відповідальності. Деякі дослідники, спираючись на поширену у теорії права думку про те, що передумовою юридичної відповідальності у національному праві є свобода волі, доводять,

що і у міжнародному праві основною передумовою міжнародно-правової відповідальності є саме свобода волі держави [79, с. 25-26]. А.П. Чирков зазначає, що категорія свободи волі малозастосовна до суб'єктів міжнародних правовідносин пропонує в якості передумови міжнародно-правової відповідальності розглядати не свободу волі, а суверенітет держави, оскільки саме держави є творцями та гарантами міжнародного права [232, с. 14-15]. Незважаючи на логічність такої позиції, навряд чи можна з нею погодитися, оскільки суб'єктами міжнародних правовідносин та творцями міжнародно-правових норм є не тільки суверенні держави, а й міжнародні міжурядові організації та державоподібні утворення, що не мають суверенітету [165, с. 47]. Зведення ж передумов міжнародно-правової відповідальності лише до суверенітету держав-суб'єктів міжнародних правовідносин призвело б до виключення з числа учасників відносин міжнародно-правової відповідальності міжнародних міжурядових організацій та державоподібних утворень, що не відповідає дійсності.

П.М. Куріс розглядає передумови міжнародно-правової відповідальності більш широко, виділяючи їх об'єктивну та суб'єктивну складову. При цьому об'єктивну передумову міжнародно-правової відповідальності він розглядає як наявність правового регулювання міжнародних відносин, оскільки юридична відповідальність можлива лише за умови регулювання поведінки за допомогою правових норм, а суб'єктивну – як свободу вибору, відносну свободу дій учасника міжнародних правовідносин [143, с. 25-26]. Однак, урегульовані нормами права можливі варіанти поведінки суб'єкта міжнародних правовідносин, тобто його суб'єктивні права та юридичні обов'язки, є нічим іншим, як міжнародною правоздатністю, а відносна свобода вибору варіантів можливих дій – міжнародною дієздатністю, які сукупно утворюють міжнародну правосуб'єктність конкретного учасника міжнародних правовідносин. Тому слід погодитися з думкою М.Х. Фарукшина, що основною передумовою

міжнародно-правової відповідальності є міжнародна правосуб'єктність [164, с. 148].

Таке розуміння передумов міжнародно-правової відповідальності приводить до логічного висновку, що суб'єктами відносин міжнародної відповідальності можуть бути лише суб'єкти міжнародного права. При цьому у юридичній науці точиться гостра дискусія про коло суб'єктів міжнародного права та про можливість включення до їх числа нових суб'єктів. Загально визнаними суб'єктами міжнародного права є держави, міжнародні міжурядові організації, а також народи (нації), що борються за своє визволення та державоподібні утворення (наприклад, Ватикан, вільні міста) [154, с. 10].

За критерієм наявності чи відсутності суверенітету ці суб'єкти поділяються на суверенні (первинні) та несуверенні (похідні). До суверенних (первинних) суб'єктів міжнародного права відносяться держави, а в деяких випадках – і нації (народи), що борються за своє визволення [166, с. 56-57]. Особливістю міжнародної правосуб'єктності суверенних (первинних) суб'єктів є те, що вони в силу самого лише свого існування є носіями міжнародних прав і обов'язків. До несуверенних (похідних) суб'єктів міжнародного права відносяться міжнародні міжурядові організації та державоподібні утворення. Такі суб'єкти утворюються суверенними (первинними), а іноді і іншими несуверенними (похідними) суб'єктами міжнародного і мають такий обсяг прав та обов'язків, який чітко визначається їх установчими документами [168, с. 78]. Зазначена класифікація є умовною та певною мірою застарілою, оскільки на сучасному етапі розвитку міжнародного права можна навести приклад Європейського Союзу – міжнародної організації, наділеної окремими елементами суверенних повноважень. Однак і компетенція Європейського Союзу є похідною (делегованою), оскільки вона формується за рахунок передачі державами-членами частини своїх суверенних повноважень інституціям ЄС [190, с. 155]. В цілому ж міжнародну правосуб'єктність суверенних

(первинних) суб'єктів можна визначити як загальну, а несuverенних (похідних) – як спеціальну. Спільною ж рисою міжнародної правосуб'єктності як суверенних, так і несuverенних суб'єктів міжнародного права, є те, що вони завжди самостійно і від власного імені виступають учасником міжнародних правовідносин.

Останнім часом нерідко виникає питання про включення до числа суб'єктів міжнародного права і інших осіб, перш за все фізичних осіб, міжнародних неурядових організацій та міжнародних господарських об'єднань (транснаціональних корпорацій) [94, с. 104]. Підґрунтям для подібних поглядів є те, що міжнародно-правовими нормами нерідко встановлюються певні права та обов'язки для фізичних та юридичних осіб, вони іноді також можуть вступати у врегульовані нормами міжнародного права відносини.

Одним із найскладніших у цьому відношенні є питання про можливість визнання суб'єктами міжнародного права фізичних осіб-індивідів. Основною тезою, яка дозволяє деяким дослідникам відносити індивідів до числа суб'єктів міжнародного права, є закріплення у міжнародно-правових актах широкого переліку суб'єктивних прав і обов'язків фізичної особи. Зокрема, Г.В. Ігнатенко, обґрунтовуючи існування у фізичної особи міжнародної правосуб'єктності, вказує, що для визначення наявності в індивіда міжнародної правосуб'єктності має значення його здатність мати і здійснювати права і обов'язки, визначені нормами міжнародного права, а той факт, що кількість відносин за участю фізичних осіб, які б регулювалися безпосередньо нормами міжнародного права, є надзвичайно малою, автор не вважає важливим, оскільки “кількісний показник характеризує фактичний стан, а не правоздатність” [165, с. 76-77]. Тим не менше, з такою позицією навряд чи можна погодитися.

Дійсно, до Другої світової війни у міжнародному праві фізична особа не розглядалася як носій суб'єктивних прав та обов'язків, а виступала лише як об'єкт міжнародного права [153, с. 85]. Після Другої світової війни фізичні

особи перестали розглядатися як об'єкти міжнародного права, а пізніше уругвайський юрист Е.Х. Аречага, котрий свого часу був головою Міжнародного Суду ООН, наголошував на можливості та необхідності надання міждержавними договорами індивідам певних прав та розробки міжнародних засобів захисту цих прав [68, с. 259-260]. Прийняття ж значної кількості міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав і свобод людини, основними серед яких є Загальна декларація прав людини 1948 р. [86], Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. [6], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [169], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [170], Конвенція про права дитини 1989 р. [123] тощо, дозволяє із впевненістю констатувати факт закріплення у сучасному міжнародному праві значного кола суб'єктивних прав і обов'язків фізичної особи. Однак, навряд чи таке закріплення прав і обов'язків індивіда дає можливість говорити про його повноцінну міжнародну правосуб'єктність. Швейцарський дослідник П. Маланчук, заперечуючи міжнародну правосуб'єктність особи, наводить вказує, що міжнародні договори у сфері прав людини не наділяють індивідів безпосередніми правами у міжнародних відносинах, а покладають на держави обов'язок надавати зацікавленим фізичним особам певні права за внутрішньодержавним законодавством. При цьому автор наводить досить просту та оригінальну аналогію з національним екологічним правом: “внутрішньодержавні норми, що забороняють жорстокість до тварин, не надають останнім ніяких прав” [158, с. 152]. Аналогічна думка поширена і у вітчизняній літературі. Так, ще у 60-х роках ХХ ст. Д.Б. Левін зазначав, що “індивіди, не будучи суб'єктами міжнародного права, а будучи у випадках, коли міжнародне право захищає їхні інтереси, ... лише дестинаторами його норм, не можуть бути ні суб'єктами міжнародного делікту, ні суб'єктами претензій про відповідальність” [147, с. 48].

На нашу думку, теза про те, що фізична особа виступає дестинатором, а не суб'єктом міжнародного права, може бути прийнята за основу при

вирішенні питання про суб'єктний склад відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Характер діяльності Європейського суду з прав людини, Суду Європейських співтовариств, Верховного комісару ООН з прав людини і т.п. дозволяє говорити про те, що фізична особа, яка вважає, що певна держава порушує її права чи свободи, може не лише звернутися до цієї держави з вимогою відновити порушене право, а й із проханням до відповідного міжнародного органу застосувати до держави-правопорушника заходи, спрямовані на відновлення порушеного права. Більше того, при вирішенні справи на користь фізичної особи, держава-правопорушниця несе обов'язок виконати рішення відповідного юрисдикційного органу (Європейського суду з прав людини, Суду Європейських співтовариств тощо).

Однак тут необхідно звернути увагу на декілька суттєвих моментів. По-перше, держава-правопорушниця, скарга фізичної особи на дії якої розглядалася міжнародним судом чи міжнародною організацією, несе обов'язок відновити порушене право заявника не перед самим заявником, а перед відповідною міжнародною організацією, наприклад, ООН, Радою Європи чи Європейським союзом. По-друге, фізична особа може звернутися до міжнародного юрисдикційного органу тільки за умови, якщо держава-правопорушниця ратифікувала відповідний міжнародний договір, що передбачає можливість такого звернення. Тобто ініціативи однієї лише фізичної особи про висунення претензії до суб'єкта міжнародного права не достатньо для виникнення відносин відповідальності цього суб'єкта.

Іншою підставою, що дозволяє деяким дослідникам обґрунтовувати міжнародну правосуб'єктність індивіда, є існування механізмів притягнення фізичної особи до міжнародної кримінальної відповідальності. Наприклад, французький дослідник Ж. Гускоз однозначно відносить фізичних осіб до числа суб'єктів міжнародного права, передусім через те, що вони можуть нести міжнародну кримінальну відповідальність [215, с. 180-181].

Вперше механізм притягнення фізичних осіб до кримінальної відповідальності безпосередньо на основі норм міжнародного права був втілений після Другої світової війни у статутах Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн вісі (Нюрнберзький трибунал 1945 р.) та Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями на Далекому Сході (Токійський трибунал 1946 р.), а пізніше – у статутах Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що були вчинені на території колишньої Югославії (1993 р.), Міжнародного трибуналу по Руанді (1994 р.), угодою між ООН та Урядом Сьєрра-Леоне про заснування Спеціального суду по Республіці Сьєрра-Леоне (2000 р.), а також Римським статутом Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

І.І. Лукашук вказує, що у випадку притягнення фізичної особи до міжнародної кримінальної відповідальності безпосередньо на основі норм міжнародного права “фізичні особи не є суб’єктами міжнародно-правової відповідальності навіть у тому випадку, коли вони вчиняють міжнародно-протиправне діяння в якості посадових осіб держави” [156, с. 72]. Тут необхідно звернутися до ч. 1 ст. 17 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. [197], яка закріплює принцип компліментарності міжнародного кримінального судочинства і встановлює, що справа є неприйнятною до розгляду цим Судом, якщо дана справа розслідується або щодо неї порушено кримінальне переслідування державою, яка володіє відносно неї юрисдикцією, за винятком випадків, коли ця держава не бажає або не здатна належним чином вести розслідування або порушити кримінальне переслідування; або якщо справа, розслідується державою, яка володіє юрисдикцією щодо неї, і ця держава вирішила не порушувати кримінального переслідування, за винятком випадків, коли це рішення стало результатом небажання або нездатності держави належним чином порушити кримінальне переслідування; або якщо особа, якої це стосується, уже була

засуджена за поведінку, що є предметом розгляду Міжнародним кримінальним судом. Фактично можна говорити про вторинний характер міжнародної кримінальної відповідальності фізичної особи, оскільки така відповідальність настає тільки у випадку, коли держава не бажає чи не здатна притягти до кримінальної відповідальності за національним законодавством індивіда, що вчинив міжнародний злочин. По суті, фізична особа, що вчинила міжнародний злочин і не була притягнута за його вчинення до кримінальної відповідальності за національним законодавством, через реалізацію інституту міжнародної кримінальної відповідальності виступає дестинатором передбаченого міжнародним правом обов'язку зазнати кримінального покарання. Тому у випадку притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізична особа також не виступає суб'єктом відносин міжнародно-правової відповідальності.

Аналогічно з питанням про міжнародну правосуб'єктність фізичних осіб має вирішуватися і питання про міжнародну правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій та міжнародних господарських об'єднань (транснаціональних корпорацій). Останнім часом значно посилюється вплив міжнародних неурядових організацій, таких, наприклад, як "Міжнародна Амністія", "Лікарі без кодонів", Грінпіс тощо, на міжнародні відносини. Так, у 1991 р. Генеральна Асамблея ООН надала статус спостерігача Міжнародному комітетові Червоного Хреста, а станом на 1994 р. при Економічній та соціальній раді ООН консультативний статус мали близько тисячі міжнародних неурядових організацій [158, с. 149]. Зрештою, у 1986 р. у справі "Rainbow Warrior" було утворено прецедент передачі на розгляд арбітражу спору між Францією та міжнародною неурядовою організацією "Грінпіс" про відшкодування шкоди, заподіяної незаконним затопленням спецслужбами Франції судна "Rainbow Warrior", яке належало "Грінпісу" [1]. Однак, в усіх подібних випадках міжнародні міжурядові організації виступали неофіційно, або виконуючи дорадчо-консультативні функції та функції зв'язку із громадськістю, або як сторони

приватноправових відносин, в т.ч. і про відшкодування шкоди цивільно-правової шкоди, при цьому будь-якими міжнародними правами та обов'язками вони не наділялися, а отже, не можуть розглядатися в якості суб'єктів відносин міжнародно-правової відповідальності.

Як у іноземній, так і у вітчизняній науковій літературі нерідко зустрічається думка про необхідність визнання міжнародної правосуб'єктності транснаціональних корпорацій, основним підґрунтям для чого є значна кількість укладених між державами та транснаціональними корпораціями т.зв. діагональних угод (інвестиційних, концесійних, про розподіл продукції тощо), в яких держави та транснаціональні корпорації визнаються рівноправними сторонами, а іноді – і конкурентами [113, с. 26]. Внаслідок цього розвиваються різноманітні концепції транснаціонального або міжнародного корпоративного права як правової системи, яка б складалася з укладених за участі транснаціональних корпорацій договорів, що б підпорядковувалися міжнародному праву або загальним принципам права [149, с. 80]. Проте, навряд чи можна розглядати таку систему норм як таку, що підпорядковується виключно нормам міжнародного права, оскільки транснаціональні корпорації за своїм правовим статусом є юридичними особами, заснованими на території певної держави відповідно до її законодавства. Це повністю відповідає існуючим нормам міжнародного права. Так, ст. 2 Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р. [220] однозначно вказує, що держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних корпорацій у межах дії своєї національної юрисдикції і вживати заходи до того, щоб така діяльність не суперечила законам, нормам і постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Положення про те, що на транснаціональну корпорацію поширюється законодавство держави, на території якої вона діє, передбачено і ст. 1 Конвенції СНД про транснаціональні корпорації 1998 р. [127] Подібними принципами визначення територіальною юрисдикції держав щодо транснаціональних корпорацій керуються також Міжнародний Суд

ООН, Генеральна Асамблея ООН, Міжнародна організація праці, Економічна та соціальна рада ООН та інші міжнародні організації [238, с. 144-145].

Слід також зазначити, що особливою рисою правового статусу фізичних осіб, міжнародних неурядових організацій та транснаціональних корпорацій, які не є суб'єктами міжнародного права, але можуть бути дестинаторами суб'єктивних прав та обов'язків, передбачених міжнародно-правовими нормами, є те, що вони, на відміну від суверенних та несуверенних суб'єктів міжнародного права, завжди перебувають під юрисдикцією певної держави, яка може і повинна нести міжнародно-правову відповідальність за їх дії, що порушують норми міжнародного права. Як справедливо зазначає Н.А. Соколова, “навіть якщо держави шляхом укладення міжнародної угоди намагаються досягнути урегулювання відносин за участю юридичних чи фізичних осіб, це не змінює природу міжвладних правовідносин” [206, с. 23], якими є міжнародні правовідносини.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що ні фізичні особи, ні міжнародні неурядові організації, ні юридичні особи, в т.ч. транснаціональні корпорації на сучасному етапі розвитку міжнародного права не можуть бути учасниками відносин міжнародно-правової відповідальності в цілому і відповідальності за забруднення поверхневих вод зокрема. А це, в свою чергу, означає, що суб'єктами відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод можуть бути лише держави, нації (народи), що борються за своє визволення, міжнародні міжурядові організації та державоподібні утворення.

Відсутність у міжнародному праві єдиного постійного органу примусу зумовлює більш складний суб'єктний склад відносин міжнародно-правової відповідальності порівняно з юридичною відповідальністю у національному праві. Учасниками відносин юридичної відповідальності у національному праві за загальним правилом є два суб'єкти – особа, що вчинила правопорушення, та держава в особі органу, компетентного розглядати справу та приймати рішення про притягнення правопорушника до

відповідальності. У міжнародному ж праві відносини юридичної відповідальності можуть мати як двосторонній, так і тристоронній характер.

Тривалий час у доктрині та практиці міжнародного права відносини відповідальності розглядалися як такі, що мають двосторонній характер і виникають між правопорушником та потерпілим суб'єктом. А. Фердросс, зокрема, свого часу зазначав, що міжнародно-правова відповідальність виникає тільки стосовно держав, що є безпосередніми потерпілими від правопорушення, а наявність в інших держав лише ідеальних інтересів щодо охорони міжнародного правопорядку є недостатнім мотивом для висунення ними вимог [218, с. 355-356].

Така позиція хоча і є застарілою, але дозволяє проаналізувати особливості правового статусу учасників відносин міжнародно-правової відповідальності. Очевидно, що суб'єктом, який притягається до міжнародно-правової відповідальності, може бути будь-який суб'єкт міжнародного права, що вчинив міжнародне правопорушення, тоді як потерпілий суб'єкт може застосовувати до правопорушника примусові заходи лише за умови, якщо він уповноважений на те нормами міжнародного права. П.А. Шидловський вказує, що у міжнародному праві суб'єктами правоохоронної діяльності виступають держави, а міжнародні організації – тільки якщо вони уповноважені на це засновниками [236, с. 65]. На нашу думку, така позиція є правомірною, але дещо неповною, оскільки загальну міжнародну правосуб'єктність мають не лише держави, а й нації (народи), що борються за своє визволення, а спеціальну – не лише міжнародні міждержавні організації, а й державоподібні утворення. Таким чином, право приймати рішення про застосування заходів міжнародно-правової відповідальності правопорушника потерпілі внаслідок міжнародного правопорушення суверенні суб'єкти міжнародного права, тобто держави та нації (народи), що борються за своє визволення можуть у будь-якому разі в силу факту свого існування, а потерпілі несуверенні суб'єкти міжнародного

права, тобто міжнародні організації та державоподібні утворення – лише за умови, якщо це передбачено їх установчими документами.

Після Другої світової війни набула поширення думка про те, що існують такі правопорушення, які порушують інтереси усіх держав, а тому учасниками відносин міжнародно-правової відповідальності можуть бути не тільки суб'єкт-правопорушник та потерпілий суб'єкт, а й треті суб'єкти міжнародного права [156, с. 82]. Перш за все це необхідно пов'язувати з розвитком концепцій зобов'язань *erga omnes*, тобто таких зобов'язань, які суб'єкт міжнародного права несе перед міжнародним співтовариством в цілому, а не перед яким-небудь конкретним суб'єктом міжнародного права чи їх групою [38, р. 731]. До подібних міжнародно-правових зобов'язань, зокрема, можуть бути віднесені зобов'язання у сфері захисту прав людини, підтримання міжнародного миру та безпеки, охорони природних ресурсів, що є надбанням людства і т.п. У випадку прошення зобов'язання *erga omnes* вимагати припинення порушення та приймати рішення про застосування примусових заходів міжнародно-правової відповідальності може будь-яка держава, їх група чи уповноважена на це міжнародна організація.

Проте, можливість застосування примусових заходів міжнародно-правової відповідальності іншими, ніж потерпілі, суб'єктами міжнародного права не вичерпується лише порушенням зобов'язань *erga omnes*. Представник Китаю у Комісії ООН з міжнародного права Ксу Ханкін доводить, що право застосування примусових заходів іншою, ніж потерпіла, державою може мати місце, якщо було порушено зобов'язання перед групою держав чи міжнародним співтовариством в цілому [5, р. 390]. Зрозуміло, що у першому випадку і держава, яка застосовує примусові заходи, і потерпіла держава мають бути членами однієї групи. На думку французького дослідника Д. Алланда, примусові заходи можуть застосовуватися іншим, ніж потерпіла держава, суб'єктом міжнародного права, коли “цього вимагає потерпіла держава, або коли безпосередньо потерпілу державу взагалі не можливо встановити” [2, р. 1231].

З наведеного можна зробити висновок, що суб'єкт міжнародного права, який не є безпосередньо потерпілим від міжнародно-протиправного діяння, може застосовувати до правопорушника заходи міжнародно-правової відповідальності, за умови:

а) якщо вчинене міжнародно-протиправне діяння порушує зобов'язання правопорушника перед міжнародним співтовариством в цілому, тобто зобов'язання *erga omnes*;

б) якщо міжнародно-протиправне діяння порушує права групи суб'єктів міжнародного права, і членами цієї групи є суб'єкт, що застосовує примусові заходи міжнародно-правової відповідальності, та потерпілий суб'єкт.

в) якщо примусові заходи міжнародно-правової відповідальності застосовуються на вимогу потерпілого суб'єкта.

В.А. Василенко вказує, що учасники відносин міжнародно-правової відповідальності самостійно та за взаємною згодою “у кожному конкретному випадку вирішують питання про обсяг, види та форми відповідальності” [78, с. 46]. Але при цьому слід мати на увазі, суб'єкти міжнародних правовідносин не є абсолютно вільними у виборі режиму реалізації міжнародно-правової відповідальності. Види, форми, зміст та обсяг примусових заходів міжнародно-правової відповідальності залежить від характеру вчиненого міжнародно-протиправного діяння, тяжкості його наслідків та мають забезпечувати реалізацію функцій міжнародно-правової відповідальності. Спираючись на поширений у загальній теорії права поділ функцій юридичної відповідальності на каральну (штрафну), правовідновлювальну (компенсаційну) та попереджувально-виховну (превентивну) [184, с.244], вважаємо цілком доречним екстраполювати ці функції і на міжнародно-правову відповідальність. Але якщо у національному праві основною функцією відповідальності є штрафна [65, с. 278], то у міжнародному праві основною функцією відповідальності має виступати компенсаційна.

Первинно, особливо до Другої світової війни, у доктрині міжнародного права переважала репараційна концепція міжнародно-правової відповідальності, а сама міжнародно-правова відповідальність під істотним впливом цивілістичних поглядів розглядалася як обов'язок держави відшкодувати заподіяну нею шкоду [144, с. 189]. Таке відшкодування одночасно виконувало і штрафну, і превентивну функції, але основною все ж залишалася компенсаційна функція. В період між світовими війнами та у повоєнний час почала розвиватися концепція міжнародно-правової кримінальної відповідальності держави, для якою домінуючою функцією є штрафна [160, с. 14]. Однак, навіть у випадку притягнення держави до міжнародно-правової кримінальної відповідальності не виключається і компенсаційна функція відповідальності, оскільки, як зазначають П.М. Куріс та Е.І. Скакунов, заходи примусу, пов'язані із вчиненням державою злочину “застосовуються поза будь-яким зв'язком з невиконанням державою, що вчинила злочин, зобов'язань відшкодування” [142, с. 88].

У сучасному міжнародному праві ці дві концепції міжнародно-правової відповідальності застосовуються одночасно, оскільки загального поширення набула позиція про те, що у випадку вчинення звичайного міжнародного правопорушення відповідальність має репараційний характер, а у випадку вчинення міжнародного злочину – має також характер покарання та превенції [214, с. 478-479]. Отже, обсяг та форми міжнародно-правової відповідальності визначаються у кожному конкретному випадку учасниками відносин відповідальності в межах, передбачених нормами міжнародного права, з таким розрахунком, щоб при вчиненні звичайного міжнародного правопорушення обраними видами, обсягами та формами відповідальності забезпечувалося відшкодування заподіяної шкоди, а при вчиненні міжнародного злочину – як відшкодування заподіяної шкоди, так і покарання суб'єкта-правопорушника.

Виходячи зі сказаного раніше, можна зробити висновок, що міжнародно-правовій відповідальності властиві такі ознаки, які відрізняють її від родової категорії юридичної відповідальності:

1) міжнародно-правова відповідальність представляє собою відносини між суб'єктами міжнародного права, спрямовані на застосування до правопорушника заходів, передбачених санкцією порушеної норми міжнародного права;

2) можливість настання міжнародно-правової відповідальності передбачається нормами міжнародного права;

3) учасниками відносин міжнародно-правової відповідальності можуть бути винятково суб'єкти міжнародного права – держави, нації (народи), що борються за своє визволення, міжнародні міжурядові організації та державоподібні утворення;

4) підставою міжнародно-правової відповідальності може бути лише вчинене деліктоздатним суб'єктом міжнародного права міжнародне правопорушення;

5) право на застосування до правопорушника заходів міжнародно-правової відповідальності, передбачених порушеною нормою права, має потерпілий суб'єкт, а якщо внаслідок міжнародно-протиправного діяння порушені права групи суб'єктів чи міжнародного співтовариства в цілому, то право на застосування примусових заходів має будь-який суверенний суб'єкт міжнародного права, а несуверенний – якщо це передбачено його установчими документами;

6) заходи міжнародно-правової відповідальності, що застосовуються до правопорушника, завжди мають для нього негативний характер і повинні забезпечувати відшкодування заподіяної міжнародно-протиправним діянням шкоди, якщо правопорушником вчинено звичайне міжнародне правопорушення, а якщо ним вчинено міжнародний злочин – то такі примусові заходи повинні забезпечувати як відшкодування заподіяної шкоди, так і покарання правопорушника.

У доктрині міжнародного права широкого поширення набула позиція, згідно з якою відносини міжнародно-правової відповідальності мають вторинний характер стосовно тих первинних міжнародних правовідносин, які були порушені внаслідок вчиненого міжнародно-протиправного діяння [236, с. 62-63; 44, р. 169-170]. Вторинність відносин міжнародно-правової відповідальності призводить до того, зміст цих відносин має бути тісно пов'язаним зі змістом первинних порушених правовідносин і має спільну юридичну природу, що об'єктивно впливатиме на систему норм міжнародного права, які регулюють відносини відповідальності. Загалом слід погодитися з думкою Н.А. Ушакова, який доводить, що норми міжнародного права, які регулюють відносини відповідальності його суб'єктів, складають окремий інститут міжнародного права [217, с. 34]. В той же час, вторинність відносин міжнародно-правової відповідальності та їх зв'язок з первинними міжнародними правовідносинами обумовлює їх диференціацію на більш вузькі інститути за ознакою природи та характеру первинних міжнародних правовідносин, за посягання на які настає міжнародно-правова відповідальність. Грунтуючись на такому підході можна, зокрема, виділити інститути міжнародно-правової відповідальності за порушення міжнародного миру та безпеки, за порушення прав людини, за міжнародні економічні, транспортні, морські, космічні, екологічні правопорушення тощо. При цьому важливо зазначити, що подібні інститути міжнародно-правової відповідальності за конкретні види міжнародних правопорушень матимуть чітку галузеву належність, а інститут міжнародно-правової відповідальності в цілому матиме комплексний міжгалузевий характер.

Таке розуміння місця інституту міжнародно-правової відповідальності в системі міжнародного права у повній мірі відповідає загальноприйнятим у науці поглядам на природу та систему міжнародного права. Так, Ю.С. Шемшученко, розглядаючи міжнародне право навколишнього середовища в якості галузі міжнародного права, вказує, що міжнародно-правова відповідальність за екологічні правопорушення становить особливий

міжнародно-правовий інститут, змістом якого є настання негативних наслідків для суб'єкта міжнародного права, що допустив порушення норм міжнародного екологічного права (екологічне правопорушення). Автор наводить такі ознаки міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення: єдиною підставою для її настання є міжнародне екологічне правопорушення; порядок застосування цієї відповідальності регулюється нормами міжнародного права; вона пов'язана з негативними наслідками для правопорушника та має на меті забезпечення міжнародного екологічного правопорядку [101, с. 803-804].

Як бачимо, інституту міжнародно-правової відповідальності за міжнародні екологічні правопорушення притаманні в цілому ті ж ознаки, що й міжнародно-правовій відповідальності в цілому, проте є дві ознаки, що вирізняють цей інститут в системі міжнародно-правової відповідальності – мета (забезпечення міжнародного екологічного правопорядку) та підстави (міжнародне екологічне правопорушення) виникнення.

Процеси формування та розвитку інституту міжнародно-правової відповідальності за міжнародні екологічні правопорушення тісно пов'язані з процесами еволюції міжнародного права навколишнього середовища міжнародного права в цілому, але й мають певну специфіку, значною мірою зумовлену особливостями формування його джерел.

З одного боку, у сучасному міжнародному праві основною формою співробітництва держав у сфері охорони навколишнього середовища стала розробка спеціалізованих природоохоронних міжнародних договорів, що стосуються одного чи декількох природних об'єктів [207, с. 63]. З іншого боку, основним джерелом норм, що складають інститут міжнародно-правової відповідальності, в т.ч. і сфері охорони навколишнього середовища, і досі залишається міжнародно-правовий звичай.

Перші міжнародно-правові норми, що стосувалися відповідальності держав за міжнародні екологічні правопорушення, виникають досить пізно – наприкінці XIX – початку XX ст.ст. Цікавим у цьому відношенні є факт, що

уже у стародавніх правових системах, наприклад, в іудейському праві періоду Вавілонського Талмуду (V ст. н.е.), уже містилися норми про суворі покарання за забруднення водойм, лісів та земель [112, с. 97]. На нашу думку, причиною тривалої відсутності міжнародно-правового регулювання відносин з охорони природного середовища та відповідальності за його забруднення було, з одного боку, акцентування основної уваги міжнародного співтовариства до проблем підтримання міжнародного миру та безпеки, а з іншого – достатня кількість природних ресурсів, які довгий час вважалися невичерпними. Однак бурхливий розвиток технологій в результаті науково-технічної революції зумовив істотне зменшення запасів природних ресурсів, погіршення їх якості та різке збільшення рівня антропогенного та техногенного навантаження на навколишнє природне середовища. Ці фактори призвели до розуміння необхідності розробки механізму міжнародно-правового регулювання охорони природного середовища та формування інституту міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення [79, с. 192].

Характеризуючи розвиток інституту міжнародно-правової відповідальності, О.С. Тимошенко вказує, що принцип відповідальності у міжнародному праві навколишнього середовища витікає з норми звичаєвого міжнародного права, яка забороняє заподіяння шкоди іншим суб'єктам [212, с. 169]. Так, одним із перших прецедентів притягнення суб'єкта міжнародного права до міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення стало рішення, винесене міжнародним арбітражем у 1941 р. у справі “Trail Smelter” за позовом США до Канади про відшкодування шкоди, заподіяної на території США викидами отруйних газів канадським сталеливарним заводом. У цьому рішенні арбітраж, обґрунтовуючи необхідність відшкодування Канадою заподіяної екологічної шкоди, зокрема, вказав, що жодна держава не має права використовувати чи дозволяти використовувати територію таким чином, щоб заподіювати шкоду іншій державі [210]. Тут важливо відзначити, що міжнародний арбітраж у справі

“Trail Smelter” через відсутність відповідних прецедентів та міжнародно-правових договорів обґрунтував своє рішення як на нормах американського законодавства, так і на існуючих уже на той час принципах міжнародного права [237, с. 23-24].

Пізніше, у 1949 р. у справі “Про протоку Корфу”, що стосувалася відповідальності Албанії за шкоду, заподіяну двом британським суднам внаслідок їх підриву на незаконно встановлених Албанією у цій протоці мінах, Міжнародний Суд ООН дійшов висновку, що Албанія має нести відповідальність за заподіяну шкоду не на підставі норм Гаазьких конвенцій 1907 р., а на підставі загально визнаного принципу, який передбачає обов’язок кожної держави не дозволяти використовувати свою територію таким чином, щоб заподіювати шкоду іншим державам [136, с. 6-8]. У сучасній юридичній літературі тезу про існування загальної звичаєвої міжнародно-правової норми, яка встановлює обов’язок держави не заподіювати шкоду навколишньому природному середовищу підтримує переважна більшість дослідників. Так, наприклад, Ю. Крупка зазначає, що обов’язок держави не заподіювати шкоду навколишньому природному середовищу витікає з принципу нешкідливого використання своєї території [138, с. 63].

У другій половині ХХ ст. міжнародне право навколишнього середовища почало розвиватися більш швидкими темпами, що вплинуло і на зміст інституту міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення. Важливим моментом у розвитку міжнародного співробітництва у сфері охорони природи стало заснування у 1972 р. Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), до основних завдань якої входять розробка рекомендацій у галузі охорони навколишнього середовища, загальне керівництво політикою щодо охорони довкілля в рамках системи ООН, а також сприяння прогресивному розвитку міжнародного права навколишнього середовища [166, с. 589]. Після початку роботи ЮНЕП під її егідою була прийнята низка конвенцій та декларацій,

спрямованих на міжнародно-правову охорону навколишнього середовища, найважливішими серед яких є Конвенція про попередження забруднення моря скиданням відходів та інших матеріалів 1972 р. [131], Віденська конвенція про охорону озонового шару 1985 р. [81], Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату 1992 р. [193], Конвенція про біологічне різноманіття 1992 р. [120], Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 р. [198] та ін.

Незважаючи на активний розвиток міжнародного права навколишнього середовища, що виявляється у прийнятті значної кількості міжнародних конвенцій природоохоронного спрямування, інститут міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення і досі залишається некодифікованим і має переважно звичаєвий характер [97, с. 48-51]. Ще у 1976 р. Рада керуючих ЮНЕП прийняла рішення про утворення групи урядових експертів для вивчення конкретних аспектів відповідальності за шкоду, заподіяну забрудненням, та питань її відшкодування, однак уже на першому засіданні групи не було прийнято рішення не лише щодо принципів, а й щодо доцільності такої відповідальності [181, с. 179].

Значним поступом у напрямку розробки норм про міжнародно-правову відповідальність стала розробка Комісією міжнародного права ООН Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що були затверджені в якості додатка до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 12.12.2001 р. № A/RES/56/83 [46]. Положення цих Статей закріплюють загальні принципи та механізми реалізації міжнародно-правової відповідальності держав за міжнародні правопорушення, але можуть розглядатися лише як рекомендаційні, оскільки Генеральна Асамблея ООН не затвердила їх як декларацію чи відкрити до підписання конвенцію, а лише прийняла до відома. Крім того, ці Статті стосуються виключно відповідальності держав за міжнародні правопорушення, а питання відповідальності інших суб'єктів міжнародного права, перш за все міжнародних організацій, за міжнародні правопорушення, а також

міжнародно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну діями, не забороненими міжнародним правом, залишилися поза предметом Статей. Ще у 1977 р. Комісія з міжнародного права ООН розпочала роботу над проблемами відповідальності шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом, а у 2001 р. – над проблемами відповідальності міжнародних організацій [156, с. 7-8], однак нині говорити про конкретні наслідки цієї роботи навряд чи можливо.

Окремі норми щодо міжнародно-правової відповідальності за заподіяння шкоди природному середовищу містяться у спеціальних та регіональних міжнародних договорах. Зокрема, окремі положення про міжнародно-правову відповідальність за забруднення природного середовища містяться у нормах міжнародного морського, космічного та ядерного права, однак часто ці положення визначають лише загальні принципи реалізації такої відповідальності, не встановлюючи її конкретних механізмів. Для нормального ж функціонування механізму міжнародно-правової відповідальності необхідно, щоб у нормах права чітко вказувалися, по-перше, умови настання міжнародно-правової відповідальності, а, по-друге – критерії визначення її обсягу, видів та форм [160, с. 6]. У більшості випадків чинні природоохоронні конвенції подібних положень не містять, а їх недостатня ефективність призводить до неухильної деградації біосфери [176, с. 47]. Колишній Старший офіцер Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку П. Санд наголошує, що навіть прийняті цією Конференцією у 1992 р. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату та Конвенція про біологічне різноманіття мають рамковий характер, не є міжнародними кодифікаціями у справжньому значенні цього слова і, на відміну від Конвенції ООН з морського права 1982 р., не охоплюють увесь потенціал певного природного ресурсу та усіх його користувачів [48, р. 381]. Сказане повною мірою стосується і більшості міжнародних декларацій, що мають рекомендаційний та рамковий характер. Наприклад, Принцип 22 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 р. [13], вказує,

що держави співробітничать в цілях подальшого розвитку міжнародного права, що стосується відповідальності і компенсації за забруднення і за інші види шкоди, заподіяні в результаті діяльності в межах їх юрисдикції чи контролю за навколишнім середовищем в районах, що знаходяться поз межами дії їх юрисдикції; ст. 30 Хартії економічних прав та обов'язків держав [220] визначає, що за захист, збереження і поліпшення навколишнього середовища для нинішнього і майбутніх поколінь несуть відповідальність всі держави, всі держави зобов'язані забезпечити, щоб діяльність в межах дії їх юрисдикції і контролю не заподіювала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що інститут міжнародно-правової відповідальності за екологічно-правові правопорушення остаточно не сформувався, а основним його джерелом на сучасному етапі розвитку продовжує виступати міжнародно-правовий звичай, що витікає із загальної звичаєвої норми, котра забороняє заподіяння шкоди іншим суб'єктам міжнародного права чи міжнародного співтовариству в цілому. Існуючі ж розрізненні конвенційні норми про міжнародно-правову відповідальність за заподіяння шкоди окремим видам природних ресурсів чи від окремих видів діяльності носять епізодичний характер і часто є рамковими, а тому для їх безпосередньої реалізації також необхідно застосування звичаєвих міжнародно-правових норм.

Переважно звичаєвий характер норм про міжнародно-правову відповідальність за екологічні правопорушення створює суттєві проблеми її реалізації, оскільки міжнародно-правові звичаї є недостатньо чіткими і, як зазначає О.С. Тимошенко, дозволяють лише встановити міжнародну протиправність діяння, не даючи однозначної відповіді про міру відповідальності суб'єкта, що заподіяв шкоду та про порядок реалізації такої відповідальності [212, с. 30]. Тому одним з основних напрямків міжнародної правотворчості у сфері охорони природного середовища має стати розробка

на рівні міжнародної конвенції або, принаймні, декларації положень про загальні засади, підстави, види, форми та порядок реалізації міжнародно-правової відповідальності за заподіяння шкоди природному середовищу. Ці положення мають бути базовими та уніфікованими для усіх випадків відповідальності за заподіяння шкоди природному середовищу та конкретизуватися стосовно відповідальності за заподіяння шкоди конкретним видам природних об'єктів – поверхневим та підземним водам, атмосферному повітрю, надрам, ґрунтам, рослинному та тваринному світу тощо. У свою чергу, міжнародно-правові норми, що регулюють відносини відповідальності за заподіяння такої шкоди, мають групуватися в окремі інститути міжнародного права навколишнього середовища, одним з яких є інститут міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

1.2. Підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод

В якості єдиної фактичної підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод має розглядатися виключно міжнародне правопорушення, в результаті якого було заподіяно забруднення поверхневого водного об'єкту чи декількох таких об'єктів.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній юридичній літературі на позначення діяння суб'єкта міжнародного права, що порушують його норми, використовуються два терміни – “міжнародне правопорушення” [166, с. 272; 144, с. 205; 167, с. 169; 101, с. 804] та “міжнародно-протиправне діяння” [217, с. 15; 156, с. 85]. Популярність останнього терміну зумовлена, перш за все, роботою Комісії з міжнародного права ООН, котра термін “міжнародно-протиправне діяння” (“internationally wrongful act”) використала при розробці Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. На нашу думку, відмову Комісії від використання англomовного терміну “правопорушення” (“delinquency”) слід вважати виправданою, оскільки

буквально цей термін означає невиконання обов'язку, порушення закону чи договору, заборгованість чи прострочення [14, с. 147] і навряд чи може бути застосований до порушень міжнародно-правових норм, закріплених основними принципами міжнародного права чи міжнародно-правовим звичаєм. В українській, так само як і в російській, мові термін “правопорушення” застосовується до будь-яких порушень норм права, незалежно від того, якими джерелами ці норми закріплені. Тому, на нашу думку, проблема вибору між термінами “міжнародне правопорушення” та “міжнародно-протиправне діяння” має не стільки юридичне, скільки лінгвістичне підґрунтя, а отже, в українській мові вони можуть використовуватися як рівнозначні.

Міжнародне правопорушення представляє собою складне соціальне явище, дослідження якого необхідно здійснювати у всій сукупності його ознак, що традиційно охоплюються поняттям складу правопорушення. Як зазначає П.М. Куріс, категорія “склад правопорушення” є загальноправовою, тому може бути застосована також і до міжнародного правопорушення [143, с. 104]. В той же час, у міжнародних арбітражних та судових рішеннях ця категорія, як правило, не використовується, проте часто вказується на сукупність умов, необхідних для встановлення наявності конкретного правопорушення, при цьому за межами складу правопорушення залишаються деякі елементи, що не є настільки суттєвими, щоб мати властивості елемента міжнародного правопорушення [144, с. 205]. Тому постає потреба дослідити елементи забруднення поверхневих вод як міжнародного правопорушення, визначивши, які з них є обов'язковими, а які – факультативними.

У теорії права до елементів складу правопорушення традиційно відносяться об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона [203, с. 456]. Ці ж елементи складу правопорушення виділяються у структурі і водних правопорушень [92, с. 56]. Під об'єктом правопорушення найчастіше розуміють ті урегульовані нормами права відносини, на які посягає правопорушення. У структурі складу правопорушення, в т.ч. і міжнародного,

можна виділити загальний, реальний та безпосередній об'єкт. Так, П.М. Куріс до загального об'єкту відносить урегульовані правом міжнародні відносини, до реального – зобов'язання суб'єкта міжнародного права, урегульовані порушеною нормою, а до безпосереднього – міжнародні відносини щодо конкретних благ [144, с. 211]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що загальним об'єктом міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, виступають міжнародні правовідносини, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища, реальним – зобов'язання суб'єкта міжнародного права не заподіювати забруднення поверхневих вод, а безпосереднім – міжнародні правовідносини з приводу охорони та попередження забруднення конкретного об'єкту поверхневих вод.

Тривалий час поняття “поверхневі води” практично не використовувалося міжнародних договорах чи рішеннях міжнародних судів та арбітражів. Уперше цей термін був використаний, але не розкритий, у Конвенції про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р. [124], п. а ст. 2 котрої визначає водотік як систему поверхневих та підземних вод, що в силу свого фізичного взаємозв'язку складають єдине ціле та зазвичай мають спільне закінчення. Як бачимо, тут поняття “поверхневі води” розуміється як складова частина материкових вод, тісно пов'язана, але відокремлена від підземних вод. Але ця Конвенція стосується лише материкових водотоків, що не дозволяє зробити висновок про те, чи входять до складу поверхневих вод морські води.

Законодавство різних країн світу по-різному вирішує питання про перелік водних об'єктів, що входять до складу поверхневих вод. Так, відповідно ч. 2 ст. 3 Водного кодексу України від 06.06.1995 р. [83] до поверхневих вод відносить природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки), канали та інші подібні об'єкти, виділяючи в окремі групи водних об'єктів підземні води та джерела, а також внутрішні морські води та територіальне море. Ст. 5 Водного

кодексу Російської Федерації від 03.06.2006 р. [84] до поверхневих водних об'єктів відносить як материкові поверхневі води (водойми, водотоки, болота, природні виходи підземних вод, льодовики та сніжники), так моря чи їх окремі частини (проливи, заливи, в т.ч. бухти, лимани та інші).

У міжнародних актах термін “поверхневі води” також досить довго використовувався лише для позначення материкових поверхневих водних об'єктів. Однак, у п. 20 Пропозицій Європейського агентства з навколишнього середовища, які були розглянуті на I сесії Комітету з екологічної політики Європейської Економічної Комісії Економічної та Соціальної Ради ООН (27-29 червня 2001 р.) до числа об'єктів, які складають внутрішні поверхневі води, поряд з річками, каналами, озерами та водосховищами віднесено також прибережні води та морські акваторії [99]. Подібний підхід починає переважати і в останніх зарубіжних виданнях. Зокрема, датські автори П. Крістенсен та Х.О. Хансен розглядають материкові поверхневі води (“inland surface waters”) як окремий вид поверхневих вод поряд із морськими водами [34, р. 13].

Віднесення до поверхневих вод як материкових, так і морських вод відповідає і загальноприйнятому у природничих науках розумінню гідросфери. Так, наприклад, авторський колектив під керівництвом Ю.Д. Бойчука та М.В. Шульги визначає гідросферу як водну оболонку земної кори, представлену сукупністю океанів, морів і водних об'єктів суші (річок, озер, боліт, підземних вод) включаючи накопичення води в кріофазі (вічні сніги та льодовики) [185, с. 100]. Основними компонентами гідросфери є вода у рідкому стані у водоймах, поверхня яких торкається атмосферного повітря, підземні води, вода у кріофазі (льодовики і льодові покриви) та вода в атмосфері. На нашу думку, гідрологічні особливості компонентів гідросфери Землі дозволяють об'єднати в одну групу поверхневих вод усі водні об'єкти, які перебувають у рідкому стані і поверхня яких контактує з атмосферним повітрям. Враховуючи викладене, вважаємо доречним до складу поверхневих вод включати морські поверхневі води (води морів та

океанів) та материкові поверхневі води (води річок, озер, струмків, ставків, водосховищ тощо) [222, с. 321].

Подібне розуміння складу поверхневих вод має вирішальне значення і для визначення режиму відповідальності за їх забруднення вод, оскільки у випадку забруднення інших категорій вод змінюється об'єкт правопорушення. Так, наприклад, при забрудненні підземних вод об'єктом правопорушення будуть як відносини з приводу охорони вод, так і відносини з приводу охорони земель, а забруднення водяної пари в атмосфері взагалі можна розглядати лише як один із проявів забруднення атмосферного повітря, тому і об'єктом правопорушення у даному випадку будуть відносини з приводу охорони атмосферного повітря.

Певні проблеми викликає територіальне розташування водних об'єктів, за забруднення яких може наставати міжнародно-правова відповідальність. Так, наприклад, ч. 2 ст. 194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. [129] передбачає, що держави вживають усіх заходів, необхідних для забезпечення того, щоб діяльність під їх юрисдикцією або контролем здійснювалася таким чином, щоб не спричиняти шкоди іншим державам і їх морському середовищу шляхом забруднення, і щоб забруднення, яке є результатом інцидентів чи діяльності під їх юрисдикцією або контролем, не поширювалося за межі районів, де вони здійснюють суверенні права. Ч. 1 ст. 7 Конвенції про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р. визначає, що держави водотоку при використанні міжнародного водотоку на своїй території вживають усіх належних заходів для попередження заподіяння значної шкоди іншим державам водотоку. Виходячи з цього, забруднення вод буде вважатися міжнародним правопорушенням, коли воно має транскордонний характер, тобто в результаті дій однієї держави буде забруднено водний об'єкт чи його частину, що належить іншій державі. Прецедент притягнення держави до міжнародної відповідальності за транскордонне забруднення атмосферного повітря вперше був встановлений рішенням арбітражу у вже згадуваній

справі “Trial Smelter” і з тих пір принцип відповідальності за транскордонне забруднення природних ресурсів здобув загальне визнання у доктрині та практиці міжнародних відносин [210], однак стосовно забруднення поверхневих вод саме поняття “транскордонне забруднення” вимагає уточнення.

Не викликає сумнівів, що забруднення поверхневих вод, розташованих на території однієї держави з території іншої держави має транскордонний характер. Так само транскордонний характер матиме забруднення державою річкових вод на власній території, якщо забруднені води перемістилися за течією річки на територію іншої держави. Однак, постає питання чи можна вважати транскордонним забруднення, спричинене викидами державою забруднюючих речовин у річкові води чи води територіального моря, коли існує реальна можливість їх переміщення у відкрите море, або безпосередні викиди забруднюючих речовин у води відкритого моря.

Як зазначає Д.С. Боклан, у міжнародному праві існує дві позиції стосовно поняття “транскордонний”, залежно від того на якій території здійснено втручання у навколишнє природне середовище. Відповідно до першої позиції поняття “транскордонний” стосується лише втручання у навколишнє середовище на території іншої держави, тоді як згідно з іншою позицією, поняття “транскордонний” охоплює і втручання у навколишнє середовище як іноземних, так і міжнародних територій, не залежно від того, є місцем походження втручання міжнародна територія чи територія іншої держави [75, с. 20-21].

На наш погляд, поняття “транскордонне забруднення” має певною мірою умовний характер і не може пов’язуватися лише із переміщенням через державний кордон, оскільки у багатьох випадках державні кордони, особливо морські, часто не лише не демарковані, а й не делімітовані. Тому транскордонний характер забруднення матиме місце тоді, коли його джерело знаходиться на території з однією юрисдикцією (національною чи міжнародною), а наслідки настають на території з іншою юрисдикцією.

Наприклад, у випадку прямого чи опосередкованого забруднення вод відкритого моря протиправне діяння також перебуває під юрисдикцією певної держави, а шкода заподіюється на території, що перебуває під міжнародною юрисдикцією. Отже, до такого забруднення вод також справедливо застосовувати механізми відповідальності за транскордонне забруднення.

У доктрині та практиці сучасних міжнародних правовідносин не існує єдиного погляду на структуру об'єктивної сторони міжнародного правопорушення. Так, ще на початку 90-х років ХХ ст. у вітчизняній науці популярною була точка зору, згідно з якою об'єктивна сторона міжнародного правопорушення складається з міжнародно-протиправного діяння, заподіяних ним шкідливих наслідків та причинно-наслідкового зв'язку між ними [144, с. 213-215]. Така позиція цілком узгоджується із загальною теорією права, однак вона була відкинута Комісією з міжнародного права ООН при розробці Статей про міжнародно-правову відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, ст. 2 яких, визначаючи елементи міжнародно-протиправного діяння, вказує, що міжнародно-протиправне діяння має місце, коли поведінка (дія чи бездіяльність) вчиняється державою всупереч нормам міжнародного права і являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання держави. Як бачимо, Комісія заклала у Статтях формальний склад міжнародного правопорушення, отже діяння держави буде розглядатися як міжнародне правопорушення, якщо воно порушує її міжнародні зобов'язання, незалежно від того, чи настали негативні наслідки, чи ні.

Нині у міжнародному праві шкода розглядається значно ширше, ніж проста матеріальна шкода (англ. *damage* та *injurious*, рос. *ущерб*), більшість авторів визначають її як реальний чи потенційний негативний вплив на міжнародні відносини [79, с. 134-135; 117, с. 51-52; 196, с. 50-51]. У такому розумінні будь-яке міжнародне правопорушення завдає шкоди міжнародним правовідносинам та законним інтересам одного чи декількох суб'єктів

міжнародного права чи міжнародному співтовариству в цілому. В той же час, питання про включення до числа обов'язкових елементів міжнародного правопорушення шкоди у вузькому значенні (у формі прямих збитків чи упущеної вигоди) залишається не знятим і сьогодні.

Проблема шкоди як елементу міжнародно-протиправного діяння була предметом досить гострих дискусій у Комісії з міжнародного права ООН, однак, ще на початку 70-х років Комісія відмовилася визнавати шкоду в якості обов'язкового елементу правопорушення, оскільки “вказівка шкоди як обов'язкового елементу міжнародно-протиправного діяння ... може бути шкідливою, так як це може призвести до припущення, що ... якщо буде мати місце порушення міжнародного зобов'язання без шкоди, то не буде ні правопорушення, ні відповідальності” [44, р. 183]. Загалом, з такою позицією Комісії слід погодитися, тим більше, що наслідком виключення шкоди з числа обов'язкових елементів міжнародного правопорушення може бути і більш простий порядок доведення його факту, зокрема, у більшості випадків потерпілому суб'єкту достатньо довести, що правопорушенням були порушенні його законні права, не доводячи обставини заподіяння шкоди, її форми та розмір.

Однак це правило може бути застосоване далеко не до всіх видів міжнародних правопорушень. Свого часу Р. Аго, спеціальний доповідач Комісії з міжнародного права ООН, розглядаючи випадки заподіяння шкоди іноземцям, вказував, що у разі, коли міжнародно-протиправне діяння полягає у порушенні зобов'язання не заподіювати шкоду, шкода може розглядатися в якості конститутивного елементу міжнародно-протиправного діяння [54, р. 20]. Оскільки міжнародно-протиправне діяння, пов'язане із забрудненням поверхневих вод являє собою порушення міжнародного зобов'язання не заподіювати шкоду водним об'єктам, то можна зробити висновок, що шкода, заподіяна таким правопорушенням, та причинно-наслідковий зв'язок між ними є обов'язковими (конститутивними) елементами об'єктивної сторони. Відповідно при вирішенні питання про притягнення до міжнародно-правової

відповідальності суб'єкта, що вчинив забруднення вод, мають бути встановлені як факт правопорушення, так і факт та обсяги заподіяної шкоди, а також причинно-наслідковий зв'язок між ними. Крім того, як справедливо вказує Ю.В. Манійчук, заподіяна правопорушенням шкода та причинно-наслідковий зв'язок має значення і для визначення обсягу, виду та форм міжнародно-правової відповідальності правопорушника [160, с. 11-12].

Для кваліфікації забруднення поверхневих вод має значення і розмір заподіяної шкоди. Загальновизнаним у теорії та практиці міжнародного права є підхід, згідно з яким держава має нести матеріальну міжнародно-правову відповідальність лише у випадку, якщо шкода, заподіяна органами чи посадовими особами держави або приватними особами, що перебувають під її юрисдикцією, є істотною, тобто перевищує певний мінімальний рівень. Уперше це правило було сформульоване рішенням Міжнародного арбітражу під час розгляду справи "Trail Smelter" за позовом США до Канади, коли арбітраж дійшов висновку, що жодна держава не вправі дозволяти використовувати свою територію таким чином, щоб заподіювати істотну шкоду на території іншої держави [210]. Пізніше положення про істотність шкоди як одну з підстав міжнародно-правової відповідальності або про обов'язок держави не заподіювати істотного забруднення природних об'єктів були передбачені і в деяких міжнародних конвенціях. Так, наприклад, ст. 7 Конвенції про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р. накладає на держав-учасниць обов'язок при використанні міжнародного водотоку попереджувати істотну шкоду іншим державам. Тобто якщо розмір шкоди, заподіяної на території іншої держави, не перевищує певного граничного рівня, вона має відшкодовуватися тією фізичною чи юридичною особою, яка її безпосередньо заподіяла за правилами міжнародного приватного права, а якщо розмір шкоди є істотним, то вона має відшкодовуватися державою, під юрисдикцією якої перебував безпосередній правопорушник. При цьому необхідно відзначити, що ні міжнародними конвенціями, ні міжнародно-правовим звичаєм не

визначаються критерії істотності шкоди, заподіяної забрудненням природних об'єктів, тому питання про істотність забруднення поверхневих вод, а відповідно – і про наявність чи відсутність складу міжнародного правопорушення, мають вирішуватися окремо у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин справи [231, с. 220].

Міжнародно-протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що призвело до забруднення поверхневих вод може бути вчинене найрізноманітнішими способами, при цьому термін “забруднення вод” (англ. “water pollution”) у міжнародному праві розглядається значно ширше, ніж у національному українському законодавстві. Так, ст. 1 Водного кодексу України чітко розмежовує забруднення вод, тобто надходження до водних об'єктів забруднюючих речовин, які привносяться у водний об'єкт в результаті господарської діяльності людини, та засмічення вод, тобто привнесення у водні об'єкти сторонніх предметів і матеріалів, що шкідливо впливають на стан вод. Як бачимо, тут розмежування здійснюється за критерієм розчинності матеріалів, що привносяться у водні об'єкти: якщо вносяться матеріали, що розчиняються у воді або утворюють водну суспензію – має місце забруднення вод, а якщо вносяться матеріали, що не розчиняються у воді – то має місце засмічення вод. Такий підхід слід вважати неповним, оскільки поза межами понять забруднення та засмічення залишаються радіаційне та теплове забруднення вод, що взагалі можуть бути не пов'язані із внесенням у водні об'єкти речовин, матеріалів чи предметів [221, с. 120].

Переважає більшість членів Комісії з міжнародного права ООН розглядає забруднення вод у найширшому значенні як один із проявів негативного впливу на навколишнє середовище. На одному із засідань Комісії було запропоновано тлумачити термін “забруднення вод” таким чином, як це встановлено ч. 1 ст. 194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. [53, р. 123]. Положення ст. 194 цієї Конвенції встановлюють обов'язок держав вживати усіх заходів, необхідних для попередження, скорочення чи збереження під контролем забруднення морського середовища

з будь-якого джерела. Тобто поняттям забруднення вод у сучасному міжнародному праві охоплюється будь-який негативний вплив на фізико-хімічний стан того чи іншого водного об'єкту. У зв'язку з цим постає необхідність визначення видів забруднень поверхневих вод, які б охоплювалися складом відповідного міжнародного правопорушення і тягли настання міжнародно-правової відповідальності.

У сучасній юридичній літературі використовуються різноманітні підходи до класифікації видів забруднень навколишнього природного середовища, в т.ч. і водних об'єктів. Так, наприклад, російський дослідник Є.Г. Лаверичев розрізняє забруднення вод, пов'язані із природними викидами забруднюючих речовин, забруднення вод, спричинені скиданням у них відходів, та забруднення вод, спричинені різноманітними аваріями [145, с. 14-16]. На наш погляд, подібна класифікація є виправданою, але певною мірою неповною, оскільки за її межами залишаються забруднення поверхневих вод, спричинені в результаті нормальної діяльності забруднюючих пристроїв чи реалізації технологічних процесів, наприклад, випробування ядерної зброї, використання поверхневих вод для охолодження тих чи інших установок або їх частин тощо. Крім того, цілком очевидно, що не може бути підставою юридичної відповідальності забруднення поверхневих вод, спричинені природними викидами забруднюючих речовин (викиди вулканів, гейзерів, витоки нафти через природні тріщини чи розломи у літосфері і т.п.), викликані природними процесами у гідросфері, літосфері чи атмосфері. Щоправда, якщо такі викиди зумовлені діяльністю людини (наприклад, витік нафти стався через тріщину чи розлом, що утворився в результаті проведення підричних робіт), то таке забруднення утворюватиме склад правопорушення, але саме забруднення вже слід класифікувати як таке, що спричинене в результаті аварії.

О.Л. Радчик, класифікуючи екологічно небезпечні речовини та відходи за їх походженням, пропонує виділяти небезпечні речовини природного походження, небезпечні речовини природного походження, перероблені

людиною, та небезпечні речовини, штучно створені людиною [192, с. 71]. Вважаємо, що подібна класифікація в цілому правильна, однак не має істотного юридичного значення, оскільки однакові екологічні наслідки, а відповідно і міжнародно-правову відповідальність можуть тягти забруднення речовинами, віднесеними до різних з числа названих видів, наприклад, забруднення моря сировою нафтою та продуктом її обробки – мазутом.

Тому більш важливе значення має класифікація забруднень поверхневих вод залежно від фізико-хімічних властивостей забруднюючих речовин чи характеру негативного впливу на водну екосистему. З такої точки зору можна виділити забруднення поверхневих вод твердими речовинами, що не розчиняються у воді, рідкими речовинами, що розчиняються у воді, та пастоподібними речовинами, що у воді утворюють суспензії та пульпи [77, с. 31-32]. Крім того, необхідно виділяти забруднення поверхневих вод, пов'язані із внесенням до них біологічних (бактеріологічних, мікробіологічних) небезпечних речовин, генетично модифікованих речовин та організмів, що можуть негативно впливати на живі організми водних об'єктів [192, с. 64-65], а також фізичний (радіоактивний та тепловий) вплив на водні об'єкти, що може бути як пов'язаним, так і не пов'язаним із внесенням до них небезпечних речовин чи матеріалів. Також трапляються ситуації, коли морське водне середовище зазнає забруднення внаслідок потрапляння до нього значної кількості прісної води і навпаки. Так, на початку 2008 р. понад 800 т риби загинуло у водах затоки Амвракікос, що в Іонічному морі біля західного узбережжя Греції. Причиною масової загибелі риби стало потрапляння у морські води затоки значних обсягів прісної води внаслідок сильних снігопадів та експлуатації розташованої поблизу дамби [114].

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що до складу об'єктивної сторони міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, можуть входити такі види діянь:

- а) забруднення поверхневих вод матеріалами, що розчиняються у воді або утворюють суспензії чи пульпи;
- б) забруднення поверхневих вод матеріалами, що не розчиняються у воді;
- в) забруднення поверхневих вод біологічно небезпечними (бактеріологічними, мікробіологічними) речовинами та матеріалами;
- г) забруднення поверхневих вод генетично-модифікованими речовинами, матеріалами та організмами, що можуть негативно впливати на живі організми водних об'єктів;
- д) радіаційне забруднення поверхневих вод;
- е) теплове забруднення поверхневих вод.

Зазначені види забруднень, що утворюють склад міжнародного правопорушення і є підставою міжнародно-правової відповідальності, можуть бути спричинені внаслідок аварій, скидання у води відходів, а також в результаті нормального (неаварійного) здійснення експлуатації забруднюючих установок чи реалізації технологічних процесів.

І.І. Лукашук вказує, що у праві міжнародної відповідальності втілюється загальновизнаний принцип інтертемпоральності, відповідно до якого міжнародно-правова відповідальність настає лише в тому випадку, коли порушено зобов'язання, що мало для суб'єкта міжнародного права юридичну силу на момент вчинення ним відповідного діяння [156, с. 150]. Цей принцип визнаний і Міжнародним Судом ООН, зокрема, при розгляді справи “Габчиково – Надьмарош”, яка стосувалася відшкодування шкоди, заподіяної у 1991-1992 рр. Угорщині з боку Чехословаччини внаслідок одностороннього відведення вод Дунаю, Суд визнав що Чехословаччина не несе відповідальності за підготовчі дії, оскільки на момент їх вчинення відповідні договори не набули чинності [24].

Інтертемпоральний принцип має застосовуватися і до міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, але матиме своєрідний прояв. Як уже згадувалося раніше, міжнародно-правова

відповідальність за екологічні правопорушення має переважно звичаєвий характер і витікає із загальної норми міжнародного права про заборону заподіяння шкоди. Тобто будь-яка держава чи міжнародна організація, що бере участь у міжнародних правовідносинах, і тим самим визнає юридичну силу загальних звичаєвих норм міжнародного права, підпадає під дію звичаєвої норми про заборону застосування екологічної шкоди. В той же час, існує ряд універсальних та регіональних конвенцій про відповідальність за окремі види заподіяння шкоди (наприклад, про ядерну шкоду чи шкоду, заподіяну космічними об'єктами), які встановлюють спеціальні правила відшкодування заподіяної шкоди. Тому держава, яка є учасником відповідної конвенції, і допустила забруднення вод, буде нести міжнародно-правову відповідальність на підставах, передбачених цією конвенцією, якщо забруднення було здійснене в момент, коли ця конвенція була чинною для держави, а якщо забруднення було здійснене в момент, коли конвенція не мала чинності для держави, то вона нестиме відповідальність на підставі загальної звичаєвої норми про заборону заподіяння шкоди.

Проблема суб'єкта та суб'єктивної сторони міжнародного правопорушення є однією із найбільш гострих та дискусійних у науці міжнародного права. Наділення міжнародною правосуб'єктністю лише держав та міжнародних міжурядових організацій, а за певних умов – також державоподібних утворень та націй (народів), що борються за своє визволення, зумовлює їх визнання і в якості суб'єктів міжнародних правопорушень. Очевидно, що дії чи бездіяльність, які складають об'єктивну сторону міжнародного правопорушення, можуть бути вчинені не державною чи міжнародною організацією як такою, а їх органами чи посадовими особами. Тому аналіз суб'єктивних елементів міжнародного правопорушення найчастіше зводиться до вирішення питань про вину держави чи міжнародної організації, а також про те, протиправні діяння яких органів та осіб вважаються міжнародно-протиправним діянням держави чи міжнародної

організації, і за діяння яких осіб вони несуть міжнародно-правову відповідальність.

У доктрині сучасного міжнародного права існують різноманітні, часто протилежні погляди на вину як елемент складу міжнародного правопорушення та її вплив на характер відносин міжнародно-правової відповідальності. Ю.В. Манійчук наголошує, що “лише за наявності усіх елементів правопорушення: вини держави-правопорушниці, протиправності, шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між протиправністю та шкодою – поведінка держави кваліфікується як правопорушення і відповідно до його характеру визначаються обсяг, види і форми міжнародно-правової відповідальності” [160, с. 10]. Н.А. Ушаков та І.І. Лукашук опонують такій позиції, на основі аналізу діяльності Комісії з міжнародного права ООН доводячи, що вина не є обов'язковим елементом або ознакою складу міжнародно-протиправного діяння, а тому не повинна впливати на його кваліфікацію [217, с. 46-47; 156с. 91-93]. П.М. Куріс зазначає, що проблема вини у міжнародному праві зводиться до вирішення двох питань – чи може бути застосована категорія вини до оцінки протиправного діяння держави, і чи є вина обов'язковим елементом складу міжнародного правопорушення [144, с. 217].

В.А Василенко вину держави у міжнародному праві розглядає як її неправомірно реалізовану волю [79, с. 149]. Зрозуміло, що поняття вини та волі у їх вузькому психологічному значенні не можуть застосовуватися до суб'єкта міжнародного права, передусім, держави чи міжнародної організації. Однак можна провести аналогію міжнародного правопорушення, вчиненого державою чи міжнародною організацією, з правопорушенням, вчиненим юридичною особою у національному, наприклад, адміністративному праві, де вина юридичної особи, як правило, не заперечується. Д.М. Лук'янець, зокрема, вказує, що протиправні дії юридичної особи можна вважати винними, якщо вони є наслідком дій або бездіяльності фізичних осіб, що входять до її складу [152, с. 119]. Фактично

тут мова йде про об'єктивне ставлення у вину, коли для визнання факту вчинення правопорушення достатньо встановлення факту діяння, який одночасно є і доказом вини, що зведе нанівець значення останньої при кваліфікації діяння. Подібну позицію зайняла і Комісія з міжнародного права ООН при розробці Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Текст Статей не містить положень про вину держави як елемент міжнародного правопорушення, що впливає на його кваліфікацію. Більше того, термін “вина” у тексті Статей не використовується, а сама Комісія вирішила “використовувати термін “присвоєння” для позначення операції приписування державі даного діяння чи бездіяльності” [156, с.92].

Все це, на нашу думку, свідчить про те що вина держави чи міжнародної організації не є обов'язковим елементом складу міжнародного правопорушення, в т.ч. пов'язаного із забрудненням поверхневих вод. Зрештою, аналогічна позиція була підтримана і Міжнародним Судом ООН ще у 1949 р. при розгляді справи про інцидент у протоці Корфу. Тогочасний суддя Міжнародного суду ООН від СРСР С.Б. Крилов у окремій думці до рішення Суду стверджував, що для визнання держави відповідальною необхідно встановити не лише факт об'єктивного порушення норм міжнародного права, але й злу волю держави чи, принаймні, винний недогляд, однак ця думка не була підтримана Судом [140, с. 92].

Слід, проте, зауважити, що сучасна тенденція до виключення вини з числа обов'язкових елементів складу міжнародного правопорушення не означає повної відмови від цієї категорії у міжнародному праві. Так, ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. [125] під геноцидом розуміє дії, які вчинюються з наміром знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Тобто ця Конвенція визначає умисел як конститутивну ознаку злочину геноциду. У рішенні по справі про застосування сили щодо Югославії суд не визнав дії НАТО актом геноциду, оскільки бомбардування, що мали місце у 1999 р., не охоплювали намір знищувати етнічну групу [25].

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що вина не є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, якщо інше спеціально не передбачено чинним міжнародним договором, тому вона може не враховуватися при кваліфікації діяння як міжнародно-протиправного, але повинна враховуватися при визначенні обсягу, виду та форм міжнародно-правової відповідальності суб'єкта міжнародного права, що вчинив це діяння.

Відмова від визнання вини конститутивним елементом складу міжнародного правопорушення вимагає уточнення поглядів на т.зв. безвинну (абсолютну або об'єктивну) відповідальність за заподіяння шкоди діяннями, не забороненими міжнародним правом, і пов'язаними з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки.

С.Б. Раскалей вказує, що підставою об'єктивної відповідальності є не вольові акти держав, а події, пов'язані з їх поведінкою, що об'єктивно не залежать від їх волі і заподіюють шкоду [194, с. 23]. Л.В. Савельєва до числа подій, що можуть зумовлювати настання об'єктивної відповідальності відносить використання джерел підвищеної небезпеки (космічні об'єкти, танкери, ядерні судна, атомні електростанції тощо), які при настанні непередбачуваних і непереборних надзвичайних обставин можуть виходити з-під контролю і заподіювати матеріальну шкоду іншим суб'єктам міжнародного права [168, с. 290]. Комісія з міжнародного права ООН вирішила, що міжнародна відповідальність за шкоду, заподіяну не забороненими міжнародним правом діями, має істотні особливості порівняно з відповідальністю з міжнародно-протиправні діяння, має власний зміст та форми, тому одночасний розгляд питань, пов'язаних з цими видами відповідальності суттєво ускладнив би її роботу [153, с. 82]. З 1980 р. Комісія розпочала окрему роботу над проблематикою об'єктивної відповідальності, однак уже в 1992 р. було прийнято рішення на першому етапі обмежитися

розглядом питань попередження заподіяння внаслідок дій, не заборонених міжнародним правом, транскордонної шкоди [168, с. 292].

Більшість авторів погоджуються, що абсолютна відповідальність за шкоду, заподіяну внаслідок дій, не заборонених міжнародним правом, можлива лише у випадках, прямо передбачених міжнародними договорами [165, с. 163; 166, с. 291; 194, с. 56]. Спеціальний доповідач Комісії з міжнародного права ООН Р.К. Квентін-Бакстер у Третій доповіді щодо міжнародної відповідальності за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом спеціально зазначив, що така відповідальність має виключно конвенційний характер і не регулюється звичаєвим міжнародним правом [59, р. 52]. За подібного підходу, якщо внаслідок вчинення державою чи міжнародною організацією дій, не заборонених міжнародним правом, заподіяно шкоду іншому суб'єкту міжнародного права, і між ними не укладено відповідного договору, то ця держава чи міжнародна організація не повинна нести міжнародно-правової відповідальності [228, с. 60].

Але, як уже зазначалося раніше, у міжнародному праві фактично склалася звичаєва норма, яка забороняє заподіяння істотної шкоди природним об'єктам інших держав, і саме на таку норму робилися посилання у вже згаданих рішеннях міжнародного арбітражу у справі "Trail Smelter", Міжнародного Суду ООН у справі "Про протоку Корфу" та деяких інших рішеннях міжнародних судів та арбітражів. Отже, до випадків транскордонного забруднення природних ресурсів, в т.ч. і поверхневих вод, правила абсолютної (об'єктивної) міжнародно-правової відповідальності не повинні застосовуватися, оскільки відповідальність за транскордонне забруднення ґрунтується на звичаєвій нормі загального міжнародного права. Прихильником подібної точки зору є і Х. Ксу, яка в опублікованій 2003 року монографії "Транскордонна шкода у міжнародному праві" доводить, що до випадків заподіяння екологічної транскордонної шкоди правила абсолютної міжнародно-правової відповідальності застосовуватися не повинні [63, р. 394].

У зв'язку з об'єктивним ставленням у винуватців при кваліфікації міжнародних правопорушень актуальним стає питання про те, діяння яких осіб та органів може присвоюватися суб'єкту міжнародного права та розглядатися в якості підстави його міжнародно-правової відповідальності.

У сучасній міжнародно-правовій науці загальноновизнаною є думка про те, що держава несе міжнародну відповідальність за дії своїх офіційних органів та посадових осіб. Свого часу Третій комітет Конференції з кодифікації міжнародного права (Гаага, 1930 р.) визначив, що держава несе міжнародну відповідальність, якщо має місце будь-яке порушення її міжнародних зобов'язань з боку органів цієї держави, що спричинило шкоду особі чи майну іноземців на її території [57, р. 225]. Пізніше це правило стало застосовуватися і до міжнародних міжурядових організацій, які несуть відповідальність за неправомірні діяння їх органів чи посадових осіб. Так, Консультативний висновок Міжнародного суду ООН у справі про розбіжності щодо імунітету від судової юрисдикції спеціального доповідача Комісії з прав людини містить чітку вказівку на те, що Організація Об'єднаних Націй несе відповідальність за діяння своїх органів та агентів [29].

В силу специфіки міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод видається найбільш ймовірним, що безпосередні дії, в результаті яких матиме місце таке забруднення, можуть бути вчиненими органами виконавчої влади та суб'єктами, що перебувають у їх підпорядкуванні, наприклад, військовими частинами та з'єднаннями, науково-дослідними установами тощо. Значно меншою мірою такі дії можуть вчинюватися органами законодавчої чи судової влади або місцевого самоврядування. Однак постає питання про міжнародно-правову відповідальність держави у випадку, якщо парламент видав закон, який дозволяє скидання у води забруднюючих речовин, чи подібне рішення виніс суд і воно набрало законної сили. Е.Х. Аречга доводить, що видання закону, який суперечить міжнародному праву, тягне за собою міжнародну

відповідальність держави [68, с. 147]. На нашу думку, подібна позиція є недостатньо обґрунтованою, оскільки відсутня шкода, яка б заподіювалася міжнародним відносинам. Лише у випадку виконання закону чи судового рішення і безпосереднього забруднення водного об'єкту має місце міжнародне правопорушення, а факт прийняття такого закону чи рішення має розглядатися як такий, що обтяжує вину держави і може посилювати її відповідальність.

Загалом, у науці міжнародного права ідея про те, що держава чи міжнародна організація несе відповідальність за діяння своїх органів та посадових осіб, які діють у межах наданих їм повноважень, знайшла практично повну підтримку, тоді як питання про відповідальність держави за поведінку органів та посадових осіб, які діють з перевищенням посадових повноважень, а також за діяння приватних фізичних та юридичних осіб, залишається відкритим. Наприклад, італійська дослідниця М. Спінеді вважає, що державі можуть присвоюватися діяння лише офіційних осіб, в. т.ч. і такі, що вчинені з перевищенням повноважень, а діяння приватних осіб, так само як і діяння офіційних посадових осіб, вчинені у приватному порядку, в жодному випадку не можуть ставитися у провину відповідній державі [51, р. 897-898]. Російський вчений Ю.В. Петровський, навпаки, доводить що держава має нести відповідальність як за діяння офіційних органів та посадових осіб, так і за діяння приватних фізичних осіб [188, с.107-108].

Вважаємо, що вирішення цієї проблеми необхідно шукати, перш за все, у змістові прав та обов'язків держави щодо правового регулювання поведінки фізичних та юридичних осіб, що перебувають під її юрисдикцією. Н.А. Соколова вважає, що на підставі міжнародного договору у держави може виникнути обов'язок забезпечувати певну поведінку фізичних та юридичних осіб, що перебувають під її суверенітетом та юрисдикцією [206, с. 23]. На нашу думку такий обов'язок може виникнути не тільки на підставі міжнародного договору, а й на підстав загальної норми права, що має звичайний характер. Оскільки до числа таких норм відноситься і норма про

заборону заподіяння шкоди природним ресурсам, що належать іншим суб'єктам міжнародного права, то можна зробити висновок, що держава несе обов'язок забезпечувати таку поведінку фізичних та юридичних осіб, які б не заподіювали екологічної шкоди іншим державам, їх групам та міжнародному співтовариству в цілому. Тому факт заподіяння такої шкоди з боку фізичних чи юридичних осіб говорить про неналежне виконання компетентними органами держави, під юрисдикцією якої ці особи перебувають, повноважень щодо забезпечення їх правомірної поведінки. Б.Н. Габричидзе та А.Г. Чернявський вважають, що дії індивідів у подібних випадках породжують два юридичних факти – у внутрішньому та міжнародному праві [87, с. 647]. Отже, має місце і міжнародно-протиправне діяння держави (невиконання компетентним органом держави обов'язку щодо незаподіяння шкоди іншим суб'єктам міжнародного права), і заподіяна ним шкода, і причинно-наслідковий зв'язок між ними [223, с. 187]. У цьому випадку можна говорити і про вину держави у формі умисної бездіяльності чи недогляду, як вказує Ю.В. Петровський [188, с. 109].

Так само має вирішуватися і питання про відповідальність держави за шкоду, заподіяну офіційними особами та органами з перевищенням повноважень (т.зв. поведінка *ultra vires*), а також офіційними особами, що діють у приватному порядку. Д.Б. Левін, наприклад, зазначає, що механізм відповідальності за діяння *ultra vires*, вчинені компетентними органами чи посадовими особами держави, збігається з механізмом відповідальності за діяння приватних осіб [147, с. 78]. З такою думкою слід погодитися, оскільки у випадку заподіяння шкоди внаслідок діяння *ultra vires* має місце бездіяльність чи неналежне виконання повноважень органами, уповноваженими відповідно до національного законодавства контролювати діяльність органа чи посадової особи, що перевищив повноваження і заподіяв шкоду іншому суб'єкту міжнародного права. Виділяти ж у якості окремої підстави міжнародно-правової відповідальності заподіяння шкоди офіційною особою, що діє в приватному порядку, взагалі навряд чи доречно, оскільки

має місце діяння приватної фізичної особи, яка лише за інших умов і в інших обставинах могла б розглядатися в якості офіційною [224, с. 591].

Таким чином, якщо приватні фізичні та юридичні особи, що перебувають під юрисдикцією держави, допустили забруднення поверхневих вод або таке забруднення сталося внаслідок поведінки органу чи посадової особи держави, вчиненої з перевищенням їх повноважень, чим було заподіяно істотну шкоду іншій державі чи міжнародному співтовариству, то таке діяння має присвоюватися даній державі і розглядатися як підстава її міжнародно-правової відповідальності.

У зв'язку з цим постає проблема розмежування міжнародно-правової відповідальності держави та цивільно-правової відповідальності фізичних чи юридичних осіб, що перебувають під її юрисдикцією, за шкоду, заподіяну забрудненням поверхневих вод. Як зазначалося раніше, міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод може наставати лише у випадку, якщо шкода, заподіяна таким забрудненням є істотною. Думається, що критерій істотності шкоди, що є конститутивною елементом складу міжнародного правопорушення, пов'язаного із заподіянням шкоди природним об'єктам, цілком може бути і критерієм розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за подібні правопорушення. Якщо шкода, заподіяна транскордонним забрудненням вод, є істотною, вона має відшкодовуватися державою, під юрисдикцією якої перебував безпосередній забруднювач. Якщо ж шкода не є істотною, вона має відшкодовуватися тією фізичною чи юридичною особою, яка безпосередньо вчинила забруднення вод. При цьому слід мати на увазі, що кількісний критерій істотності шкоди значною мірою залежатиме від характеру водного об'єкту та його значення для потерпілих держав, але загальний механізм розмежування відповідальності має бути спільним для усіх випадків забруднення поверхневих вод.

Німецькі автори Т. Гехрінг та М. Йахтенфуш, досліджуючи питання юридичної відповідальності за транскордонне забруднення навколишнього

природного середовища, зазначають, що механізм відповідальності за забруднення морських вод нафтою досить чітко врегульований нормами міжнародного морського права і міг би слугувати зразком для майбутнього механізму розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за транскордонне забруднення природних ресурсів [19, р. 103].

Відповідно до ст. V прийнятої у 1969 р. Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою [161] власник судна, що перевозить нафту, за умови створення страхового фонду може обмежити свою відповідальність щодо будь-якого одного інциденту сумою з розрахунку 2 тис. франків (один франк Конвенція визначає як 65,5 міліграмів золота 900-ї проби) за кожен тону місткості судна, але в будь-якому разі, не більше 210 млн. франків. Протоколом від 27.11.1992 р. до цієї Конвенції було внесено зміни, якими встановлено, що власник судна може обмежити свою відповідальність сумою, яка складає 3 млн. Спеціальних прав запозичення Міжнародного Валютного Фонду (СПЗ), якщо місткість судна не перевищує 5 тис. тон, а якщо місткість судна більша – то сумою з розрахунку 420 СПЗ за кожен наступну тону місткості судна, при цьому вказана сума у будь-якому разі не може перевищувати 59,7 млн. СПЗ.

Сума у 59,7 млн. СПЗ, на наш погляд, може бути прийнята в якості критерію розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за забруднення нафтою вод територіального моря, внутрішніх морських вод та вод виключної економічної зони, оскільки дія Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р. обмежується саме цими видами морських просторів. Якщо ж розмір заподіяної забрудненням моря нафтою шкоди перевищує межу відповідальності власника судна, сума, що перевищує цю межу має відшкодуватися державою, під юрисдикцією якої перебувало це судно, тобто державою прапора, а якщо власник судна не утворив страхового фонду – увесь розмір заподіяної шкоди має відшкодуватися державою прапора.

Зазначений механізм розмежування міжнародно-правової та цивільної відповідальності має обмежений характер, оскільки він застосовується лише до випадків забруднення вод територіального моря, внутрішніх морських вод та вод виключної економічної зони товарною нафтою, крім того, він не застосовується до шкоди, заподіяної забрудненням вказаних категорій морських вод військовими суднами та суднами, що використовуються державою у некомерційних цілях [229, с. 74]. Тому однією з нагальних потреб подальшого розвитку міжнародного екологічного права є розробка критеріїв розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за забруднення усіх категорій поверхневих вод не залежно від джерела забруднення. До розробки та впровадження у дію такого механізму розмежування відповідальності має здійснюватися у кожному випадку окремо з урахуванням усіх обставин справи.

У контексті аналізу підстав міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод важливе значення має питання про відповідальність держави за міжнародні злочини. Ідея поділу міжнародних правопорушень на звичайні (ординарні) правопорушення та міжнародні злочини виникла після Другої світової війни. Щоправда, і у довоєнний час Міжнародна конференція з уніфікації кримінального законодавства (1926-1935 рр.) використовувала категорію “міжнародний злочин”, але тоді під ними розумілися будь-які загально-кримінальні злочини, заходи боротьби з якими передбачалися у міжнародних конвенціях [88, с. 168]. Нове розуміння сутності міжнародного злочину як найбільш тяжкого міжнародного правопорушення було закладено Нюрнберзьким та Токійським трибуналами для військових злочинців. Пізніше положення про відповідальність за вчинення міжнародних злочинів були закріплені у Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. [125], Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р. [105; 106; 118; 119] та Додаткових Протоколах до них 1977 р. [95; 96] тощо. За рішенням Ради Безпеки ООН у 1993 р. був створений Міжнародний кримінальний трибунал

для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що були вчинені на території колишньої Югославії (м. Гаага, Нідерланди). Трибунал наділено юрисдикцією щодо злочинів проти миру, безпеки людства та людяності, вчинених на території колишньої Югославії. За аналогією з Трибуналом по колишній Югославії у 1994 р. було утворено Міжнародний трибунал по Руанді, юрисдикція якого поширюється на злочини геноциду, вчинені на території Руанди та сусідніх держав. У 2002 р. на підставі Угодою між ООН та Урядом Сьєрра-Леоне було засновано Спеціальний суд по Республіці Сьєрра-Леоне для притягнення осіб, винних у вчиненні злочину геноциду на території цієї республіки.

Однак, ще до створення трьох останніх судів висловлювалася думка про недостатність створення міжнародних трибуналів для кожного конкретного випадку і про необхідність створення постійно діючого міжнародного суду, наділеного юрисдикцією розглядати справи про вчинення міжнародних злочинів та притягати винних осіб до кримінальної відповідальності безпосередньо на основі норм міжнародного права [165, с. 297-298]. Виходячи з цієї потреби, у 1998 р. був прийнятий Римський статут Міжнародного кримінального суду [197], який розпочав діяти у 2002 р. Відповідно до Римського статуту 1998 р. Міжнародний кримінальний суд наділяється юрисдикцією щодо притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину геноциду, агресії, військових злочинів та злочинів проти людяності (вбивство, винищення, поневолення тортури, згвалтування і т.п., що здійснюються у відношенні цивільного населення). За вчинення вказаних злочинів суд може призначити покарання у вигляді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на строк до тридцяти років, штраф, а також конфіскації майна, доходів та активів, отриманих внаслідок вчиненого злочину.

Як бачимо, юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється лише на фізичних осіб, що вчинили міжнародні злочини;

Міжнародні трибунали по колишній Югославії та по Руанді також розглядають лише справи щодо конкретних фізичних осіб; Токійський трибунал також розглядав справи про військові злочини, вчинені фізичними особами, а Нюрнберзький трибунал, хоча і визнав винними у вчиненні міжнародних злочинів поряд з фізичними особами і окремі організації (СС, СД та Гесптапо), не міг розглядати питання про притягнення до відповідальності німецької держави, оскільки на момент заснування та діяльності Трибуналу Німеччина як суб'єкт міжнародного права припинила своє існування в силу акту капітуляції [219]. Тому, на нашу думку, відносини, пов'язані з притягненням фізичних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, та відносини міжнародно-правової відповідальності за вчинення таких злочинів, слід розглядати як самостійні, хоча і взаємопов'язані, види міжнародних відносин.

Первісно, розробляючи проект Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння, Комісія з міжнародного права ООН виходила з поділу таких діянь за ступенем їх небезпеки на міжнародні делікти та міжнародні злочини [39, р. 425-426]. Згодом Комісія вирішила відмовитися від поняття “злочин, вчинений державою”, замінивши його поняттям “серйозне порушення норм міжнародного права” [5, р. 389]. Як зазначає швейцарський дослідник Е. Вайлер, це було зроблено з метою уникнення криміналізації відносин міжнародно-правової відповідальності, яка має носити саме міжнародно-правовий, а не цивільно-правовий чи кримінально-правовий характер [62, р. 1147-1148]. Дійсно, відносини міжнародної відповідальності мають власне міжнародно-правовий характер і не можуть ставати кримінально-правовими чи цивільно-правовими в силу використання категорій та понять кримінального чи цивільного права. Тому вважаємо обґрунтованим запропонований Комісією з міжнародного права ООН поділ міжнародних правопорушень на звичайні міжнародні правопорушення та серйозні міжнародні правопорушення, що можна

розглядати як модернізацію поширеного раніше поділу міжнародних правопорушень на міжнародні злочини та міжнародні делікти [154, с. 179].

При цьому постає питання, які саме міжнародно-протиправні діяння слід кваліфікувати як серйозні міжнародні правопорушення. У 1976 р. Спеціальний доповідач Комісії з міжнародного права ООН Р. Аго вказав, що для міжнародних злочинів (на той час Комісія ще не відмовилася від використання цього поняття стосовно діяння держави) характерна виняткова важливість порушеного зобов'язання та серйозна природа правопорушення, а також відзначив недоцільність давати повний перелік таких діянь та визначати їх ієрархію [16, р. 22-23]. З цього можна зробити висновок, що для кваліфікації міжнародно-протиправного діяння як серйозного правопорушення, додатково до встановлення наявності складу міжнародного правопорушення необхідна наявність двох ознак: об'єктивної – виняткова важливість порушеного міжнародного зобов'язання, та суб'єктивної – серйозна природа правопорушення. Останню ознаку – серйозність природи правопорушення, на нашу думку, слід ототожнювати з умисною формою вини суб'єкта міжнародного права (держави чи міжнародної організації).

Вирішення питання про те, порушення яких саме винятково важливих зобов'язань дозволяє кваліфікувати вчинене міжнародно-протиправне діяння як серйозне міжнародне правопорушення, викликало у науці міжнародного права значну дискусію. У П'ятій доповіді спецдоповідача Комісії з міжнародного права ООН Р. Аго містилася рекомендація розглядати в якості міжнародного злочину держави розглядати її діяння, що суперечать імперативним нормам загального міжнародного права (*jus cogens*), так як вони визначаються ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [16, р. 22]. Ст. 53 цієї Конвенції [80] визначає норму *jus cogens* як норму, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер. При цьому важливо зауважити, що нині не існує

міжнародного-правового акту, який би наводив перелік імперативних норм загального міжнародного права, що мали б силу норм *jus cogens*. Тим не менше, як зазначає П.В. Саваськов, “склалося загальне розуміння, що нормами *jus cogens* є принципи Статуту ООН, зміст яких відображається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24.10.1970 р.” [168, с.41].

Посилання на порушення норм *jus cogens*, формально не закріплених жодним міжнародно-правовим актом, як на критерій кваліфікації серйозного міжнародного правопорушення, у 1998 р. стало причиною дебатів у Комісії з міжнародного права ООН. У ході цих дебатів було висунуто пропозицію вважати серйозними міжнародно-протиправними діяннями діяння, які порушують імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*), зобов'язання держави перед міжнародним співтовариством в цілому (зобов'язання *erga omnes*), а також інші найбільш серйозні порушення міжнародних зобов'язань [39, р. 427]. Незважаючи на це, в остаточному тексті ст. 40 Статей про міжнародну відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння поняття серйозне міжнародно-протиправне діяння пов'язано виключно з порушенням імперативних норм загального міжнародного права. Проте, відкидати ідею про те, що порушення зобов'язань *erga omnes* також складає серйозне міжнародне правопорушення, також не можна, оскільки Міжнародний Суд ООН, розглядаючи справу “Barcelona Traction” дійшов висновку, що порушення державою її зобов'язань перед міжнародним співтовариством в цілому, тобто зобов'язань *erga omnes*, є міжнародним злочином [39, р. 427]. З цього можна зробити висновок, що міжнародне правопорушення, вчинене державою або міжнародною організацією, є серйозним якщо ним порушено імперативні норми загального міжнародного права *jus cogens* або зобов'язання *erga omnes* перед міжнародним співтовариством в цілому [226, с. 119].

Таке розуміння сутності серйозного міжнародного правопорушення змінює характер співвідношення між кримінальною відповідальністю фізичної особи за вчинення міжнародного злочину та міжнародно-правовою відповідальністю держави. Виходячи з концепції міжнародної кримінальної відповідальності держави відповідальність фізичної особи за вчинення міжнародного злочину має наставати при умові, що її злочинні діяння пов'язані зі злочинною поведінкою держави, що сприяла, допустила чи не перешкоджала вчиненню міжнародного злочину [167, с. 183]. За такого підходу фактично має місце присвоєння державі міжнародного злочину, вчиненого фізичною особою, що перебувала під її контролем чи юрисдикцією, тому вчинення міжнародного злочину певною фізичною особою має визнаватися підставою міжнародної відповідальності держави за міжнародні злочини.

Перехід при кваліфікації діяння суб'єкта міжнародного права від поняття “міжнародний злочин” до поняття “серйозне правопорушення” дозволяє розглядати в якості підстави більш суворої, порівняно з іншими видами міжнародних правопорушень, відповідальності не тільки за міжнародні злочини, а й за такі діяння, що порушують норми *jus cogens* чи зобов'язання *erga omnes*, але не є міжнародними злочинами. Як один із випадків порушення зобов'язань *erga omnes* можна розглядати заподіяння істотної шкоди природним об'єктам, що є загальним надбанням людства, наприклад, морським водам чи водам міжнародних озер чи водотоків.

Англійський дослідник, член Комісії з міжнародного права ООН у 1991-1996 р., Д.В. Боветт до міжнародних зобов'язань, порушення яких є серйозним міжнародно-протиправним діянням і заподіює шкоду фундаментальним інтересам міжнародного співтовариства, відносить чотири групи зобов'язань: зобов'язання щодо підтримання миру та безпеки людства; зобов'язання щодо забезпечення права на самовизначення; зобов'язання щодо забезпечення прав людини та зобов'язання щодо охорони людського середовища і недопущення значного забруднення середовища, в т.ч. морів [4,

р. 163]. Ще на 28-й сесії Комісії з міжнародного права ООН переважна більшість її членів погодилася з тим, що масові забруднення моря та атмосферного повітря становлять міжнародний злочин [212, с. 168].

Враховуючи викладене, забруднення поверхневих вод можна кваліфікувати як серйозне міжнародне правопорушення, що тягне посилену міжнародно-правову відповідальність суб'єкта міжнародного права у двох випадках:

1) якщо забруднення поверхневих вод є складовою частиною міжнародного злочину, наприклад, агресії, геноциду тощо, вчиненого індивідом, що перебуває під юрисдикцією чи контролем держави, яка сприяла, допустила чи не перешкоджала його вчиненню;

2) якщо має місце значне забруднення поверхневих вод, що є загальним надбанням людства, тобто вод відкритого моря, вод міжнародних озер та водотоків.

У такому плані привертає увагу ще один аспект відносин міжнародно-правової відповідальності за значне забруднення поверхневих вод. Як справедливо зазначає А.А. Маєвська, заборона вчинення міжнародних злочинів, зокрема злочинів проти людяності, є принципом міжнародного права [157, с. 12]. На нашу ж думку, цей принцип передбачає заборону вчинення будь-яких міжнародних злочинів чи серйозних міжнародних правопорушень, в т.ч. і пов'язаних із значним забрудненням поверхневих вод. А той факт, що подібна заборона встановлюється саме принципом міжнародного права, а не якою-небудь конвенційною нормою, є додатковим підтвердженням висловленої нами раніше думки про недопустимість застосування до відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод правил абсолютної міжнародно-правової відповідальності, оскільки остання має винятково конвенційний характер.

1.3. Види та форми міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод

Виникнення відносин міжнародно-правової відповідальності є одним із юридичних наслідків міжнародного правопорушення [160, с. 67], тому, вирішення питання про види та форми міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод вимагає, передовсім, визначення місця міжнародно-правової відповідальності у системі наслідків міжнародного правопорушення та встановлення співвідношення міжнародно-правової відповідальності з іншими юридичними наслідками міжнародного правопорушення.

І.І. Лукашук зазначає, що основними юридичними наслідками міжнародно-протиправного діяння є зобов'язання сторони, що несе відповідальність, припинити протиправне діяння та здійснити повне відшкодування заподіяної шкоди [156, с. 195]. Такий підхід слід вважати недостатньо глибоким, оскільки тут наслідки міжнародного правопорушення зводяться лише до зобов'язань, що виникають у правопорушника в результаті вчинення протиправного діяння, та ігноруються відповідні права потерпілих суб'єктів та міжнародного співтовариства в цілому.

Ю.Ю. Блажевич на основі аналізу положень Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння робить висновок про три групи наслідків міжнародного правопорушення: по-перше, обов'язок відповідальної держави продовжувати виконувати порушене зобов'язання, не зважаючи на вчинення міжнародно-протиправного діяння, по-друге, обов'язок відповідальної держави, що вчинила міжнародно-протиправне діяння, припинити це діяння, якщо воно продовжується, та надати відповідні запевнення й гарантії його неповторення, і, по-третє, обов'язок відповідальної держави надати повне відшкодування за шкоду, спричинену міжнародно-протиправним діянням [74, с. 93-94]. На нашу думку, віднесення обов'язку правопорушника виконувати порушене зобов'язання до числа наслідків міжнародного правопорушення неприпустимо, оскільки цей

обов'язок виникає ще до моменту вчинення правопорушення, і, власне, представляє собою зміст первинного міжнародно-правового зобов'язання, в результаті недотримання якого виникають вторинні відносини міжнародно-правової відповідальності.

Невключення обов'язку виконання порушеного зобов'язання до числа наслідків правопорушення повністю відповідає положенням ст. 28 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння, відповідно до якої юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння не впливають на збереження зобов'язання держави, що несе відповідальність, виконувати порушене зобов'язання. У даному випадку використання терміну “не впливають” однозначно говорить про різну природу наслідків міжнародного правопорушення та первинних зобов'язань правопорушника, що зберігаються і після вчинення ним міжнародного правопорушення.

У радянській міжнародно-правовій доктрині досить поширеним був підхід, згідно з яким будь-яке міжнародне правопорушення тягне за собою щонайменше чотири групи юридичних наслідків: 1) відновлення правопорушником стану, що існував до вчинення правопорушення, тобто *status quo ante*; 2) несення правопорушником міжнародно-правової відповідальності; 3) застосування мирних погоджувальних процедур урегулювання для відновлення *status quo ante* та реалізації відповідальності; 4) застосування, якщо це необхідно, потерпілими суб'єктами примусових засобів забезпечення відповідальності [144, с. 236-237]. За такого підходу відновлення правопорушником *status quo ante*, застосування мирних погоджувальних процедур урегулювання для відновлення *status quo ante* та реалізації відповідальності та застосування потерпілими суб'єктами примусових засобів забезпечення відповідальності є самостійними, поряд із міжнародно-правовою відповідальністю, наслідками міжнародного правопорушення, а отже, до них не повинні застосовуватися положення міжнародно-правових норм, що визначають зміст інституту міжнародної відповідальності.

Аналогічної точки зору притримується і Ю.В. Манійчук, котрий обов'язок відновлення правопорушником *status quo ante* та обов'язок несення ним міжнародно-правової відповідальності відносить до окремих компонентів наслідків міжнародного правопорушення, оскільки, як зазначає автор, відновлення *status quo ante*, на відміну від відповідальності не тягне позбавлень для правопорушника [160, с. 67]. На наш погляд, подібна позиція вимагає уточнення, особливо у світлі завершення Комісією з міжнародного права ООН роботи над Статтями про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Частина друга цих Статей, що має назву “Зміст міжнародної відповідальності держави”, торкається наслідків двох видів міжнародно-протиправного діяння – звичайного міжнародно-протиправного діяння та серйозного порушення зобов'язань, що витікають із імперативних норм загального міжнародного права. Розкриваючи загальний зміст міжнародної відповідальності, Статті встановлюють, що держава, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана: припинити це діяння, якщо воно продовжується, та надати належні запевнення та гарантії неповторення, якщо того вимагають обставини (ст. 30), а також надати повне відшкодування за заподіяну шкоду (ст. 31).

Для вирішення питання про те, чи входить до змісту міжнародно-правової відповідальності відновлення *status quo ante*, необхідно звернутися до ст. 34 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, яка вказує, що повне відшкодування за шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням, здійснюється у формі реституції, компенсації і сатисфакції, окремо чи в поєднанні. Оскільки відповідно до ст. 35 цих Статей реституція являє собою обов'язок правопорушника відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, то можна зробити висновок, що Комісія з міжнародного права ООН розглядає відновлення *status quo ante* як один із елементів змісту міжнародно-правової відповідальності.

Враховуючи викладене, вважаємо доцільним виділити такі групи юридичних наслідків міжнародного правопорушення:

1) обов'язок суб'єкта міжнародного права, що вчинив міжнародне правопорушення, нести міжнародно-правову відповідальність, в т.ч. і обов'язок відносити *status quo ante*, та відповідне право потерпілого чи іншого суб'єкта міжнародного права або міжнародного співтовариства в цілому вимагати притягнення правопорушника до міжнародно-правової відповідальності;

2) застосування примирних погоджувальних процедур для реалізації міжнародно-правової відповідальності;

3) застосування у випадку необхідності примусових заходів забезпечення реалізації міжнародно-правової відповідальності.

Необхідно зауважити, що останні дві групи наслідків міжнародного правопорушення Статтями про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння не розглядаються як елемент змісту міжнародно-правової відповідальності і винесені в окрему Третю частину – “Імплементация міжнародної відповідальності держав”.

У науці міжнародного права практично не викликає сумнівів думка про те, що міжнародно-правова відповідальність реалізується у конкретних її видах та формах [144, с. 235; 94, с. 291; 93, с. 133]. Однак єдиного підходу до визначення понять “вид” та “форма” міжнародно-правової відповідальності не існує. Певний час ці два поняття взагалі вважалися тотожними. Так, наприклад, свого часу Д.Б. Левін юридичні наслідки міжнародного правопорушення визначав як види або форми міжнародної відповідальності [147, с. 122]. Очевидно, що така думка є застарілою та не відображає загальнонаукового розуміння категорій виду та роду, а також змісту та форми. Поділ міжнародно-правової відповідальності на види та виділення її форм мають ґрунтуватися на прийнятих у формальній логіці розумінні категорій роду та виду, що виражають відносини між класами понять, де видові класи володіють усіма ознаками, спільними для родового класу, та

специфічними (видовими) ознаками, що відрізняють їх від усіх інших предметів цього ж родового класу [82, с. 66], а також на розумінні форми як зовнішніх проявів існування та вираження сутності того чи іншого явища [205, с. 434]. Враховуючи сказане, слід погодитися з думкою Ю.В. Манійчука про те, що вид міжнародно-правової відповідальності визначає загальні наслідки міжнародного правопорушення залежно від характеру та виду заподіяної шкоди, тоді як форма міжнародно-правової відповідальності являє собою конкретний спосіб реалізації відповідальності у межах відповідного виду [160, с. 64]. При визначенні форм та видів та обсягу міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, на нашу думку, слід враховувати розмір заподіяної шкоди, цінність забрудненого водного об'єкту для потерпілого суб'єкта, характер діяння, що призвело до такого забруднення, а також форму вини правопорушника.

У доктрині надзвичайно поширеним є поділ міжнародно-правової відповідальності на два види – матеріальну та нематеріальну, оскільки наслідки міжнародного правопорушення можуть мати матеріальний та нематеріальний характер [74, с. 102]. Щоправда, для позначення цих двох видів нерідко використовуються і інші терміни. Так, на позначення нематеріальної міжнародно-правової відповідальності можуть застосовуватися такі терміни, як “моральна”, “політична” або “морально-політична відповідальність” [144, с. 234], що навряд чи є виправданим.

Свого часу Г.І. Тункін гостро критикував використання терміну “моральна відповідальність”, оскільки така відповідальність може розумітися не як правова, а як така, що є наслідком порушення правил міжнародної моралі. Натомість автор пропонував використовувати термін “політична відповідальність”, оскільки відшкодування моральної шкоди є політичною акцією [213, с. 208]. На нашу думку, теза, запропонована Г.І. Тункіним для критики використання поняття “моральна міжнародно-правова відповідальність” так само може бути використана і для заперечення застосування терміну “політична міжнародно-правова відповідальність”,

передусім через те, що політичні норми, як уже зазначалося раніше, є самостійним видом соціальних норм, поряд із моральними, релігійними та правовими, а отже, і політична відповідальність, тобто відповідальність за порушення політичних норм має розглядатися як самостійний різновид соціальної відповідальності. Тому видається найбільш доцільним говорити про два види міжнародно-правової відповідальності – матеріальну та нематеріальну.

На перший погляд, ці два види міжнародно-правової відповідальності мають розмежовуватися досить чітко: матеріальна відповідальність має наставати за заподіяння матеріальної шкоди, а нематеріальна – за заподіяння нематеріальної шкоди. Проте, як зазначає Ю.Ю. Блажевич, у практиці міжнародних відносин “бувають випадки, коли заподіяння матеріальної шкоди викликає і політичну відповідальність, і, навпаки, за політичну шкоду настає матеріальна відповідальність” [74, с. 104]. Причиною такого перехрещування цих двох видів міжнародно-правової відповідальності слід вважати те, що, по-перше, одночасно із заподіянням матеріальної шкоди може заподіюватися і нематеріальна шкода, а по-друге, що потерпілий суб’єкт міжнародного права може вважати для себе достатнім несення правопорушником лише нематеріальної відповідальності (наприклад, у формі вибачень), не вимагаючи матеріального відшкодування.

У літературі зустрічаються і інші підходи до класифікації видів міжнародно-правової відповідальності, однак вони, як правило, мають другорядний характер і лише доповнюють її поділ на матеріальну і нематеріальну. Так, наприклад, І.І. Лукашук говорить про два підвиди міжнародно-правової відповідальності – відповідальність за звичайне правопорушення, тобто за делікт, та відповідальність за порушення зобов’язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права [156, с. 212-213]. Певною мірою така позиція відповідає структурі Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, у яких глави I та II Частини другої присвячені загальним питанням змісту

відповідальності, а глава III – відповідальності за серйозні порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права. Однак, фактично остання глава до особливих наслідків таких діянь відносить обов'язок інших держав співробітничати з метою припинення будь-яких таких діянь та не визнавати правомірним будь-яке становище, що виникло в результаті таких діянь. Крім того, ч. 3 ст. 41 Статей спеціально зазначає, що вказані наслідки жодною мірою не зачіпають інших наслідків серйозного порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права, передбачених як самими Статтями, так і іншими нормами міжнародного права. Тобто особливі наслідки порушення норм *jus cogens* доцільно розглядати в межах поділу міжнародно-правової відповідальності на матеріальну та нематеріальну як застосування до суб'єкта, що вчинив таке правопорушення, більш суворих заходів відповідальності матеріального чи нематеріального характеру.

На практиці і матеріальна, і нематеріальна міжнародно-правова відповідальність реалізується у конкретних формах. Як уже вказувалося у попередньому розділі роботи, специфікою складу міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод є обов'язковий (конститутивний) характер шкоди як елемента складу такого правопорушення. Відповідно, для міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод має бути властивим переважно матеріальні форми відповідальності, що, однак, не виключає застосування і нематеріальних форм.

Серед дослідників не існує єдиного погляду не тільки щодо змісту форм матеріальної міжнародно-правової відповідальності, а й щодо їх переліку. Так, англійський автор Д. О'Коннел формами матеріальної відповідальності вважає реституції, субституції та репарації [36, р. 117], український вчений А.І Дмитрієв – реституції, субституції, ординарні та надзвичайні репарації [94, с. 292], а Ю.В. Манійчук до форм матеріальної відповідальності відносить лише репарації, зазначаючи, що реституція “у

точному значенні не є формою міжнародно-правової відповідальності” [160, с. 71]. Також слід зауважити, що з наведених у ст. 34 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння до матеріальних форм можуть бути віднесені лише реституція та компенсація.

У найширшому розумінні реституція являє собою відновлення становища у тому вигляді, яке існувало до моменту вчинення діяння [93, с. 133]. У доктрині залежно від характеру заподіяної шкоди реституція часто поділяється на два різновиди – *restitutio in integrum* (реституцію в натурі), тобто відновлення матеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення, та *restitutio in pristinum*, тобто відновлення нематеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення [144, с. 237-238]. Зрозуміло, що в останньому випадку мова йде про форму нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, на підставі чого І.І. Лукашук робить висновок, що реституція може мати як матеріальний, так і нематеріальний характер та пропонує *restitutio in pristinum* називати “правовою реституцією” [156, с. 214]. Проте, у літературі для позначення *restitutio in pristinum* більш поширеним є використання терміну “ресторація” [144, с. 237; 74, с. 123], що, на нашу думку є більш доречним, оскільки завдяки цьому усувається двозначне тлумачення поняття реституції. Тому слід погодитися з думкою В.А. Василенка, який визначає реституцію як відшкодування державою правопорушницею завданих нею матеріальних збитків в натурі [79, с. 214].

На практиці реституція може реалізовуватися у найрізноманітніших формах, наприклад, повернення неправомірно захопленого майна, в т.ч. художніх цінностей, транспортних засобів тощо [178, с. 323]. При цьому постає питання, чи може бути застосована реституція як форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Як зазначає Ю.Ю. Блажевич, у радянській доктрині та науці міжнародного права у колишніх радянських республіках склалося вузьке розуміння реституції як повернення потерпілій державі майна, яке вона втратила внаслідок вчиненого правопорушення [74, с. 128]. За такого підходу застосування реституції за

будь-які міжнародні правопорушення, пов'язані з погіршенням якості природних ресурсів, неможливе, оскільки ці ресурси не вилучаються з користування потерпілого суб'єкта. Однак більш широке розуміння реституції як відновлення в naturі матеріального становища, що існувало до вчинення правопорушення, дозволяє зробити висновок, що поняттям реституція мають охоплюватися дії правопорушника, безпосередньо спрямовані на відновлення якості забруднених вод, наприклад, вилучення з водних об'єктів забруднюючих речовин чи предметів, збір нафтових плям з водної поверхні тощо [230, с.30].

Про те, слід мати на увазі, що подібні можуть бути ефективними лише у випадку їх вчинення одразу або через мінімальний проміжок часу після забруднення і, як правило, повністю не відновлюють заподіяну шкоду, тоді як розгляд справ, пов'язаних з притягненням держави до міжнародно-правової відповідальності може тривати досить довго. Тому реституцію у формі вилучення з водних об'єктів забруднюючих речовин чи предметів слід розглядати як малоефективну форму матеріальної відповідальності за забруднення поверхневих вод, яка навряд чи буде часто реалізуватися у практиці міжнародних відносин. Якщо застосування реституції як форми відповідальності за вчинення міжнародних екологічних правопорушень є малоймовірним, то застосування субституції, тобто заміни неправомірно знищеного чи пошкодженого майна подібними і рівноцінними предметами [94, с. 294], в принципі неможливе через незамінність будь-якого природного водного об'єкту.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що основною, а у більшості випадків – і єдиною, формою матеріальної відповідальності за забруднення поверхневих вод є сплата правопорушником потерпілій стороні розміру заподіяної шкоди. У доктрині ця форма відповідальності часто називається репарацією, а за текстом Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння – компенсацією. Оскільки в обох випадках мова йде про матеріальне покриття шкоди, що може бути оцінена

економічними критеріями, то поняття “репарація” та “компенсація” у даному випадку слід розглядати як тотожні. У цьому відношенні привертає увагу дисертаційне дослідження Ю.Ю. Блажевича, який вказує, що компенсація є особливою формою репарації, пов’язаної “головним чином при відшкодуванні шкоди фізичним і юридичним особам потерпілої держави з боку держави-правопорушниці” [74, с. 131]. На нашу думку, така позиція не є достатньо обґрунтованою, оскільки відповідно до положень Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння компенсація як форма відповідальності може бути застосована за будь-які міжнародні правопорушення, а не лише за ті, що пов’язані із заподіянням шкоди іноземним громадянам та юридичним особам.

Основною проблемою, пов’язаною з реалізацією форм матеріальної відповідальності за забруднення поверхневих вод, слід вважати проблему вибору критеріїв оцінки заподіяної шкоди та визначення розміру відшкодування. Низка дослідників справедливо доводять, що через специфіку природних об’єктів дати точну економічну оцінку їх цінності для держави чи міжнародного співтовариства в цілому надзвичайно складно, а іноді – взагалі неможливо [175, с. 162; 209, с. 75].

Ч. 2 ст. 36 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння визначає, що компенсація має покрити будь-яку шкоду, котру можна оцінити у фінансовому відношенні, включаючи упущену вигоду у тій мірі, в якій вона буде встановлена. У міжнародно-правовій літературі, значною мірою під впливом цивілістичних концепцій, достатньою популярністю користується ідея поділу шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням, на позитивну шкоду та упущену вигоду.

На думку Ю.В. Манійчука позитивна шкода представляє собою “втрати, що виражаються у знищенні чи пошкодженні створених людиною матеріальних цінностей, природних ресурсів, заподіянні шкоди здоров’ю та життю громадян, у витратах, спрямованих на відновлення знищених чи пошкоджених матеріальних благ” [160, с. 32]. Виходячи з цього, можна

стверджувати, що у випадку забруднення чи пошкодження природних ресурсів розмір компенсації має покривати зменшення вартості забруднених або пошкоджених ресурсів, а також витрати потерпілої сторони, понесені нею у зв'язку з ліквідацією наслідків забруднення.

Упущеною вигодою, за В.А. Василенком, є прогнозовані збитки, зумовлені втратою можливості набути визначені економічні вигоди в майбутньому [79, с. 199]. Ю.В. Манійчук додає, що такі втрати мали б бути обов'язково отримані, якби не було шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням [160, с. 32].

У літературі існує неоднозначність щодо визначення критеріїв відшкодування упущеної вигоди – від вказівок про обов'язкову компенсацію усіх форм упущеної вигоди до рекомендацій її повного ігнорування. З метою усунення цих протиріч Ю.Ю. Блажевич пропонує поділяти упущену вигоду на реальну, “що виникає як прямий наслідок безпосередньо заподіяної правопорушення шкоди, який настільки тісно і нерозривно пов'язаний з основною шкодою, що повинен бути безумовно відшкодований відповідно до принципів пропорційності й справедливості” та потенційну, тобто “можливу шкоду, заподіяну передбачуваною утратою визначених матеріальних благ, імовірність одержання яких викликає сумнів, тому що за визначеними обставинами вони могли б не мати місця, навіть якби не було вчинене це протиправне діяння”. При цьому автор робить висновок, що реальна упущена вигода має підлягати безумовному відшкодуванню, а потенційна – тільки за умови її доведення потерпілою стороною [74, с. 108-109]. Таку позицію навряд чи можна визнати справедливою, оскільки в останньому випадку правопорушник нестиме відповідальність і за наслідки, які б могли настати і за відсутності вчиненого правопорушення, що не може розглядатися як нормальна ситуація.

І.І. Лукашук пропонує розрізняти три види упущеної вигоди: упущену вигоду у випадку втрати користування майном та отримання відповідних доходів за умови збереження права власності, упущена вигода від майна, що

приносить дохід, з моменту втрати права власності і до винесення рішення про компенсацію, та упущена майбутня вигода, що очікувалася після прийняття рішення про компенсацію [156, с. 227]. Така класифікація видів упущеної вигоди здається достатньо логічною та обґрунтованою, однак, при цьому у випадках забруднення поверхневих вод компенсації підлягатиме тільки перший різновид упущеної вигоди, тобто вигода упущена внаслідок втрати чи обмеження можливості використання корисних властивостей водного об'єкту при відсутності будь-яких спорів щодо належності даного об'єкту потерпілій стороні. Наприклад, до упущеної внаслідок забруднення вод вигоди, доцільно відносити, наприклад, втрати риболовецьких підприємств від зниження чи припинення вилову риби із забруднення водних об'єктів, де цей вилов проводиться, або втрати рекреаційно-оздоровчих організацій від зниження кількості відпочиваючих у прилягаючих до забруднених ділянок вод районах і т.п.

Не має єдиного підходу до питання про компенсацію упущеної вигоди і в існуючих міжнародно-правових актах. Якщо ст. 36 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння однозначно вказує, що упущена вигода має бути компенсована в тій мірі, в якій вона буде встановлена, то ст. I Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 р. взагалі виключає упущену вигоди зі складу шкоди, що підлягає відшкодуванню [122]. На наш погляд, упущена вигода має компенсуватися в усіх випадках, за винятком тих, коли чинними міжнародними договорами передбачено, що відшкодовуватися має лише позитивна шкода.

Іншою проблемою компенсації шкоди, заподіяної внаслідок забруднення поверхневих вод, є складність визначення розміру заподіяної шкоди. На відміну від деяких інших природних ресурсів, наприклад, земельних ділянок чи лісових насаджень, водні об'єкти, як правило, не мають ринкової вартості, що ускладнює чи взагалі унеможлиблює визначення обсягу зниження їх економічної цінності внаслідок забруднення. Тому іноді

за аналогією з національним правом лунають пропозиції про застосування таксового методу обчислення розміру матеріальної шкоди і у міжнародному праві [74, с. 212-213].

Більшість авторів під такою для обчислення розміру екологічної шкоди розуміє умовну одиницю обчислення заподіяної шкоди [100, с. 396; 102, с. 328; 187, с. 154] чи заздалегідь обрахований та зафіксований у твердій грошовій сумі розмір відшкодування за неправомірне використання природних ресурсів [133, с. 67; 239, с. 130]. На нашу думку, таксовий метод відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок забруднення поверхневих вод, у міжнародному праві застосований бути не може. По-перше, застосування таксового методу не може здійснюватися на підставі звичаєвих міжнародно-правових норм і вимагає прийняття відповідних конвенцій, що навряд чи можна прогнозувати у найближчі роки а то й десятиліття. По-друге, як зазначає Н.Г. Нарішева, сфера застосування такс для обчислення розмірів шкоди обмежується лише тими природними об'єктами, що не володіють ознаками неподільності [180, с. 259]. Тобто таксовий метод обчислення розміру шкоди, заподіяної забрудненням поверхневих вод, через їх неподільність не може бути застосований взагалі, тому механізми відшкодування мають ґрунтуватися на вже відомих схемах компенсацій (репарацій).

У вітчизняній літературі нерідко наводиться поділ репарацій на ординарні та надзвичайні. Так, наприклад, А.І. Дмитрієв до ординарних репарацій відносить відшкодування правопорушником матеріальної шкоди шляхом виплати грошових компенсацій, постачання товарів, надання послуг, еквівалентній сумі, що підлягає відшкодуванню, а до надзвичайних – особливі обтяження, що полягають у тимчасовому обмеженні держави, що вчинила міжнародний злочин, розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами [94, с. 294-295]. Ідея про застосування більш суворих засобів матеріальної міжнародно-правової відповідальності за вчинення міжнародних злочинів (а за термінологією Статей про відповідальність

держав за міжнародно-протиправні діяння – за серйозні порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права) підтримується і багатьма іноземними дослідниками, хоча термін “надзвичайні репарації” ними, як правило, не використовується. Зокрема, французький дослідник А. Пеллет зазначає, що реакція на міжнародні злочини явно включає не лише компенсаційні, а й каральні елементи, тому певні форми відповідальності мають спеціально резервуватися для міжнародних злочинів [39, р. 432-434]. На думку швейцарського юриста-міжнародника Е. Вайлера форми відповідальності за серйозні порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права носять явно каральний характер і прямо не пов'язані з розміром заподіяної шкоди [62, р. 1149].

Оскільки до числа серйозних порушень зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права, відносяться і значні забруднення навколишнього природного середовища, в т.ч. морів [4, р. 163], постає необхідність дослідити специфіку особливих форм матеріальної міжнародно-правової відповідальності, що можуть бути застосовані за значне забруднення поверхневих вод.

У радянській міжнародно-правовій доктрині надзвичайні репарації пов'язувалися, як правило, із злочином агресії та деякими іншими злочинами проти миру та безпеки людства, при цьому безпосередньо до змісту надзвичайних репарацій включалися обтяження, що передбачають обов'язок правопорушника здійснити поставки певних матеріальних цінностей чи передача частини території правопорушника потерпілим державам [144, с. 241]. Навряд чи такі форми відповідальності можуть бути застосовані до забруднення поверхневих вод, за винятком випадків, коли таке забруднення є складовою частиною складу міжнародного злочину, наприклад геноциду чи акту агресії. Однак і в останньому випадку безпосередньою підставою застосування надзвичайних репарацій слід вважати вчинення відповідного

міжнародного злочину, що не потребує додаткової кваліфікації міжнародне як екологічне правопорушення.

Англійський дослідник К. Тарнс до посилених наслідків серйозних порушень зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права, які можуть застосовуватися у сучасному міжнародному праві, відносить, преш за все, компенсацію “каральних збитків”, тобто сплату правопорушником грошових сум, що перевищують розмір заподіяної шкоди і виконують не компенсаційну, а каральну та превентивну функції [56, р. 1166]. При цьому правопорушник, на відміну від випадків відповідальності за звичайні міжнародні правопорушення (делікти), не може посилатися на непомірність відповідальності як на підставу звільнення від неї [15, р. 44]. Подібний підхід можна вважати цілком прийнятним, принаймні для визначення розміру відшкодування за заподіяння значної екологічної шкоди. Тобто, у випадку ординарного забруднення поверхневих вод правопорушник має компенсувати у повному обсязі позитивну шкоду та, якщо інше не передбачено чинними міжнародними договорами, упущену вигоду, а у випадку значного забруднення – додатково сплатити на користь потерпілого суб'єкта чи групи суб'єктів або міжнародного співтовариства в цілому ще й каральні збитки.

Також необхідно зауважити, що відповідно до ч. 1 ст. 36 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння держава, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана компенсувати заподіяну цим діянням шкоду в розмірі, що не охоплюється реституцією. Хоча раніше вказувалося, що у випадку забруднення поверхневих вод реституція (наприклад, у формі вилучення правопорушником з водних об'єктів забруднюючих речовин чи предметів) є малоефективною та навряд чи може реалізовуватися на практиці, але якщо правопорушник з тих чи інших причин здійснював заходи, спрямовані на відновлення попереднього матеріального стану водного об'єкту, то

остаточний розмір компенсації має бути зменшений з урахуванням наслідків такого відновлення.

Серед форм нематеріальної міжнародно-правової відповідальності найчастіше називаються ресторації та сатисфакції, які, в свою чергу, поділяються на ординарні та надзвичайні [94, с. 292-293; 160, с. 77; 178, с. 324].

Ресторація, або *restitutio in pristinum*, представляє собою відновлення суб'єктом, що вчинив міжнародне правопорушення, нематеріальних прав потерпілих суб'єктів [144, с. 237]. Фактично мова йде про відновлення нематеріальних елементів *status quo ante*. Ю.В. Манійчук до змісту ресторацій відносить дві групи наслідків міжнародного правопорушення: по-перше, це скасування державою-правопорушницею актів законодавчої, виконавчої чи судової влади, що суперечить первинним міжнародним зобов'язанням держави, і по-друге, анулювання державою-правопорушницею міжнародної угоди, в силу якої встановлюється положення, що суперечить раніше встановленим правомірним зобов'язанням держави [160, с. 77-78]. І.І. Лукашук наголошує, що подібні способи реалізації відповідальності використовуються зазвичай у ситуаціях, що вимагають змін або в рамках правової системи держави, що несе відповідальність, або у його правовідносинах з потерпілою державою, тому пропонує називати цю форму міжнародно-правової відповідальності “правовою реституцією” [156, с. 214-215].

На нашу думку, у випадку, коли до забруднення поверхневих вод призвело видання органами законодавчої, виконавчої чи судової влади акту, який суперечить міжнародним зобов'язанням держави (наприклад, прийняття закону, який дозволяє захоронення у поверхневих водах забруднюючих чи отруйних речовин, прийняття органами виконавчої влади чи судом рішення про здійснення такого захоронення) або укладення державою подібного міжнародного договору, застосування ресторації у формі скасування протиправного національного нормативно-правового чи індивідуально-

розпорядчого акту або анулювання відповідного міжнародного договору необхідно вважати формою нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що має застосовуватися обов'язково.

Сатисфакція представляє собою форму відшкодування нематеріальної шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням [79, с. 213]. За вчинення звичайного міжнародного правопорушення (делікту) може наставати ординарна сатисфакція, а за вчинення серйозного порушення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права (міжнародного злочину) – надзвичайна сатисфакція [178, с. 324].

У доктрині та практиці міжнародних відносин сформувалася думка про те, що характерними рисами сатисфакції є її чітка офіційність, урочистість та гласність [144, с. 239]. Ст. 37 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння не дає більш чи менш повного переліку засобів відповідальності, що складають зміст сатисфакції, вказуючи, що сатисфакція може полягати у визнанні порушення, вираженні жалю, офіційному вибаченні чи іншій належній формі. У літературі найчастіше до проявів ординарної сатисфакції відносять: вибачення, офіційне вираження жалю або співчуття, дезавування дій офіційних представників, притягнення осіб, причетних до вчинення міжнародного правопорушення до юридичної відповідальності за національним законодавством, запевнення в тому, що подібні неправомірні акції не матимуть місця в майбутньому, делегування спеціальних місій для вибачення тощо [94, с. 293].

Міжнародне право не містить чітких критеріїв визначення форм та порядку реалізації ординарних сатисфакцій. Так, у 1949 р. у справі щодо інциденту в затоці Корфу Міжнародний Суд ООН визнав, що декларативне визнання правопорушення є належною сатисфакцією [28], так само у 2006 р. належною сатисфакцією Європейський суд з прав людини у справі Волосюк проти України визнав констатацію правопорушення [103]. В той же час, у справі братів Ла Гранд Міжнародний суд ООН не визнав достатньою сатисфакцією принесення Сполученими Штатами Америки вибачень,

постановивши рішення про необхідність надання гарантій неповторення правопорушення [30]. З цього можна зробити висновок, що безпосередній зміст та обсяг ординарних сатисфакцій має визначатися у кожному конкретному випадку з урахуванням ступеня шкідливості вчиненого правопорушення, форм вини та інших обставин справи.

Надзвичайними сатисфакціями виступають тимчасові обмеження суверенітету і правоздатності держави, яка вчинила міжнародний злочин [94, с. 293]. До надзвичайних сатисфакцій можуть бути віднесені призупинення діяльності законодавчих, виконавчих та судових органів держави, здійснення верховної влади замість органів держави-правопорушниці органами держави інших держав, реорганізація політичної системи з ліквідацією окремих її інститутів (злочинних політичних партій), окупація частини чи усїєї території, контроль за використанням наукового і промислового потенціалу, здійснення юрисдикції для безпосереднього покарання осіб, що вчинили міжнародні злочини тощо [165, с. 164]. У випадку вчинення державою міжнародного злочину, одним з елементів його складу є забруднення вод, наприклад, забруднення водних об'єктів з метою вчинення геноциду, до такої держави можуть бути застосовані надзвичайні сатисфакції, однак, як уже зазначалося раніше, в подібних випадках забруднення вод повністю охоплюються складом відповідного міжнародного злочину і додаткової кваліфікації як екологічне міжнародне правопорушення не потребують. Тому за вчинення значного забруднення поверхневих вод, не пов'язаного з актом агресії, геноциду чи іншим міжнародним злочином, можуть застосовуватися лише ординарні сатисфакції.

У міжнародно-правовій літературі іноді висловлюється думка, що держава-правопорушниця може самостійно обирати вид та спосіб реалізації ординарних сатисфакцій, а надзвичайні сатисфакції за серйозні міжнародно-протиправні діяння ця держава зобов'язана здійснити у суворо визначених рамках [74, с. 137]. З нашої точки зору, надання суб'єкту, який вчинив міжнародне правопорушення, права самостійно визначати форми своєї

нематеріальної відповідальності є нелогічним і суперечить міжнародній судовій практиці. Так, у вже згадуваній справі братів Ла Гранд Сполучені Штати Америки наполягали на достатності сатисфакції у формі вибачень, проте потерпіла сторона – Федеративна Республіка Німеччина не визнавала вибачення достатніми та вимагала запевнень неповторення, і ці вимоги були задоволені Міжнародним Судом ООН [30].

Таким чином, вид та спосіб здійснення ординарних сатисфакцій мають встановлюватися спільно суб'єктом, який вчинив міжнародне правопорушення, та потерпілим суб'єктом або міжнародним судом чи арбітражем, якщо до нього звернулися сторони. У більшості випадків держава-правопорушниця може сама запропонувати той чи інший вид сатисфакції, наприклад, висловлення жалю, принесення співчуття, надання запевнень неповторення і т.п., однак, ці сатисфакції можуть бути визнані належними лише у випадку їх прийняття потерпілим суб'єктом чи суб'єктами. При цьому сатисфакції мають бути пропорційними заподіяній міжнародним правопорушенням шкоді та не мати принизливого характеру для суб'єкта, що несе відповідальність [156, с. 232].

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумок під результатами першого розділу дисертаційного дослідження, необхідно вказати, що міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод представляє собою особливий вид міжнародних правовідносин, які виникають внаслідок вчинення суб'єктом міжнародного права правопорушення, що полягає у здійсненні будь-якого істотного негативного впливу на поверхневі води, тобто будь-які водні об'єкти, що знаходяться у рідкому стані та поверхня яких контактує з атмосферним повітрям. Єдиною фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод виступає міжнародне правопорушення суб'єкта міжнародного права, в результаті якого було заподіяно істотне забруднення вод відкритого моря, виключної економічної зони, внутрішнього моря чи материкових поверхневих вод, що належать

іншим державам чи міжнародному співтовариству в цілому. При кваліфікації такого правопорушення державі чи міжнародній організації можуть присвоюватися діяння (дії чи бездіяльність) її органів чи посадових осіб, незалежно від того, заподіяли вони шкоду при виконанні офіційних повноважень чи при їх перевищенні. Крім того, державі можуть присвоюватися діяння (дії чи бездіяльність) фізичних чи юридичних осіб, що перебувають під її юрисдикцією або контролем, якщо їх діяння заподіяли істотне забруднення поверхневих вод. До основних елементів міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, які впливатимуть на вибір виду, форм та обсягів міжнародно-правової відповідальності, слід відносити розмір заподіяної шкоди та вину суб'єкта міжнародного права, що вчинив таке міжнародне правопорушення.

Основними видами міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод є матеріальна та нематеріальна відповідальність, зміст яких реалізується у специфічних формах. Основною формою матеріальної відповідальності, спрямованої на ліквідацію матеріальних наслідків забруднення вод, є ординарна репарація (компенсація), тобто відшкодування позитивної матеріальної шкоди та упущеної вигоди, де позитивна матеріальна шкода розуміється як сума зменшення цінності водного об'єкту для потерпілої сторони та витрат на відновлення якості вод, а упущена вигода – як втрата майбутньої економічної вигоди від використання водного об'єкту, що мала б бути обов'язково отримана, якби не було забруднення цього об'єкту. В окремих випадках в якості форми матеріальної відповідальності може застосовуватися реституція в натурі, що може проявлятися у вигляді відновлення правопорушником якості забруднених поверхневих вод, передовсім, шляхом вилучення з водного об'єкту забруднюючих речовин та предметів. При цьому сума компенсації за забруднення поверхневих вод має бути зменшена пропорційно результатам відновлювальних робіт, здійснених правопорушником. У випадку заподіяння значного забруднення поверхневих вод матеріальна

відповідальність має наставати у підвищеному розмірі і не тільки компенсувати заподіяну шкоду, а й забезпечувати каральний та превентивний вплив на суб'єкта міжнародного права, що вчинив таке забруднення.

Нематеріальна відповідальність за забруднення поверхневих вод спрямовується на відновлення нематеріальних прав потерпілого суб'єкта міжнародного права і може здійснюватися у формі ресторації та сатисфакції. Ресторація може застосовуватися тоді, коли забруднення поверхневих вод було зумовлене виданням державою-правопорушницею акту законодавчої, виконавчої чи судової влади або укладенням міжнародного договору, що дозволяв таке забруднення. У цьому випадку змістом ресторації буде скасування державою-правопорушницею відповідного національного акту чи анулювання міжнародного договору. Ординарна сатисфакція спрямовується на відшкодування заподіяної нематеріальної шкоди і може проявлятися у формі вибачень, офіційне вираження жалю, притягнення юридичних чи фізичних осіб, безпосередньо причетних до забруднення поверхневих вод до юридичної відповідальності за національним законодавством, висловлення гарантій неповторення тощо.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАБРУДНЕННЯ ПОВЕРХНЕВИХ ВОД

2.1. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення внутрішніх морських вод, вод територіального моря та виключної економічної зони

2.1.1. Загальні риси міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод під юрисдикцією держави. Характер екологічної шкоди, заподіяної внаслідок забруднення поверхневих вод, значною мірою залежить від типу водного об'єкта, його гідрологічних характеристик та місця у екосистемі. За цими ознаками доречно виділити забруднення непроточних водойм (в т.ч. оліготрофних та евтрофних непроточних водойм), забруднення проточних водойм та забруднення морських вод [89, с. 177, 183-175]. Однак, розглядаючи питання, пов'язані із забрудненням таких водних об'єктів, необхідно враховувати, що на відносини щодо їх використання та охорони може поширюватися дія різних правових систем – національної правової системи відповідної держави та міжнародної правової системи. Тому зміст та порядок реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод залежатиме від територіального розташування конкретного водного об'єкту.

У вітчизняній міжнародно-правовій науці особливою популярністю користується ідея поділу територій (просторів) за їхнім правовим режимом на державні території, міжнародні території та території зі змішаним правовим режимом [165, с. 326-327; 166, с. 90-91].

За такого підходу до складу державної території, в межах якої відповідна держава здійснює свій суверенітет та територіальне верховенство, входять сухопутний та повітряний простори, надра, материкові (континентальні) води, води внутрішнього та територіального моря. До міжнародних територій (або територій з міжнародним режимом) відносяться

території, що знаходяться за межами державних територій, не належать окремо якій-небудь державі та перебувають у загальному користуванні міжнародного співтовариства у відповідності з нормами міжнародного права – космічний простір, Антарктика, відкрите море, повітряний простір над ним та міжнародний район морського дна за межами континентального шельфу. І нарешті, до територій зі змішаним режимом відносяться виключна економічна зона та континентальний шельф, тобто території, що не входять до складу території держави, не перебувають під її суверенітетом, але суверенні права на розвідку і розробку природних ресурсів цих територій, а також на охорону їхнього природного середовища належать прибережним державам.

Необхідно зауважити, що використання класифікації поверхневих водних об'єктів або лише за їх гідрологічними характеристиками, або лише за їх правовим режимом не дає змоги правильно оцінити сутність інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Зокрема, забруднення прибережних морських вод може заподіяти шкоду водним об'єктам з двома правовими режимами – внутрішнім та територіальним водам, на які поширюється режим державної території, та водам виключної економічної зони, яка відноситься до територій зі змішаним правовим режимом. Однак, і екологічні наслідки забруднення тут розрізнятися не будуть, і потерпілою є тільки прибережна держава, і механізм міжнародно-правової відповідальності в даному випадку буде єдиним. В той же час, правові наслідки забруднення вод відкритого моря суттєво відрізнятимуться, оскільки потерпілим суб'єктом у даному випадку буде не яка-небудь держава, а міжнародне співтовариство в цілому, що так чи інакше вплине на характер, форми та зміст міжнародно-правової відповідальності правопорушника.

Виходячи з викладеного, вважаємо доцільним запропонувати таку класифікацію поверхневих водних об'єктів, на підставі якої мають

визначатися особливості реалізації інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод:

1) материкові поверхневі води, тобто природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки), канали та інші подібні об'єкти, що знаходяться чи протікають на території держави, яка має суверенне право визначати режим їх використання та охорони, а також визнаватиметься потерпілим суб'єктом у випадку забруднення цих водних об'єктів;

2) морські води, право на використання та охорону природних ресурсів яких належить прибережній державі, котра визнаватиметься потерпілим суб'єктом у випадку їх забруднення. До таких вод мають відноситися внутрішні морські води, води територіального моря та виключної економічної зони, а також архіпелажні води;

3) води відкритого моря, правовий режим використання та охорони яких визначається виключно нормами та принципами міжнародного права і у випадку забруднення яких потерпілою стороною має визнаватися міжнародне співтовариство в цілому.

У сучасному міжнародному праві норми, які стосуються відповідальності за забруднення поверхневих вод за цими трьома видами представлені нерівномірно. Найбільшим ступенем розробленості характеризуються норми, що стосуються міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод, які перебувають під юрисдикцією держави, меншою мірою – за забруднення материкових поверхневих вод, і майже не врегульовані нормами міжнародного права відносини, пов'язані із відповідальністю за забруднення вод відкритого моря. Тому постає необхідність дослідити особливості механізмів реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення цих трьох категорій водних об'єктів, на основі чого можна буде побудувати загальну модель інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

Забруднення прибережних морських вод різноманітними небезпечними речовинами становить один із найбільш серйозних викликів людству, причому ця проблема має не тільки екологічне, а й економічне та політичне значення, оскільки стабільний стан прибережних вод держави є однією з передумов її екологічної та продовольчої безпеки. Наприклад, за даними Національної адміністрації США з океану та атмосфери лише прибережні морські води США забезпечують роботою більше 28 млн. осіб та приносять щорічний дохід понад 54 млрд. доларів [146, с. 6]. Тим не менше, незважаючи на необхідність посилення міжнародно-правової боротьби із забрудненням морських вод, норми міжнародного права, що встановлюють відповідальність за такі забруднення, і досі залишаються некодифікованими та несистематизованими. Навіть Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 193 якої покладає на держави обов'язок охороняти і зберігати морське середовище, не містить жодних чітких положень про правову відповідальність суб'єктів міжнародного права за недотримання цього положення. Тим не менше, нині у міжнародному праві розроблена низка конвенцій, які містять положення про охорону екологічного середовища морських вод та про відповідальність за їх забруднення. В цілому їх можна поділити на дві основні групи.

До першої групи слід віднести міжнародні договори, що визначають зміст правової охорони морських вод та регламентують порядок реалізації юридичної відповідальності за їх забруднення певними видами небезпечних речовин або внаслідок певного виду небезпечної діяльності. Ці міжнародні договори складають досить об'ємний правовий масив і спрямовуються на охорону морських вод від негативного впливу різних за своєю природою факторів, тому в межах цієї групи можна виділити кілька підгруп міжнародних договорів. Зокрема, це міжнародні договори, спрямовані на охорону морського середовища від забруднення нафтою та продуктами її переробки (Міжнародна конвенція щодо запобігання забруднення моря нафтою 1954 р., Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у

випадку аварій, які призводять до забруднення нафтою 1973 р., Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою в редакції 1992 р., Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. та ін.), від забруднення, спричиненого скиданням відходів (Конвенція щодо попередження забруднення моря скиданням відходів і інших матеріалів 1972 р., Міжнародна конвенція про запобігання забрудненню з суден 1973 р., Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням 1989 р.), від радіоактивного забруднення (Брюссельська конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р., Брюссельська конвенція про цивільну відповідальність у галузі морських перевезень розщеплюваних матеріалів 1971 р., Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р., Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду в редакції 1997 р., Зведена конвенція про безпечне поводження з відпрацьованим паливом і про безпеку поводження з радіоактивними відходами 1997 р.) та від деяких інших видів забруднень чи іншого негативного впливу на природне середовище (напр., Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами). Крім того, до цієї групи міжнародних договорів примикає низка конвенцій про заборону використання, випробування чи розміщення окремих видів зброї масового знищення (Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р., Договір про без'ядерну зону в південній частині Тихого океану (Договір Раротонга) 1985 р., Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокський Договір) 1995 р.).

До другої групи, на нашу думку, необхідно відносити двосторонні та багатосторонні міжнародні договори, спрямовані на охорону, в т.ч. і від забруднення різними небезпечними речовинами, конкретних об'єктів або

ділянок морських вод. Такими договорами, зокрема, є: Договір про Антарктику 1954 р., Конвенція про охорону Середземного моря від забруднення 1976 р. та протоколи до неї, Кувейтська регіональна конвенція про співробітництво щодо охорони морського середовища від забруднення 1978 р., Боннська угода про співробітництво у боротьбі із забрудненням Північного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами 1983 р., Картахенська конвенція щодо захисту і розвитку морського середовища регіону Карибського моря 1983 р., Найробінська конвенція про захист, раціональне використання та освоєння морського і прибережного середовища у регіоні Східної Африки 1985 р., Нумеанська конвенція про охорону природних ресурсів і навколишнього середовища південної частини Тихого океану 1986 р., Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря в редакції 1992 р. тощо.

Наслідком такої різноманітності міжнародних конвенцій, що більшою чи меншою мірою стосуються питань міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод є відсутність чіткого механізму його реалізації, епізодичність самих випадків притягнення до міжнародної відповідальності держав чи міжнародних організацій, що допустили таке забруднення, а зміст та обсяг відповідальності нерідко визначається у порядку *ex gratio* та *ad hoc* і не відповідає дійсним розмірам заподіяної шкоди. Тому існує нагальна потреба у розробці єдиного механізму реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод, право на використання природних ресурсів та середовища яких належить прибережним державам. У подальшій перспективі на основі цього механізму можлива розробка та реалізація єдиного механізму міжнародно-правової відповідальності за забруднення усіх типів поверхневих вод, як морських, так і материкових. З цією метою необхідно дослідити існуючі міжнародно-правові норми про міжнародно-правову відповідальність за забруднення

морських вод різними видами забруднюючих речовин, виділивши їх спільні та відмінні риси.

У вітчизняній та іноземній літературі значною популярністю користується класифікація видів забруднення морського середовища залежно від джерела такого забруднення, передбачена ч. 3 ст. 194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. За цією класифікацією виділяються такі види забруднень:

- 1) забруднення із суші, із атмосфери чи через неї або шляхом захоронення;
- 2) забруднення із суден;
- 3) забруднення від установок і пристроїв, що використовуються при розробці природних ресурсів морського дна та його надр;
- 4) забруднення від інших установок і пристроїв.

Однак, запропонована класифікація забруднень не може бути вичерпною, перш за все, через відсутність єдиного трактування у міжнародному праві поняття “судно”, незважаючи на те, що воно є основним елементом понятійного апарату морського права [235, с. 52]. Так, у самій Конвенції ООН з морського права 1982 р. не дається визначення поняття “судно”, хоча саме поняття використовується надзвичайно часто. Відповідно до ст. 2 Міжнародної конвенції про запобігання забрудненню з суден 1973 р. поняття “судно” означає експлуатоване у морському середовищі судно будь-якого типу і включає судна на підводних крилах, судна на повітряній подушці, підводні судна, плавучі засоби, а також плавучі чи стаціонарні платформи [163]. Привертає увагу факт, що тут до категорії суден віднесені також і плавучі та стаціонарні платформи. На відміну від цього, ст. III Конвенції про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами 1972 р. до суден відносить лише плавучі судна будь-яких типів [131]. Враховуючи це, недоцільно використовувати термін “судно” в якості класифікаційної ознаки джерел забруднення.

У цьому плані заслуговує на підтримку ідея О.А. Жаркової, яка розглядає забруднення морських вод розташованими на суші джерелами та забруднення із атмосфери або через неї в якості окремих видів забруднень [104]. На нашу думку, така позиція може бути підтверджена ще й тим, що у випадку забруднення морського середовища із атмосферного повітря або через нього об'єктом правової охорони виступатиме не лише морське середовище, а й саме атмосферне повітря, що, безумовно, матиме вплив на юридичну кваліфікацію діяння, внаслідок якого таке забруднення сталося. Тому вважаємо необхідним запропонувати таку класифікацію забруднень морських вод залежно від їх джерела:

- 1) забруднення із суші;
- 2) забруднення із атмосфери або через атмосферу;
- 3) забруднення плавучими морськими спорудами;
- 4) забруднення стаціонарними морськими спорудами.

2.1.2. Особливості міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою. Одним із найбільш небезпечних та найбільш поширених видів забруднення морських вод є їх забруднення нафтою та нафтопродуктами, при чому існує стійка тенденція до збільшення як кількості нафти, що з тих чи інших причин скидається у море, так і кількості інцидентів, пов'язаних із забрудненням морських вод нафтою. Так, якщо напередодні другої світової війни щорічний обсяг морських перевезень нафти складав близько 21 млн. тонн, то у 70-ті роки – 2 млрд. тонн, а на початку 2000 р. – понад 3 млрд. тонн, тоді як лише у 1966 р. зазнали аварії більше 1500 великих танкерів, а сумарний тоннаж 13 найбільших танкерів, загиблих у 1978 р., склав понад 940 тис. тонн [145, с. 5-6]. У результаті лише однієї з найбільших аварій нафтоналивних танкерів, що трапилася у березні 1978 р. з американським супертанкером “Амоко Кадіс”, в океанські води поблизу французького узбережжя вилилося 230 тис. тонн нафти [116, с. 152].

Міжнародно-правові договори, основною метою яких є охорона морських вод від забруднення нафтою та нафтопродуктами, умовно можна

поділити на дві групи: такі що закріплюють правові засоби, спрямовані на попередження забруднення морського середовища нафтою (напр., Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню моря нафтою 1954 р., Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадку аварій, які призводять до забруднення нафтою 1973 р. тощо), та такі, що регламентують відносини юридичної відповідальності за вже допущені забруднення (Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою в редакції 1992 р. та Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р.). Характерною особливістю сучасного міжнародного морського права є, що договори останньої групи стосуються, перш за все, цивільно-правової, а не міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод нафтою та продуктами її переробки. Хоча ці два види юридичної відповідальності є самостійними і належать до двох окремих правових систем – національної та міжнародної, але на практиці вони надзвичайно тісно пов'язані між собою принципами реалізації та повинні мати спільну процедуру визначення розміру заподіяної внаслідок забруднення шкоди, оскільки розмір шкоди не може обраховуватися за різними правилами у випадку реалізації міжнародно-правової чи цивільно-правової відповідальності. Крім того, як уже доводилося раніше, міжнародно-правова та цивільно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод пов'язані між собою критерієм істотності заподіяної шкоди, внаслідок чого максимальна межа цивільно-правової відповідальності за забруднення вод має виступати мінімальною межею міжнародно-правової відповідальності.

Враховуючи високий ступінь систематизованості міжнародно-правових норм, що регулюють відносини цивільно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою, Т. Гехрінг та М. Йахтенфуш дійшли висновку що механізм розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за такі забруднення може стати зразком для майбутнього механізму розмежування міжнародно-правової та цивільно-

правової відповідальності за транскордонне забруднення будь-яких видів природних ресурсів [19, р. 103]. Не вдаючись у дискусію щодо можливості запровадження подібного механізму розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності до різних видів транскордонного забруднення природних ресурсів, зобов'язання держав щодо охорони яких мають різну юридичну природу (напр., щодо охорони від забруднення поверхневих вод забруднюючими речовинами та атмосферного повітря озонруйнуючими речовинами), зауважимо, що єдиний механізм розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності цілком може бути запроваджений щодо забруднення усіх видів поверхневих вод, і у будь-якому випадку – щодо забруднення морських вод незалежно від виду забруднюючих речовин. Тому виникає потреба дослідити особливості міжнародно-правового регулювання цивільно-правової відповідальності за забруднення моря нафтою, приділивши особливу увагу підставам та межам такої відповідальності, а також ролі держави у процесі її реалізації.

Основоположним міжнародним договором, який, власне, і започаткував механізм міжнародно-правового регулювання цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою, є Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., переглянута Протоколом від 27.11.1992 р. [161] Ця Конвенція визначає правила реалізації цивільно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою з суден, що перевозять наливом нафту (стійку вуглеводневу мінеральну нафту, зокрема сиру нафту, мазут, важке дизельне паливо і мастило), не залежно від того чи перевозиться вона на борту судна як вантаж або у паливних танках такого судна.

Необхідно зазначити, що Протоколом 1992 р. деталізовано визначення поняття “судно”. Якщо у редакції Конвенції від 1969 р. судно визначалося як будь-яке морське судно чи плавучий засіб будь-якого типу, що фактично перевозить нафту наливом в якості вантажу, то у редакції від 1992 р. під судном розуміється будь-яке морське судно та морський плавучий засіб

будь-якого типу, побудований або пристосований для перевезення нафти наливом як вантажу, за умови, що судно, здатне перевозити нафту та інші вантажі, розглядається як судно тільки тоді, коли воно фактично перевозить нафту наливом як вантаж, а також протягом будь-якого наступного за таким перевезенням рейсу, якщо не доведено, що на борту не було залишків від такого перевезення нафти наливом. Як бачимо, завдяки цьому було розширено застосування Конвенції до випадків забруднення моря нафтою із нафтоналивних суден, які в момент такого забруднення не здійснювали перевезення нафти. Фактично мова йде про забруднення залишками нафти або під час навантаження чи розвантаження судна. Так, наприклад, у березні 1997 р. під час відкачки баласту з мальтійського танкера “Athenian Face” біля одного із причалів нафтової гавані Одеського морського торговельного порту була виявлена нафтова пляма. За оцінками спеціалістів, у море потрапило понад 40 тонн нафти, а загальна ціна пред’явленого позову склала більше 20 млн. доларів США. Представники судовласника намагалися переконати суд, що танкер під час стоянки біля причалу під навантаження нафтою не підпадає під визначення поняття “судно”, а тому до даного інциденту не повинні застосовуватися правила про відповідальність за забруднення моря з суден. Суд в цілому не підтримав таку позицію відповідача, хоча судом касаційної інстанції розмір відшкодування було зменшено до 3 млн. 753 тис. доларів США [235, с. 56-57].

У редакції від 1969 р. дія Конвенції поширювалася лише на територію держави, включаючи її територіальне море, оскільки на той час поняття про виключну економічну зону у міжнародному праві ще не було розроблене. У редакції від 1992 р. дію Конвенції було розширено і вона почала застосовуватися до шкоди від забруднення, заподіяної на території держави, включаючи її територіальне море та її у виключній економічній зоні, встановленій згідно з міжнародним правом, або, якщо держава не встановила таку зону, в районі, що знаходиться за межами та прилягає до територіального моря цієї держави і простягається не більше ніж на 200

морських миль, відлічуваних від вихідних ліній, від яких відміряється ширина її територіального моря. Оскільки до складу території держави відносяться і внутрішні материкові та внутрішні морські води [155, с. 5], то теоретично ця Конвенція може бути застосована і до випадків забруднення нафтою з морських нафтоналивних суден і материкових поверхневих (річкових чи озерних) вод. Зрозуміло, що сучасний нафтоналивний танкер, а тим більше супертанкер, навряд чи коли-небудь буде допущений до заходження до внутрішніх річкових чи озерних вод з міркувань навігаційної та екологічної безпеки, але сам факт існування теоретичної можливості застосування положень Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою до випадків забруднення нафтою з морського нафтоналивного судна річкових чи озерних вод здатен виступати одним із аргументів, що доводить можливість розробки та існування єдиного інституту відповідальності за забруднення поверхневих вод, як морських, так і материкових.

В основі механізму міжнародно-правового регулювання цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою обов'язок власника судна на умовах, передбачених нормами міжнародного права, відшкодувати шкоду заподіяну внаслідок такого забруднення та право власника судна обмежити свою відповідальність певною сумою. Відповідно до ст. I Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою у редакції 1992 р. розмір шкоди, заподіяної внаслідок забруднення, охоплює збитки або шкоду, завдану поза судом забрудненням, що виникло внаслідок витоку або зливу нафти із судна, де б такий витік або злив не стався, за умови, що відшкодування завданої довіллю шкоди, окрім втраченої внаслідок такої шкоди вигоди, обмежується витратами на вжиття розумних заходів з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті, а також витрати на попереджувальні заходи і подальші збитки або шкоду, заподіяні попереджувальними заходами. З такого визначення шкоди можна зробити декілька висновків, які, на нашу думку, матимуть значення і для

інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод.

По-перше, до змісту шкоди мають включатися тільки збитки або шкода, заподіяні поза судом, тобто будь-які збитки або шкода, що сталися на боту судна не підлягають відшкодуванню в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності, що, втім, не позбавляє потерпілу особу звернутися в порядку цивільного судочинства з позовом про відшкодування заподіяної шкоди.

По-друге, для юридичної відповідальності за забруднення поверхневих вод має значення не місце, де трапився відповідний інцидент, а місце, де настали спричинені забрудненням наслідки. Тому в якості транскордонного забруднення морських вод слід розглядати і забруднення, що здійснене, наприклад, в межах територіального чи внутрішнього моря або виключної економічної зони прибережної держави судном під прапором цієї ж держави, якщо забруднюючі речовини потрапили до водних просторів іншої держави або до вод відкритого моря.

І по-третє, відшкодуванню підлягають, окрім втраченої вигоди, витрати на вжиття розумних заходів з відтворення стану природного середовища або попередження забруднення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті. Тобто, витрати на відновлення або попередження, які явно не відповідали характеру забруднення і перевищували необхідний за даних умов рівень в частині такого перевищення відшкодуванню не підлягають. Так само не включаються до складу шкоди, заподіяної забрудненням, і не підлягають відшкодуванню загальні профілактичні заходи з охорони морського середовища, безпосередньо не пов'язані з конкретним фактом забруднення [201, с. 142-148]. Щоправда, це стосується лише ординарних міжнародних правопорушень, міжнародно-правова відповідальність за вчинення котрих, як уже обґрунтовувалося у попередніх розділах роботи, не виконує каральної (штрафної) функції. У випадку ж вчинення міжнародного злочину, наприклад, геноциду чи агресії, одним з елементів складу якого було б

значне забруднення поверхневих вод, винна держава має притягуватися до більш жорсткої міжнародно-правової відповідальності, реалізація якої має забезпечувати не лише компенсаційну, а й каральну функцію [4, р. 163; 62, р.1149]. Запропонована англійським автором К. Тарнсом концепція “каральних збитків”, тобто обов’язку держави, яка вчинила міжнародний злочин, сплатити грошове відшкодування, що перевищує розмір заподіяної шкоди і виконує не компенсаційну, а каральну та превентивну функції [56, р. 1166], на нашу думку, оптимально б відповідала природі міжнародно-правової відповідальності за вчинення міжнародного злочину, пов’язаного з умисним значним забрудненням поверхневих вод. Щоправда, як зазначає Ю.С. Шемшученко, конкретної практики застосування подібної відповідальності немає і нині вона виконує переважно роль превентивного засобу в галузі забезпечення міжнародного екологічного правопорядку [101, с. 805].

У відповідності до ст. III Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря 1969 р. в редакції Протоколу від 27.11.1992 р. власник судна має право обмежити свою відповідальність щодо будь-якого одного інциденту загальною сумою 3 мільйони розрахункових одиниць для судна місткістю не більше 5 000 одиниць, а для судна місткістю, що перевищує 5 000 одиниць, – додатково до 3 мільйонів розрахункових одиниць додається 420 розрахункових одиниць за кожну наступну одиницю місткості; однак, загальна сума в жодному разі не повинна перевищувати 59,7 мільйона розрахункових одиниць. При цьому місткістю судна вважається його валова місткість, що обчислюється відповідно до правил обміру суден, які містяться в Додатку I до Міжнародної конвенції про обмірювання суден 1969 р., а розрахункова одиниця прирівнюється до одиниці спеціальних прав запозичення Міжнародного Валютного Фонду, якщо держава-учасниця Протоколу 1992 р. є членом МВФ, або 15 золотим франкам, визначеним Конвенцією 1969 р., якщо держава не є учасником МВФ. Для того, щоб скористатися зазначеним правом, власник судна має

створити фонд у розмірі межі його відповідальності у суді чи іншому компетентному органі, до якого подано позов про відшкодування заподіяної внаслідок забруднення шкоди. Цей фонд може бути створено або шляхом внесення суми на депозит, або шляхом надання банківської гарантії, або шляхом будь-якого іншого прийняттого забезпечення.

На доповнення до Міжнародної Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 р. було прийнято Міжнародну конвенцію про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1971 р. Кошти Міжнародного фонду формуються за рахунок внесків фрахтувальників (замовників перевезень нафти) і спрямовуються на покриття цивільно-правової відповідальності у розмірах, що перевищує межу цивільно-правової відповідальності власника судна, встановлений Конвенцією 1969 р., але в будь-якому випадку не більше 450 млн. золотих франків. Одночасно із внесенням змін до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря 27.11.1992 р. було прийнято Протокол про змінення Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1971 р. Відповідно до цього Протоколу максимальна межа відшкодування за рахунок Міжнародного фонду була збільшена до 135 млн. СПЗ, а у випадку, коли наявні три учасники Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою, щодо яких загальна кількість нафти, отриманої особами на їх території протягом останнього календарного року дорівнює або перевищує 600 млн. тонн, – до 200 млн. СПЗ.

Враховуючи сказане, постає питання про те, яка саме сума має виступати критерієм розмежування цивільно-правової та міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод нафтою, що перевозиться наливом. Як справедливо зазначає Д.С. Боклан, міжнародно-правова відповідальність держави за транскордонне забруднення ґрунтується на доктрині субсидіарної відповідальності і полягає у її зобов'язанні

відшкодувати ту частину матеріальної шкоди, яка не була покрита з тих чи інших причин оператором забруднюючого джерела чи яким-небудь іншим способом [75, с. 46-47]. Міжнародна практика також свідчить, що держава, під юрисдикцією або контролем якої перебували приватні особи, що допустили забруднення вод, може прийняти рішення про повне відшкодування нею заподіяної шкоди. Так, у 1971 р. ліберійський танкер “Juliana” розбився біля західного узбережжя японського острова Хонсю. Японський уряд пред’явив Ліберії претензію про сплату 200 млн. ієн для компенсації упущеної японською риболовецькою промисловістю вигоди. Ліберійський уряд визнав претензію та виплатив компенсацію у повному обсязі [55, р. 100-101]. На нашу думку, тут має місце реалізація міжнародно-правової відповідальності Ліберії в порядку вияву її доброї волі (*ex gratia*), тоді як за загальним правилом Ліберія мала б нести субсидіарну міжнародно-правову відповідальність лише у випадку неспроможності власника судна повністю чи частково відшкодувати заподіяні ним збитки. В цілому ж дії держави, спрямовані на пряме, а не субсидіарне, відшкодування збитків, заподіяних приватними особами, слід розглядати саме як право, а не обов’язок держави.

Слід, однак, зауважити, що доктрина субсидіарної відповідальності держави не може бути застосована до випадків транскордонного заподіяння екологічної шкоди органами державної влади чи державними установами, що виконують покладені на них функції держави (наприклад, військовими суднами чи суднами, які перебувають на державній некомерційній службі), оскільки у цьому випадку держава нестиме не субсидіарну, а безпосередню міжнародно-правову відповідальність за заподіяну шкоду. Така позиція була в цілому схвалена і Економічною та Соціальною Радою ООН, експерти якої виділяють два випадки притягнення держави до відповідальності за забруднення вод – у випадку, коли небезпечна діяльність здійснюється самою державою чи коли вона недостатньо ефективно контролює діяльність

приватних операторів, та у випадку реалізації субсидіарної відповідальності держави [186].

Вважаємо, що максимальна межа відшкодування за забруднення морських вод нафтою, що може бути стягнута у цивільно-правовому порядку (135 або 200 млн. СПЗ залежно від річного обсягу морських перевезень нафти відповідно до Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою в ред. 1992 р.), має визначатися в якості мінімальної межі міжнародно-правової відповідальності за таке забруднення. У випадку ж, коли власник судна неспроможний повністю чи частково сплатити необхідне відшкодування, держава, під юрисдикцією або контролем перебувало судно, має відшкодувати непокритий розмір шкоди. Ця теза підтверджується і міжнародною арбітражною практикою. Зокрема, у 1975 р. японський танкер “Showa Maru” місткістю понад 237 тис. реєстрових тонн зазнав аварії у Малакській протоці, в результаті чого у води Індонезії, Малайзії та Сінгапуру потрапило близько 3 тис. тонн нафти. Оскільки власник судна виявився неспроможним виплатити відшкодування, Індонезія, Малайзія та Сінгапур домоглися виплати Японією репарацій у розмірі, що покривали витрати на проведення рятувальних та очисних робіт, а також упущену внаслідок зниження рівня доходу риболовецьких підприємств вигоду [33, р. 89-92].

У зв'язку з таким визначенням мінімальної межі міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод постає питання про її реалізацію у випадках, коли власник судна звільняється від цивільно-правової відповідальності або не спроможний реалізувати її у повному обсязі. Зокрема, відповідно до ст. XI Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря в редакції 1992 р. положення цієї Конвенції не застосовуються до військових кораблів та інших суден, які належать державі або експлуатуються нею та використовуються в даний момент виключно для урядової некомерційної служби.

Іноді у літературі висловлюються вказівки про необхідність поширення дії Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря і на військові та інші судна, що використовуються виключно для потреб урядової некомерційної служби, оскільки, наприклад, у Протоколі 1967 р. про змінення Міжнародної конвенції для уніфікації деяких правил відносно спасання на морі 1910 р. [145, с. 45] На нашу думку, така позиція є неадекватною характеру відносин юридичної відповідальності власника судна та держави за забруднення. У випадку виплати відшкодування заподіяних збитків власником судна має місце його цивільно-правова відповідальність, що обмежується встановленим Конвенцією максимальним розміром. Якщо ж забруднення вчинено з військового чи іншого судна, що використовуються виключно для потреб урядової некомерційної служби, то слід вважати, що таке забруднення вчинено органом чи посадовою особою держави при виконанні функцій держави, а тому суб'єктом, що притягається до юридичної відповідальності, має виступати держава, а сама відповідальність у даному випадку матиме не цивільно-правовий, а міжнародно-правовий характер. При цьому, встановлення у зазначеному вище Протоколі 1967 р. єдиного підходу для визначення розміру відповідальності аж ніяк не означає зміну природи юридичної відповідальності за забруднення морських вод – цивільно-правової для власника комерційного судна та міжнародно-правової для держави чи міжнародної міжурядової організації.

Крім того, відповідно до ст. III Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря в редакції 1992 р. власник судна не несе відповідальності за шкоду від забруднення, якщо доведе, що шкода є результатом воєнних дій, ворожих дій, громадянської війни, повстання або виключного, неминучого та непереборного за своїм характером стихійного явища, або була повністю спричинена дією чи бездіяльністю третіх осіб з наміром завдати шкоду, або була повністю спричинена недбалістю чи іншою неправомірною дією уряду чи іншого органу влади, відповідального за

утримання в порядку вогнів та інших навігаційних засобів при виконанні цієї функції. Зазначені підстави звільнення власника судна від цивільно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою по-різному впливають на реалізацію міжнародно-правової відповідальності, а тому мають бути розглянуті окремо.

Дія непереборної сили або форс-мажор визнається в якості обставини, що виключає протиправність діяння і в теорії права, і у міжнародному праві. Так, відповідно до ст. 23 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння протиправність діяння держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо це діяння обумовлено форс-мажором, тобто проявом непереборної сили або непередбачуваної події поза контролем даної держави, що робить матеріально неможливим у даних умовах виконання відповідного зобов'язання. Однак така непереборна сила або стихійне явище мають бути дійсно винятковою та неминучою за своїм характером. Тому не можуть визнаватися в якості підстав звільнення від цивільно-правової чи міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод нафтою удари блискавки, звичайні для відповідних широт шторми, бурі тощо. Наприклад, у 1975 р. у Сінгапурі під час розвантаження від удару блискавки підірвався танкер "Kitty San" місткістю 123 тис. реєстрових тонн, проте удар блискавкою не визнали форс-мажором і було виплачено відшкодування у розмірі 30 млн. фунтів стерлінгів [3, р. 33-34].

Проте, слід зауважити, що у випадку застосування правил форс-мажору щодо інцидентів, пов'язаних із забрудненням морських вод товарною нафтою виникає досить своєрідна ситуація. Справа у тому, що в умовах форс-мажору власник судна звільняється від цивільно-правової відповідальності, а держава – від міжнародно-правової, але згідно зі ст. 4 Міжнародної конвенції про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою (в редакції як 1971 р., так і 1992 р.) Міжнародний фонд зобов'язаний в межах максимального розміру відшкодування виплатити відповідну компенсацію.

Якщо забруднення морських вод товарною нафтою сталося внаслідок воєнних дій, ворожих дій, громадянської війни чи повстання, то ні власник судна, ні держава прапора, ні Міжнародний фонд для компенсації шкоди від забруднення нафтою не несуть юридичної відповідальності за таке забруднення. Тут міжнародно-правову відповідальність має нести воююча держава чи орган визвольного руху, дії яких призвели до забруднення. При цьому, якщо аварія судна була спричинена умисно, безпосередні винні особи можуть бути притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності за вчинення відповідного злочину (терористичного акту, агресії тощо).

Подібним чином має вирішуватися ситуація, коли забруднення було повністю спричинено дією або бездіяльністю третіх осіб з наміром завдати шкоду. У випадку, якщо дані особи не спроможні повністю відшкодувати заподіяну шкоду, а її розмір є істотним, міжнародну відповідальність у розмірі, не покритому у порядку цивільного судочинства винними особами, має нести держава, під юрисдикцією або контролем якої ці особи перебували. Якщо ж забруднення було повністю спричинено недбалістю або іншою неправомірною дією уряду або іншого органу влади, відповідального за утримання в порядку вогнів та інших навігаційних засобів, держава має нести міжнародно-правову відповідальність у повному обсязі, при чому, крім виплати відшкодування, притягнення безпосередньо винних осіб до юридичної (кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної) може розглядатися як ординарна сатисфакція, тобто форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності.

Важливою правовою характеристикою Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою (в редакціях 1969 р. та 1992 р.) є те, що вона застосовується лише до випадків забруднення морських вод нафтою та продуктами її первинної обробки, з танкерів, тобто суден, які перевозять нафту наливом, і не може бути застосована до інших видів забруднення моря нафтою та нафтопродуктами, зокрема, нафтою, завантаженою у бочки чи інші ємкості, а також на забруднення паливом, що

знаходиться у паливних ємкостях (танках) інших, ніж нафтові танкери, судах, в т.ч. і суховантажних судах, танкерах-газовозах чи танкерах, які перевозять не нафтопродукти, а інші рідини.

Під час розробки Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р. її автори виходили з переконання, що аварія суховантажного судна не може викликати скільки-небудь значного забруднення моря нафтою і нафтопродуктами [145, с. 44]. Розвиток же морської транспортної інфраструктури та суднобудування однозначно говорить про помилковість такого висновку, оскільки у паливних танках сучасних великих теплоходів та турбоходів може міститися понад 4-5 тис. тонн мазуту чи іншого важкого дизельного палива, витікання якого цілком може бути порівняно з аваріями нафтоналивних танкерів [139]. Показова у цьому відношенні аварія південнокорейського суховантажного теплохода “М.В. Чонжі”, коли в результаті його посадки на каміння поблизу острова Б’єнглунг у 1968 р. у море потрапило 3 тис. тонн мазуту, а загальний розмір збитків склав 464 тис. доларів США [145, с. 44]. Необхідність запровадження правового регулювання юридичної відповідальності за забруднення моря паливною нафтою з інших, ніж нафтоналивні танкери, суден призвела до прийняття під егідою Міжнародної Морської Організації Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою від 23.03.2001 р. [21]. Дія цієї Конвенції поширюється на усі випадки забруднень, крім тих, що підпадають під дію Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., бункерною нафтою, тобто будь-якою мінеральною нафтою, включаючи мастильні матеріали, що використовуються або призначені до використання при роботі судна чи в силових установках судна, і будь-які залишки такої нафти. Загалом Конвенція передбачає механізм цивільно-правової відповідальності власника судна, аналогічний передбаченому Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., хоча створення фонду, подібного до Міжнародного фонду для компенсації шкоди

від забруднення нафтою, передбаченого Конвенцією 1971 р., тут не передбачено.

Ст. 6. Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. встановлює, що власник судна або інша особа чи особи, які забезпечують страхування чи інше фінансове забезпечення відповідальності, вправі обмежити свою відповідальність перед будь-яким застосовним національним чи міжнародним режимом згідно із Конвенцією про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976 р. Таке формулювання порядку обмеження цивільно-правової відповідальності викликає декілька зауважень, хоча все ж таки воно і було прийняте більшістю держав-учасниць Міжнародної Морської Організації.

По-перше, повертає на себе увагу право власника судна обмежити свою відповідальність перед будь-яким застосовним національним режимом (в автентичному англійському тексті “right to limit liability under any applicable national or international regime”). На нашу думку, таке формулювання не зовсім вдале, оскільки може створитися хибне враження, що може бути обмежена як цивільно-правова відповідальність, яка має реалізуватися, як правило, у певній національній правовій системі, так і міжнародна відповідальність, яка має реалізуватися у міжнародній правовій системі. Насправді ж Конвенція стосується цивільно-правової відповідальності за забруднення бункерною нафтою, і тому може бути обмежена лише цивільно-правова відповідальність власника судна або інша особи чи осіб, які забезпечують страхування чи інше фінансове забезпечення відповідальності, яка в принципі може реалізуватися або в межах якої-небудь національної правової системи, або безпосередньо на підставі норм міжнародного права, наприклад, Судом Європейських Співтовариств.

По-друге, прив'язка максимальної межі цивільно-правової відповідальності до Конвенції про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976 р. може справити позитивний вплив на розвиток міжнародного морського та екологічного права, в т.ч. і на становлення

інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Справа в тому, що відповідно до ст. 2 Конвенції про обмеження відповідальності стосовно морських вимог її дія поширюється лише на вимоги, пов'язані зі смертю чи іншим тілесним ушкодженням, втратою чи пошкодженням майна, які мали місце на борту судна чи у безпосередньому зв'язку з його експлуатацією; на вимоги щодо шкоди, яка виникла внаслідок затримки у перевезенні морем вантажу, пасажирів та їх багажу; на вимоги щодо іншої шкоди, яка виникла в результаті іншого порушення будь-яких прав, що виникли не із договору у прямому зв'язку з експлуатацією судна чи рятувальними операціями; на вимоги щодо підняття, видалення, знищення чи знешкодження судна, яке зазнало аварії або його вантажу, а також на вимоги третіх осіб щодо заходів, спрямованих на попередження чи зменшення шкоди, яка б охоплювалася зазначеними вище вимогами. Як бачимо, вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок забруднення морських вод, не охоплюються даною Конвенцією. У ході розробки та обговорення Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. справедливо зазначалося, що забруднення нафтою, які не спричиняють безпосереднього фізичного ушкодження або не призводять до безпосереднього порушення прав (а наслідки істотного забруднення морських вод можуть бути також опосередкованими і проявитися через десятки років через порушення нормальних трофічних циклів у гідросфері), всупереч широко поширеному хибному явищу не охоплюються дією Конвенції про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976 р. [177].

Встановлення у Міжнародній конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. максимальних меж цивільно-правової відповідальності шляхом відсилки до Конвенції про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976 р. дозволяє зробити висновок про можливість їх застосування в якості мінімальної межі міжнародно-правової відповідальності за забруднення бункерною нафтою

держави, під юрисдикцією або контролем якої перебувало судно-забруднювач, якщо розмір заподіяної шкоди перевищує встановлену межу, або якщо власник судна не може відшкодувати шкоду у встановленому розмірі повністю або частково. Виходячи з положень п. в ч. 1 ст. 6 Конвенції про обмеження відповідальності стосовно морських вимог 1976 р. мінімальна межа міжнародно-правової відповідальності за забруднення бункерною нафтою має становити: для суден валовою місткістю не більше 2000 тонн – 2 млн. СПЗ, а для суден більшою валовою місткістю – додатково 800 СПЗ за кожен тону валової місткості від 2001 до 30000 тонн, 600 СПЗ за кожен тону валової місткості від 30001 до 70000 тонн, та 400 СПЗ кожен тону валової місткості понад 70000 тонн.

Подібно до механізму реалізації Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., положення Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. не застосовуються до військових, військово-допоміжних та інших суден, що належать державі або експлуатуються нею і використовуються виключно для потреб державної некомерційної служби, але, на відміну від першої, держави-учасниці можуть прийняти рішення про застосування положень Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. до своїх військових та інших суден, що використовуються виключно для потреб державної некомерційної служби. У випадку прийняття такого рішення державою зміст її міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод бункерною нафтою має змінитися. За загальним правилом військові та інші державні некомерційні судна не несуть цивільно-правової відповідальності за заподіяну ними шкоду, відповідна шкода має компенсуватися державою прапора в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності. Якщо ж держава прапора прийняла рішення про застосування Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. до таких суден, то в межах

максимальної цивільно-правової відповідальності заподіяна шкода має відшкодовуватися юридичною особою-власником судна (міністерство оборони, адміралтейство, наукові установи тощо), а не покрита цивільно-правовою відповідальністю – державою в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності.

На нашу думку, прийняття Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. є виразником нової тенденції розвитку міжнародного морського права. У відповідності до вже згадуваної концепції субсидіарної відповідальності держави за істотне забруднення довкілля, вчинене приватними особами, що перебувають під її юрисдикцією чи контролем, ці особи зобов'язані за рахунок власних коштів у порядку цивільного судочинства відшкодувати завдані збитки, а якщо цих коштів недостатньо, або розмір заподіяної шкоди перевищує максимальну межу цивільно-правової відповідальності, на державу покладається обов'язок компенсувати непокриту частину завданих збитків, що і складає зміст матеріальної форми субсидіарної міжнародно-правової відповідальності держави. Якщо ж така шкода заподіяна військовим або іншим державним некомерційним судном, то держава має притягатися безпосередньо до міжнародно-правової відповідальності. Наділення ж держави правом вирішувати питання про застосування до таких суден правил цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду призводитиме до звуження сфери реалізації міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення, що має як позитивні, так і негативні аспекти. До позитивної сторони подібної тенденції слід відносити більш простий та оперативний порядок реалізації цивільно-правової відповідальності порівняно з міжнародно-правовою, внаслідок чого порушені забрудненням довкілля фізичних та юридичних осіб можуть бути захищені більш ефективно. З іншого боку, між моментом заподіяння шкоди довкіллю та моментом реалізації субсидіарної матеріальної міжнародно-правової відповідальності існує досить тривалий розрив у часі, оскільки для цього необхідно

встановити дійсний розмір завданої шкоди, визначити суму заявлених приватними особами вимог про відшкодування завданої безпосередньо їм шкоди, після чого обрахувати розмір непокритої в порядку реалізації цивільно-правової відповідальності шкоди, яка і складатиме обсяг матеріальної форми субсидіарної міжнародно-правової відповідальності держави. Оскільки тривалість цього процесу порівняна з тривалістю строку позовної давності для пред'явлення приватним особами позовів про відшкодування завданої їм шкоди, реалізація міжнародно-правової відповідальності очевидно буде запізнілою і менш ефективною, що, безумовно, є негативним проявом зазначеної вище тенденції звуження сфери застосування міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод і відповідного розширення сфери застосування цивільно-правової відповідальності.

Крім того, прийняття Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. може розглядатися як один із етапів становлення єдиного інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Подібно до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., Конвенція 2001 р. застосовується до шкоди, що виникла внаслідок забруднення бункерною нафтою на території держави включно з її територіальним морем та у виключній економічній зоні. Тобто у випадку заходження морського судна до внутрішніх материкових вод держави та їх забруднення бункерною нафтою відносини відповідальності за забруднення мають регулюватися Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р., а враховуючи досить поширену практику такого заходження та наявність значної кількості суден класу “ріка-море”, подібні випадки будуть непоодинокими.

Концепція субсидіарної міжнародно-правової відповідальності держави може бути застосована і до випадків, які підпадають під дію Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в

результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна 1976 р. [121]. Ця Конвенція застосовується виключно до шкоди від забруднення нафтою, що є наслідком інциденту, який стався на нафтовидобувній установці за береговою лінією найбільшого впливу держави, під контролем якої дана установка перебуває, за умови, що ця шкода спричинена на території іншої держави-учасниці Конвенції чи в інших районах, де така держава має суверенні права на природні ресурси. Відповідно до ст. 6 Конвенції оператор нафтовидобувної установки вправі обмежити свою цивільно-правову відповідальність щодо кожної установки та кожного інциденту сумою в 30 млн. СПЗ протягом 5 років з дати відкриття Конвенції до підписання, і сумою в 40 млн. СПЗ після цього. Вказана сума має визначатися як критерій розмежування цивільно-правової відповідальності за забруднення оператора нафтовидобувної установки та міжнародно-правової відповідальності держави, під юрисдикцією або контролем якої ця установка перебувала.

Загалом зазначена Конвенція закріплює механізм цивільно-правової відповідальності оператора нафтовидобувної установки, подібний до механізмів відповідальності, передбачених Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р. та Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р., однак в контексті розгляду субсидіарної відповідальності держави за забруднення морських вод нафтою має певні відмінності.

Так, Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна 1976 р. поняття “шкода” тлумачить значно вужче, ніж зазначенні вище конвенції, і визначає його як заподіяні поза установкою збитки чи шкоду, що включають вартість попереджувальних заходів, і, крім того, збитки або шкоду, заподіяні поза установкою попереджувальними заходами. При цьому під попереджувальними заходами розуміються будь-які

вмотивовані заходи, застосовані будь-якою особою щодо певного інциденту з метою попередження або зменшення шкоди від забруднення, за винятком заходів контролю за нафтовидобувною установкою чи свердловиною і заходів захисту, ремонту чи заміни установки. На наш погляд, прив'язка розміру шкоди виключно до вартості попереджувальних заходів є не виправданим звуженням змісту поняття “шкода”, оскільки поза ним залишаються, а значить і не будуть відшкодовуватися оператором нафтовидобувної установки, такі види погіршення якості природного середовища, які не можуть бути взагалі або не були в даному випадку об'єктом попереджувальних заходів. Зокрема, неефективним та екологічно безцільним є видалення гідрофобних та гідрофільних залишків нафти пізніше, ніж через 3 місяці після забруднення, практично неефективні рятувальні заходи щодо морських птахів [89, с. 185], взагалі не може бути охоплена попереджувальними заходами упущена вигода риболовецької та рекреаційної галузей, а тому ці втрати не можуть бути включені до складу шкоди у розумінні Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна 1976 р. і відшкодовані в порядку цивільного судочинства, отже ця шкода може бути відшкодована тільки державою в порядку реалізації субсидіарної міжнародно-правової відповідальності. Але тут необхідно зазначити, що відповідно до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р. та Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р., субсидіарна міжнародно-правова відповідальність держави настає тільки тоді, коли розмір заподіяної внаслідок забруднення шкоди перевищує межу цивільно-правової відповідальності або коштів власника судна недостатньо для покриття заподіяної шкоди у повному обсязі, то у випадку забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна субсидіарна міжнародно-правова відповідальність держави має наставати у будь-якому випадку, оскільки в порядку реалізації цивільно-

правової відповідальності оператора нафтовидобувної установки відшкодуванню підлягають далеко не всі елементи реально заподіяної шкоди. Тому ми вважаємо необхідною розробку на конвенційному рівні єдиного визначення поняття “шкода від забруднення нафтою”, яке б одночасно застосовувалося до відносин, врегульованих Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 р., Конвенцією про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна 1976 р., Міжнародною конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р., і охоплювало б усі елементи шкоди, заподіяної таким забрудненням.

Аналіз Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна 1976 р. дозволяє зробити висновок, що у випадку такого забруднення може мати місце не лише субсидіарна, а й безпосередня міжнародно-правова відповідальність держави, дія або бездіяльність якої призвели до забруднення. Відповідно до ст. 3 цієї Конвенції оператор нафтовидобувної установки не відповідає за шкоду від забруднення, якщо шкода спричинена внаслідок воєнних дій, ворожих дій, громадянської війни чи стихійного лиха, виняткового, неминучого та непереборного за своїм характером. Так само як і у випадках, передбачених раніше розглянутих конвенціях про цивільну відповідальність за забруднення товарною чи бункерною нафтою, в умовах дійсного форс-мажору оператор установки звільняється від цивільно-правової відповідальності, а держава, під юрисдикцією або контролем якої перебуває установка – від міжнародно-правової відповідальності за забруднення нафтою. Якщо ж забруднення було спричинено воєнними діями, ворожими діями чи громадянською війною, до міжнародно-правової відповідальності, в т.ч. і міжнародної кримінальної, має притягатися відповідний суб’єкт міжнародного права (держава-агресор, орган повстанського руху тощо).

Крім того, оператор залишеної свердловини не несе відповідальності за шкоду, заподіяну забрудненням, якщо доведе, що інцидент, внаслідок якого ця шкода була заподіяна, стався пізніше, ніж через п'ять років після дати, коли свердловина була залишена за повноваженнями і у відповідності з вимогами держави, під контролем або юрисдикцією якої дана свердловина експлуатувалася. У такому випадку повинна мати місце безпосередня міжнародно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну внаслідок забруднення, в основі якої лежить обов'язок держави, на розпорядження чи з дозволу якої свердловина була залишена, забезпечити недопущення заподіяння іншим суб'єктам міжнародного права екологічної шкоди внаслідок виведення свердловини з експлуатації.

2.1.3. Особливості міжнародно-правової відповідальності за радіаційне забруднення морських вод. Важливим напрямком міжнародно-правової охорони морського середовища є врегулювання відносин щодо попередження радіаційного забруднення, ліквідації його наслідків та регламентації відносин юридичної відповідальності за таке забруднення. Загальна вимога про недопущення радіоактивного забруднення морського середовища була сформульована ще у Женевській конвенції про відкрите море 1958 р., яка встановила обов'язок держав вживати усіх необхідних заходів з метою запобігання забруднення моря радіоактивними відходами та забрудненню моря або повітряного простору над ним в результаті будь-якої діяльності, що включає застосування радіоактивних матеріалів [101, с. 770]. Пізніше аналогічні положення були закріплені у Конвенції ООН з морського права 1982 р. та деяких інших міжнародних договорах. У цілому у міжнародному праві загальновизнаним є положення про те, що держава несе відповідальність за видачу дозволу на здійснення ядерної діяльності, ліцензування конкретних установок або видів діяльності, введення в дію законодавства у сфері безпеки та його виконання, контроль за ядерною діяльністю та її наслідками, а також за підготовку заходів ядерного реагування тощо [138, с. 64]. Є.Г. Лаверичев вказує, що джерелом

радіаційного забруднення морського середовища може бути судно або вантаж, що на ньому перевозиться [145, с. 50]. З такою класифікацією джерел радіаційного забруднення морського середовища навряд чи можна погодитися, оскільки вона не охоплює радіаційного забруднення моря з суші, внаслідок використання, розміщення чи випробувань ядерної зброї, а також внаслідок захоронення радіоактивних відходів. З урахуванням цього доцільно виділяти чотири групи міжнародно-правових норм, спрямованих на охорону морського середовища від радіаційного забруднення внаслідок експлуатації суден з ядерними енергетичними установками, морського перевезення радіоактивних матеріалів та речовин, що перевозяться звичайними суднами і негативно впливають на морське середовище, захоронення радіоактивних відходів та внаслідок розміщення, використання чи випробування ядерної зброї.

Сучасний стан розвитку транспортної інфраструктури та ядерної енергетики зумовлюють надзвичайно високий рівень актуальності екологічних проблем, пов'язаних з експлуатацією ядерних суден. Перше судно з атомною енергетичною установкою було побудовано у 1955 р., а уже наприкінці ХХ ст. загальна кількість військових та цивільних ядерних суден перевищувала 400 одиниць [64, s. 127-129], тоді як аварійні інциденти з ядерними суднами трапляються так же часто, як і зі звичайними суднами. Зокрема, протягом п'яти перших років експлуатації американського ядерного судна "Savannah" мало місце 72 несправності ядерної енергоустановки [20, р.189]. При цьому ймовірність різного роду інцидентів з ядерними суднами надалі зростатиме, оскільки, у зв'язку з інтенсивним зростанням суднобудування уже на початку 80-х років ХХ ст. налічувалося близько третини великотоннажних суден, кінетична енергія яких в момент зіткнення може пробити будь-яку систему захисту судової ядерної енергоустановки і викликати ядерний інцидент [202, с. 75].

Основним універсальним міжнародно-правовим актом, що регламентує відносини юридичної відповідальності за забруднення морського середовища

внаслідок експлуатації ядерних суден є Міжнародна конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р. [162]. Відповідно до ст. II цієї Конвенції оператор ядерного судна несе абсолютну відповідальність за будь-яку ядерну шкоду, якщо буде доведено, що ця шкода заподіяна ядерним інцидентом, пов'язаним з ядерним паливом такого судна або радіоактивними відходами чи продуктами цього судна. Тут важливо зазначити, що поняття “оператор” означає особу, уповноважену державою, яка видала ліцензію на експлуатацію ядерного судна, експлуатувати судно, а у разі, коли держава експлуатує ядерне судно – означає саму державу. Однак, як вважає авторський колектив під керівництвом А.І. Іойриша, держава приймає на себе функції оператора, тільки якщо вона експлуатує судно від власного імені. Якщо ж використання судна доручено державній організації, то саме остання, а не держава як така, матиме статус оператора [85, с. 130]. Іншою суттєвою характеристикою цієї Конвенції є те, що вона, на відміну від розглянутих раніше конвенцій про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою, застосовується як до цивільних суден, так і до військових суден та інших державних суден, що перебувають на державній некомерційній службі.

Ст. I Конвенції про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р. визначає ядерну шкоду як смерть чи каліцтво особи, втрату чи пошкодження майна, що витікають з або є результатом радіоактивних властивостей чи комбінації радіоактивних властивостей з токсичними, вибуховими чи іншими небезпечними властивостями ядерного палива, радіоактивних продуктів чи відходів. Будь-яка втрата, шкода чи витрати можуть бути включені лише у тому разі і у тій мірі, в якій це передбачено застосовним національним законодавством. За такого підходу Конвенція не дає чіткої відповіді, чи підлягає відшкодуванню екологічна шкода, що полягає у зниженні вартості водного об'єкту та упущеній вигоді осіб, діяльність яких пов'язується з експлуатацією корисних властивостей водного середовища, а відсилає до відповідної національної правової системи. Такий спосіб визначення ядерної

шкоди піддавався активній критиці у вітчизняній літературі, передусім через віднесення до сфери національного законодавства вирішення питання про включення до складу ядерної шкоди вартості погіршення екологічних властивостей водного об'єкту та відповідної упущеної вигоди, що викличе різнобій у підходах до регулювання відносин відповідальності і не буде сприяти досягненню головної мети – міжнародної уніфікації порядку і умов відшкодування ядерної шкоди [85, с. 126].

Зазначений недолік Конвенції про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р. ефективно усувається існуючою міжнародною практикою, оскільки окремі держави, що експлуатують ядерні судна або видають ліцензії на їх експлуатацію приймають на себе, передусім, шляхом укладання двосторонніх договорів, обов'язок забезпечити відшкодування операторами ядерних суден усіх елементів ядерної шкоди, в т.ч. і вигоди, упущеної внаслідок погіршення екологічних властивостей морського середовища. Зокрема, положення про обов'язок США забезпечити відшкодування у межах 500 млн. доларів будь-яку ядерну шкоду, заподіяну внаслідок ядерних інцидентів із судном "Savannah" містять договори США з Нідерландами (1963 р.), Ірландією (1964 р.) та Італією (1964 р.); аналогічне зобов'язання Німеччини забезпечити відшкодування у межах 400 млн. марок будь-якої ядерної шкоди, заподіяної внаслідок ядерних інцидентів із судном "Otto Hahn" містить договір між ФРН та Ліберією 1970 р. [55, р. 97-98].

На нашу думку, звужене тлумачення ядерної шкоди, передбачене Ст. I Конвенції про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р., вочевидь застаріло і з урахуванням існуючої міжнародної практики має бути розширене таким чином, щоб до складу ядерної шкоди включалися зниження вартості забрудненого водного середовища, вартість робіт щодо ліквідації чи зменшення наслідків ядерного інциденту та упущена внаслідок нього вигода.

Відповідно до ст. III даної Конвенції відповідальність оператора ядерного судна обмежується щодо одного інциденту сумою в 500 млн. франків (тут один франк дорівнює 65,5 мг золота 0,900 проби) навіть у тому

випадку, коли ядерний інцидент стався з вини чи з відома оператора. Зазначена сума має розглядатися як мінімальна межа субсидіарної міжнародно-правової відповідальності держави, яка експлуатує чи видала ліцензію на експлуатацію ядерного судна, при чому така відповідальність завжди має носити субсидіарний характер, оскільки військові та інші державні судна, що використовуються виключно для державної служби з-під дії Конвенції про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р. не виведені. Щоправда, аналіз положень цієї Конвенції дозволяє зробити висновок про можливість безпосередньої міжнародно-правової відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну внаслідок інциденту з ядерним судном. Відповідно до ст. VIII Конвенції оператор не несе відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну ядерним інцидентом, який безпосередньо спричинений війною, військовими діями, громадянською війною або повстанням. У даному випадку безпосередню міжнародно-правову відповідальність має нести той суб'єкт міжнародного права (держава, міжнародна організація чи орган повстанського руху), дії чи бездіяльність якого спричинили ядерний інцидент.

У випадку радіаційного забруднення морського середовища з суші, а також внаслідок морського перевезення радіоактивних матеріалів чи їх захоронення відносини юридичної відповідальності за таке забруднення мають регулюватися з урахуванням положень Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. в редакції Протоколу від 12.09.1997 р. [200]. Ця Конвенція, на відміну від розглянутої раніше Конвенції про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р., до складу ядерної шкоди включає поряд з іншими елементами також і витрати на заходи щодо відновлення навколишнього середовища, стан якого погіршився, за винятком незначного погіршення, якщо такі заходи були або повинні бути застосовані, а також втрату внаслідок значного погіршення стану навколишнього середовища доходів, отримуваних від будь-якого його

використання, і передбачає абсолютну відповідальність оператора за заподіяну ядерну шкоду.

Згідно зі ст. V Віденської конвенції 1997 р. відповідальність оператора може бути обмежена державою, відповідальною за ядерну установку, щодо одного будь-якого ядерного інциденту сумою не меншою, ніж 300 млн. СПЗ, або не меншою, ніж 150 млн. СПЗ за умови, що для відшкодування ядерної шкоди понад цю суму держава виділяє кошти як мінімум до 300 млн. СПЗ. Потягом перехідного періоду, тобто максимум 15 років з дати вступу в дію цієї Конвенції держава вправі обмежити цивільно-правову відповідальність оператора перехідною сумою в 100 млн. СПЗ або меншою сумою за умови виділення державою коштів у розмірі різниці між цією меншою сумою і 100 млн. СПЗ.

Вважаємо, що зазначена сума в 300 млн. СПЗ (а на перехідний період – 100 млн. СПЗ) має виступати в якості критерію розмежування цивільно-правової відповідальності оператора ядерної установки та міжнародно-правової відповідальності держави за заподіяну ядерну шкоду, при цьому участь держави у частковому фінансуванні цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду ні в якому разі не може розглядатися в якості її міжнародно-правової відповідальності, оскільки заподіяна ядерна шкода відшкодуватиметься як за рахунок коштів оператора, так і за рахунок державних коштів, в порядку цивільного судочинства в рамках національної правової системи. У цьому відношенні справедливою є думка Є.Н. Васильєвої про те, що додаткова участь держави у фінансуванні витрат на покриття ядерної шкоди є різновидом звичайної цивільно-правової відповідальності і близька за своєю юридичною природою до функції соціального захисту потерпілих від ядерного інциденту [111, с. 20-21]. Тому міжнародно-правова відповідальність держави, під контролем якої експлуатується ядерна установка, наставатиме тільки у випадку, коли розмір заподіяної ядерної шкоди перевищуватиме межу цивільно-правової відповідальності і полягатиме у покладенні на відповідальну державу

обов'язку відшкодувати різницю між дійсним розміром заподіяної ядерної шкоди та розміром відшкодування, сплаченого в порядку реалізації цивільно-правової відповідальності оператора ядерної установки.

Положення Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р. застосовуються до усіх випадків ядерної шкоди, де б вони не настали, отже єдині правила відповідальності мають застосовуватися до радіаційного забруднення як морського, так і континентального водного середовища, що дає підстави стверджувати про доцільність розробки та запровадження єдиного інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод усіх видів, як морських, так і континентальних.

Ст. V Віденської конвенції 1997 р. передбачає, що ніяка відповідальність не може бути покладена на оператора ядерної установки, якщо він доведе, що ядерна шкода заподіяна безпосередньо в результаті збройного конфлікту, воєнних дій, громадянської війни або повстання, тому у даному випадку матиме місце безпосередня міжнародно-правова відповідальність винного суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної міжурядової організації чи органу повстанського руху).

До відносин, що виникають під час морського перевезення радіоактивних речовин чи матеріалів застосовуються одночасно норми морського та атомного права, норми яких можуть вступати у колізії між собою. Так, одним із принципів морського права є відповідальність власника судна за заподіяну судном, вантажем чи екіпажем шкоду, тоді як однією із засад атомного права є відповідальність оператора ядерної установки (а відповідно до ст. I Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р. ядерні продукти та відходи також вважаються ядерною установкою) за заподіяну ядерну шкоду. З метою врегулювання даної колізії було прийнято Конвенцію про цивільну відповідальність у галузі морських перевезень ядерних матеріалів 1971 р. [9], відповідно до преамбули та ст. 1 якої відповідальність за ядерну шкоду, заподіяну ядерною установкою, що перевозиться морем, несе не власник судна, а оператор такої установки

відповідно до Паризької конвенції про цивільну відповідальність в галузі ядерної енергії 1960 р. та Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. Враховуючи це, у випадку, коли розмір ядерної шкоди, заподіяної внаслідок інциденту з ядерною установкою під час її перевезення морем, перевищує максимальний розмір цивільно-правової відповідальності оператора цієї установки, до субсидіарної міжнародно-правової відповідальності має притягатися не держава прапора судна-перевізника, а держава, яка видала ліцензію на експлуатацію даної ядерної установки.

Якщо основним елементом змісту міжнародно-правової відповідальності держави за забруднення нафтою внутрішніх морських вод, вод територіального моря чи виключної економічної зони іншої держави виступає обов'язок держави, під юрисдикцією якої перебували особи, що вчинили таке забруднення, відшкодувати частину заподіяної шкоди, яка не була відшкодована в порядку реалізації цивільно-правової відповідальності власника судна або оператора нафтовидобувної установки, чи відшкодувати заподіяну шкоду у повному обсязі, якщо забруднення сталося внаслідок діяльності військового чи іншого державного судна на некомерційній службі, то у випадку радіаційного забруднення морського середовища можуть мати місце і додаткові елементи змісту відповідальності. Зумовлюється це тим, що на відміну від забруднення нафтою, яке у більшості випадків має одноразовий характер, ядерне забруднення може бути як одноразовим, так і тривалим. В останньому випадку потерпіла держава зацікавлена не лише у відшкодуванні заподіяної ядерної шкоди, а перш за все, у припиненні діяльності, яка призводить до радіаційного забруднення. Тому основними елементами змісту міжнародно-правової відповідальності держави за радіаційне забруднення морського середовища мають визначатися покладення на винну державу обов'язку припинити чи не відновлювати радіаційне забруднення та відшкодувати заподіяну ядерну шкоду в повному обсязі або в частині, не покритій цивільно-правовою відповідальністю

оператора ядерної установки. Зазначений висновок може бути підтверджений існуючою міжнародною судовою та арбітражною практикою.

У 2001 р. Великобританія видала дозвіл на будівництво у Селлафілді заводу “Мокс”, транспортування ядерних матеріалів до якого мало б здійснюватися Ірландським морем. Ірландія, вважаючи, що транспортування Ірландським морем ядерних матеріалів призведе до його сильного радіаційного забруднення, звернулася до Міжнародного морського трибуналу із заявою про застосування в якості запобіжного заходу заборони Великобританії уводити завод “Мокс” в експлуатацію. Розглядаючи матеріали справи, Трибунал встановив, що застосування заборони введення заводу в експлуатацію в якості запобіжного заходу в принципі є можливим, однак через відсутність доказів про реальність забруднення морського середовища внаслідок транспортування до заводу “Мокс” ядерних матеріалів рішення про заборону його експлуатації не виніс, а зобов’язав сторін спору обмінюватися інформацією щодо наслідків введення в експлуатацію заводу “Мокс”, оцінювати ризики його діяльності та застосовувати заходи, спрямовані на попередження забруднення морського середовища [31].

2.1.4. Особливості міжнародно-правової відповідальності за забруднення моря відходами та іншими забруднюючими речовинами. На відміну від відносин юридичної відповідальності за забруднення морського середовища нафтою та радіаційного забруднення, відносини відповідальності за забруднення іншими речовинами врегульовані нормами міжнародного права у значно меншому обсязі, що можна пояснити впливом різних факторів. З одного боку, основним функціональним спрямуванням існуючих міжнародно-правових актів у сфері охорони морського середовища є створення організаційно-правових механізмів попередження забруднення, а питанням реалізації юридичної відповідальності за нього приділяється значно менше уваги. З іншого боку, забруднення моря іншими шкідливими речовинами порівняно із забрудненням нафтою та радіаційним забрудненням у більшості випадків має значно менші обсяги та нижчий рівень екологічної

небезпеки, тому заподіяна внаслідок такого забруднення шкода відшкодовується в основному приватними фізичними чи юридичними особами в порядку цивільного судочинства на рівні національної правової системи. Тим не менше, у ряді випадків, наприклад, морського перевезення особливо небезпечних отруйних речовин, національно-правових засобів цивільно-правової відповідальності за забруднення може виявитися недостатньо, що зумовлюватиме потребу у притягненні держави, під юрисдикцією або контролем якої було здійснено забруднення, до міжнародно-правової відповідальності.

На нашу думку, питання міжнародно-правової відповідальності за забруднення державою морських вод, суверенні права на які належать іншим державам, мають розглядатися в контексті доктрини субсидіарної відповідальності держави. Тому, наприклад, під час реалізації міжнародно-правової відповідальності держави за забруднення морського середовища небезпечними речовинами мають враховуватися положення Міжнародної конвенції про відповідальність і компенсацію шкоди у зв'язку з перевезенням морем небезпечних і шкідливих речовин 1996 р. [22].

Відповідно до ст. 7 цієї Конвенції власник судна зобов'язаний відшкодувати заподіяну внаслідок забруднення шкоду, включаючи і витрати на відновлення довкілля та упущену внаслідок погіршення морського середовища вигоду, у розмірі, що не перевищує щодо одного будь-якого інциденту: для суден валовою місткістю до 2000 тонн – 10 млн. СПЗ, для суден валовою місткістю від 2001 до 50000 тонн – додатково до цієї суми 1500 СПЗ за кожен тонну і для суден валовою місткістю понад 50000 тонн – 360 СПЗ за кожен тонну, але в будь-якому разі не більше 100 млн. СПЗ. Для відшкодування шкоди у розмірі, що перевищує 100 млн. СПЗ, але не більше 250 млн. СПЗ, створюється спеціальний Фонд, кошти якого формуватимуться за рахунок замовників морських перевезень небезпечних та шкідливих речовин.

Зазначена сума у розмірі 250 млн. СПЗ є максимальною межею відшкодування в порядку цивільного провадження, а тому має використовуватися в якості критерію розмежування цивільно-правової відповідальності власника судна та міжнародно-правової відповідальності держави прапора за забруднення морських вод іншої держави шкідливими чи небезпечними речовинами (за винятком забруднення товарною та бункерною нафтою і радіаційного забруднення).

Аналогічно до Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. ст. 4 Міжнародної конвенції про відповідальність і компенсацію шкоди у зв'язку з перевезенням морем небезпечних і шкідливих речовин 1996 р. встановлює, що її положення не застосовуються до військових та інших державних суден, які використовуються виключно для потреб державної некомерційної служби, але держава може прийняти рішення про застосування до таких суден положень цієї Конвенції. За відсутності подібного рішення, на наш погляд, держава має нести безпосередню міжнародно-правову відповідальність за забруднення морських просторів іншої держави шкідливими чи небезпечними речовинами внаслідок експлуатації військових чи інших державних суден на некомерційній службі.

Надзвичайно важливе значення має дослідження відносин, пов'язаних із міжнародно-правовою відповідальністю за забруднення морського середовища внаслідок скидання у море стічних вод та інших відходів, утворених на суші, оскільки, за підрахунками іноземних спеціалістів, близько 70 % забруднення моря складають саме такі види забруднення [49, р. 72].

Питанням скидання у море відходів присвячена Конвенція про запобігання забруднення моря скиданнями відходів та інших матеріалів 1972 р. [131] Відповідно до ст. IV цієї Конвенції забороняється будь-яке скидання у море відходів чи інших матеріалів, передбачених Додатком I до неї, для скидання відходів чи інших матеріалів, передбачених Додатком II необхідний попередній спеціальний дозвіл держави, а для скидання усіх

інших відходів та речовин необхідний загальний попередній дозвіл. Також на державу покладається обов'язок вживати усіх необхідних для реалізації даної Конвенції заходів щодо усіх суден і літаків, зареєстрованих на її території чи під її прапором, суден і літаків, завантажених на її території для скидання, а також суден і літаків, які перебувають під її юрисдикцією і, як вважається, здійснюють скидання. Зазначений обов'язок має розглядатися як формальна підстава міжнародно-правової відповідальності держави за забруднення морського середовища внаслідок скидання відходів чи інших матеріалів із суден, літаків чи інших споруд, що перебувають під її юрисдикцією або контролем.

Забруднення стічними водами та відходами морських вод безпосередньо з суші також може стати джерелом значного погіршення стану морського середовища. Наприклад, основним джерелом забруднення морських вод поблизу о. Тайвань є скидання у річки чи море без попередньої очистки стоків місцевих промислових і сільськогосподарських підприємств та зоопарків; лише свиней на острові утримується понад 7 млн. голів, обсяг стічних вод від яких дорівнює обсягу стоків міста з 30-мільйонним населенням [52, р. 133-134].

Очевидно, що мова про забруднення моря стічними водами з суші як про підставу міжнародно-правової відповідальності держави може йти лише за умови, коли має місце забруднення морських просторів, що належать іншій державі (вод її внутрішнього чи територіального моря або виключної економічної зони). Однак, у даному випадку, так само як і у разі забруднення морського середовища внаслідок скидання відходів чи інших матеріалів із суден або літаків, відносини юридичної відповідальності, як цивільно-правової, так і міжнародно-правової, існуючими нормами міжнародного права не врегульовані. Виходом із цієї проблеми могло б стати розширення дії Міжнародної конвенції про відповідальність і компенсацію шкоди у зв'язку з перевезенням морем небезпечних і шкідливих речовин 1996 р. на випадки забруднення морського середовища відходами та іншими

матеріалами з суден та із суші, при цьому встановлена цією Конвенцією межа цивільно-правової відповідальності з урахуванням виплат спеціального Фонду у розмірі 250 млн. СПЗ могла б використовуватися в якості мінімальної межі міжнародно-правової відповідальності держави, під юрисдикцією якої перебувають особи, безпосередні дії яких призвели до такого забруднення.

Необхідно зазначити, що і за відсутності розширення застосування дії Міжнародної конвенції про відповідальність і компенсацію шкоди у зв'язку з перевезенням морем небезпечних і шкідливих речовин 1996 р. на випадки забруднення моря відходами може бути реалізована, виходячи із загального обов'язку держави використовувати свою територію таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншим суб'єктам міжнародного права. У такому разі під час визначення переліку речовин та матеріалів, істотно забруднення моря якими має тягти відповідальність, доречно за аналогією використовувати Додатки I та II до Конвенції про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р.

2.2. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення вод відкритого моря

Проблема забруднення вод відкритого моря різноманітними шкідливими та небезпечними речовинами є не менш актуальною, ніж питання охорони від забруднення морських просторів, що належать прибережним державам. Обсяги забруднюючих речовин та матеріалів, що з тих чи інших причин потрапляють у води відкритого моря, є колосальними. Зокрема, щорічно у море скидається понад 1,6 млн. тонн нафти; лише в Атлантичному океані затоплено близько 100 тис. тонн радіоактивних відходів [181, с. 173-174]; а миш'яку після другої світової війни у морських водах було захоронено більше 7 тис. тонн [233, с. 32]. Незважаючи на це, відносини міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря залишаються мало дослідженими у науці та майже не

врегульовані існуючими нормами міжнародного права. Тому основними напрямками дослідження механізму такої відповідальності має стати визначення змісту та юридичної природи міжнародних правовідносин з охорони середовища відкритого моря від забруднення, характер правових наслідків такого забруднення, а також порядок та способи реалізації правових наслідків забруднення вод відкритого моря.

Термін “відкрите море” у міжнародному праві використовується протягом багатьох століть, однак єдиного універсального поняття, що могло б застосовуватися до визначених водних просторів за принципом “один термін – одне поняття” не існує, тому як у міжнародно-правових актах, так і у науковій літературі, коли мова йде про відкрите море, в одних випадках під відкритим морем розуміються усі водні простори, що знаходяться за межами територіального моря, в інших – водні простори, розташовані за межами виключної економічної зони [235, с. 222].

На наш погляд, такий різнобій у використанні терміну “відкрите море” пов’язується, перш за все, з особливостями тривалого процесу кодифікації міжнародного морського права та переважанням на різних його етапах тих чи інших концепцій про правовий статус певних видів морських просторів. Ст. 1 Женевської конвенції про відкрите море 1958 р. [128], прийнятої на I Конференції ООН з морського права, визначає відкрите море як усі частини моря, що не входять ні до територіального моря, ні до внутрішніх вод якої-небудь держави. Таке визначення відкритого моря чітко відповідало і Женевській конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р. [126], відповідно до ст. 24 якої прилегла зона розглядається як частина зони відкритого моря, що прилягає до територіального моря держави і використовується нею для здійснення контролю, необхідного для недопущення порушень митних, фіскальних, імміграційних чи санітарних правил в межах її території чи територіального моря, а також для покарання за порушення зазначених правил, вчинених в межах її території чи територіального моря.

Розвиток різноманітних ідей та концепцій призвів до виникнення понять про нові типи морських просторів, що не передбачалися Женевськими конвенціями з морського права 1958 р., зокрема, про виключну економічну зону та архіпелажні води. Формальне закріплення існування цих двох типів морських просторів було здійснено завдяки прийняттю Конвенції ООН з морського права 1982 р., відповідно змінилося і розуміння поняття “відкрите море”, яке згідно зі ст. 86 цієї Конвенції визначається як усі частини моря, що не входять ні до виключної економічної зони, ні до територіального моря чи внутрішніх вод якої-небудь держави чи до архіпелажних вод держави-архіпелагу.

Проблема визначення змісту поняття відкритого моря ускладнюється тим, що низка положень Конвенції ООН з морського права розцінена деякими індустріально розвинутими країнами як неприйнятні, а сама Конвенція ними не ратифікована, тому набуття чинності Конвенції ООН з морського права 1982 р. для одних держав не припинило дії Женевських конвенцій з морського права 1958 р. для інших [178, с. 112]. Таким чином, віднесення конкретних ділянок морських просторів до складу відкритого моря або виключної економічної зони чи архіпелажних вод залежить від того, учасницею яких конвенцій (Конвенції ООН з морського права 1982 р. чи Женевських конвенцій з морського права 1958 р.) є прибережна держава.

Такий підхід до визначення меж відкритого моря може використовуватися в якості перехідного до моменту припинення застосування Женевських конвенцій з морського права 1958 р., але у контексті міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод повноцінно діяти не може. Справа в тому, що механізми реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря і вод виключної економічної зони чи архіпелажних вод суттєво відрізняються між собою. У випадку забруднення морських вод, виключні або суверенні права на використання яких належить прибережній державі, тому, як уже розглядалося раніше, міжнародно-правова відповідальність державі, під

юрисдикцією якої перебували особи, чії безпосередні дії призвели до забруднення, матиме субсидіарний характер і полягатиме у відшкодуванні нею потерпілій державі частини заподіяної шкоди, не покритої цивільно-правовою відповідальністю винних осіб. У випадку ж забруднення вод відкритого моря взагалі відсутні приватні особи, яким би внаслідок забруднення заподіювалася шкода, що підлягає відшкодуванню в цивільно-правовому порядку, так само, як і відсутня конкретна держава, що мала б вимагати відшкодування заподіяної їй шкоди в порядку реалізації субсидіарної міжнародно-правової відповідальності. Тобто тут потерпілою стороною має визнаватися не конкретна держава чи їх група, а міжнародне співтовариство в цілому.

У той же час, положення Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою в ред. 1992 р., Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001 р. та Міжнародної конвенції про відповідальність і компенсацію шкоди у зв'язку з перевезенням морем небезпечних і шкідливих речовин 1996 р. застосовуються до шкоди, заподіяної внаслідок відповідного забруднення на території держави, включаючи територіальне море, та у межах виключної економічної зони, а якщо держава таку зону не встановила – то в межах району, що знаходиться за межами та прилягає до територіального моря держави, і простягається не більше ніж на 200 морських миль, відлічуваних від вихідних ліній, від яких відміряється ширина її територіального моря. Внаслідок застосування зазначених положень виникає цікава ситуація: якщо держава не приєдналася до Конвенції ООН морського права 1982 р. і не встановила виключної економічної зони, територія відкритого моря розпочинається одразу за межами її територіального моря, однак конвенційні правила про цивільно-правову відповідальність за забруднення морського середовища нафтою чи іншими шкідливими або небезпечними речовинами, а відповідно – і правила про субсидіарну міжнародно-правову відповідальність держави прапора, чиє судно допустило забруднення, все одно

застосовуються в межах 200-мильної зони. На нашу думку, це правило є проявом передбаченого Статутом ООН принципу суверенної рівності держав, оскільки відповідно до ст. 1 Хартії економічних прав та обов'язків держав 1972 р. кожна держава має право на повний постійний суверенітет над своїми природними ресурсами, а тому воно має застосовуватися до усіх видів забруднень 200-мильної зони прибережних морських вод, а не лише до передбачених названими вище конвенціями, зокрема, щодо випадків радіаційного забруднення чи забруднення скидами та стоками з суші.

Отже, правила про міжнародно-правову відповідальність за забруднення вод відкритого моря мають застосовуватися до будь-яких видів забруднень частин моря, розташованих поза межами внутрішнього і територіального моря, виключної економічної зони та архіпелажних вод будь-якої держави, а якщо держава не встановила виключної економічної зони – то поза межами зони, що прилягає до територіального моря держави і простягається не більше ніж на 200 морських миль, відлічуваних від вихідних ліній, від яких відміряється ширина її територіального моря.

Оскільки відповідно до ст. 87 Конвенції ООН з морського права 1982 р. відкрите море є вільним для всіх держав, і всі держави здійснюють свободу використання відкритого моря, належним чином враховуючи зацікавленість інших держав у використанні свободи відкритого моря, відносини міжнародно-правової охорони середовища відкритого моря від забруднення слід розглядати в аспекті концепції зобов'язань *erga omnes*, тобто таких міжнародно-правових зобов'язань держави, які вона несе не перед яким-небудь іншим суб'єктом міжнародного права чи їх групою, а перед міжнародним співтовариством в цілому.

У міжнародно-правовій літературі в цілому визнається позиція, згідно з якою зобов'язання держав щодо охорони навколишнього природного середовища, що є загальним надбанням людства, можуть мати характер зобов'язань *erga omnes* [38, р. 732]. На думку Г. Аранжіо-Руйса, Спеціального доповідача Комісії з міжнародного права ООН, зобов'язання *erga omnes*, як

правило, передбачаються нормами *jus cogens* і можуть закріплюватися як міжнародними договорами, так і положеннями загального звичаєвого міжнародного права [18, р. 34].

Нині існує декілька міжнародних конвенцій, які містять положення про зобов'язання держави не допускати забруднення морського середовища, в т.ч. і вод відкритого моря. Так, уже згадувана Конвенція про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р. поширюється на усі типи морських просторів, включаючи і відкрите море, і забороняє будь-яке скидання у море відходів і матеріалів, передбачених Додатком I, а також встановлює необхідність отримання спеціального дозволу на скидання відходів і матеріалів, передбачених Додатком II та загального дозволу на скидання усіх інших відходів і матеріалів. Ст. VII цієї Конвенції державу встановлює обов'язок вживати усіх необхідних для реалізації даної Конвенції заходів щодо усіх суден і літаків, зареєстрованих на її території чи під її прапором, суден і літаків, завантажених на її території для скидання, а також суден і літаків, які перебувають під її юрисдикцією і, як вважається, здійснюють скидання. Таким чином, скидання з судна чи літака у води відкритого моря особливо небезпечних відходів та інших матеріалів, передбачених Додатком I до Конвенції про запобігання забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 р. слід розглядати як невиконання державою її обов'язку застосовувати будь-які ефективні заходи, необхідні для попередження забруднення моря відходами та іншими матеріалами, що має тягти міжнародно-правову відповідальність такої держави. Положення про заборону тих чи інших видів забруднення морського середовища містяться і у низці регіональних конвенцій, зокрема, у Конвенції про охорону Середземного моря від забруднення 1976 р, Картагенській конвенції щодо захисту і розвитку морського середовища регіону Карибського моря 1983 р., Конвенції про захист морського середовища району Балтійського моря в редакції 1992 р., Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. тощо.

Однак, використання лише подібних конвенційних норм про заборону забруднення морського середовища не встановлюють всеохоплюючої заборони забруднення вод відкритого моря, оскільки стосуються або окремих видів забруднень, або лише визначених регіонів. Тому, оптимальною була б ситуація, коли юридичною підставою для виникнення відносин юридичної відповідальності держави за забруднення вод відкритого моря виступала б норма не конвенційної природи, а норма чи принцип загального міжнародного права. Як уже зазначалося у попередніх розділах роботи, до відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення доцільно застосовувати правила про відповідальність держави за заподіяння транскордонної екологічної шкоди, проте принцип використання державою своєї території таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншим суб'єктам міжнародного права, навряд чи може бути використаний щодо випадків забруднення саме відкритого моря, оскільки досить велика кількість дослідників доводять, що правила міжнародно-правової відповідальності за транскордонну шкоду не можуть бути застосовані до випадків забруднення просторів з міжнародно-правовим режимом [75, с. 20-21]. Хоча, на наш погляд, така позиція є хибною, але сам факт її існування робить недопустимим розглядати принцип використання території держави таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншим державам, в якості формальної підстави міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря.

З іншого боку, Принцип 2 Декларації Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. [47] визначає обов'язок держав забезпечувати, щоб діяльність під їхньою юрисдикцією або контролем не заподіювала шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів, що знаходяться поза межами національної юрисдикції. При цьому важливо, що Декларація закріплює цей принцип не як рекомендаційну норму, а безпосередньо в якості прояву принципів міжнародного права, що реалізуються відповідно до Статуту ООН, з чого витікає, що заборона

заподіювати шкоду навколишньому природному середовищу територій, що знаходяться поза межами національної юрисдикції, в т.ч. і середовищу відкритого моря, має характер імперативної норми загального міжнародного права.

У міжнародно-правовій науці має місце тривала дискусія щодо визначення змісту зобов'язання держави запобігати заподіяння екологічної шкоди природним об'єктам інших держав чи природним об'єктам з міжнародно-правовим режимом. Частина вчених вважає, що держава зобов'язана забезпечити належний результат – незаподіяння шкоди довкіллю, тоді як інші доводять, що держава зобов'язана вжити усіх необхідних заходів, але не гарантувати самого незаподіяння шкоди [211]. Однак, зазначений вище Принцип 2 Декларації Ріо 1992 р. говорить саме про обов'язок держави забезпечити незаподіяння шкоди навколишньому середовищу поза її юрисдикцією, а не про якийсь ефемерний обов'язок вживати доцільні заходи, що можуть попередити заподіяння екологічної шкоди, а можуть – і ні. Тому, з урахуванням положень Декларації Ріо 1992 р. можна зробити однозначний висновок про обов'язок забезпечити такий режим діяльності осіб, що перебувають під її юрисдикцією або контролем, який би виключав заподіяння екологічної шкоди природному середовищу, що знаходиться поза юрисдикцією цієї держави. Логічним наслідком такого визначення змісту обов'язку держави щодо незаподіяння екологічної шкоди природному середовищу іншої держави чи природному середовищу територій з міжнародним режимом має стати встановлення міжнародно-правової відповідальності держави за недотримання цього обов'язку [12, р. 328-329], зміст якої полягає у покладенні на державу обов'язку відшкодувати будь-яку заподіяну екологічну шкоду, незалежно від форми вини самої держави чи осіб під її юрисдикцією чи контролем, безпосередні дії яких призвели до заподіяння цієї шкоди.

Визнання юридичної природи зобов'язання держави не заподіювати шкоду природному середовищу поза межами національної юрисдикції в

якості зобов'язання *erga omnes* має визначальний вплив на зміст відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря. В процесі розробки Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння Комісія з міжнародного права ООН виходила з тези про те, що основними юридичними наслідками міжнародно-протиправного діяння є припинення триваючого діяння, надання гарантій неповторення та повне відшкодування заподіяної шкоди, що знайшло відображення у главі I частини другої остаточної редакції тексту Статей. У розрізі дослідження правових наслідків міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням вод відкритого моря, постає необхідність визначити, з ініціативи якого суб'єкту і в якому порядку зазначені наслідки можуть бути реалізовані.

Очевидно, що припинення діяльності, яка призводить до забруднення морських вод, в якості елемента змісту міжнародно-правової відповідальності може бути застосовано лише щодо триваючого чи повторюваного забруднення, наприклад, радіаційного забруднення чи забруднення внаслідок систематичного скидання відходів у води відкритого моря, а надання гарантій неповторення – стосовно випадків неаварійного забруднення, при цьому важливим є питання про те, який саме суб'єкт міжнародного права наділяється правом висувати відповідні вимоги до держави-правопорушниці.

Відповідно до ст. 42 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння держава може закликати до відповідальності іншу державу, якщо порушене зобов'язання, зокрема, носить такий характер, що докорінно змінює стан усіх держав, стосовно яких це зобов'язання існує.

Оскільки право на використання свободи відкритого моря та корисних властивостей його природного середовища належить усім державам світу, як таким, що мають вихід до моря, так і таким, що його не мають, то обов'язок держави не заподіювати шкоду природному середовищу відкритого моря носить характер *erga omnes* перед усіма іншими державами та міжнародним

співтовариством в цілому, а право вимагати припинення забруднення вод відкритого моря та надання гарантій його неповторення слід розглядати таким, що здійснюється в інтересах усього міжнародного співтовариства та належить будь-якій державі світу чи міжнародній організації, чия компетенція поширюється на сферу використання чи охорони середовища відкритого моря. На нашу думку, такими міжнародними організаціями можуть бути Організація Об'єднаних Націй в особі Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї чи Економічної та Соціальної Ради, Міжнародна морська організація, Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), а також деякі регіональні міжнародні організації, наприклад, Європейський Союз, Африканський Союз, Організація чорноморського співробітництва тощо.

Ефективність пред'явлення вимоги припинити міжнародно-протиправну діяльність як засобу реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод, може бути проілюстрована процесом розгляду Міжнародним Судом ООН у 1973-1974 рр. справ за скаргами Австралії та Нової Зеландії про ядерні випробування, проведені Францією в південній частині Тихого океану [227, с. 118-119].

9.05.1973 р. Австралія звернулася до Міжнародного Суду ООН зі скаргою на дії Франції, яка провела серію ядерних випробувань у південній частині Тихого океану. У своїй заяві Австралія зазначала, що здійснені Францією ядерні вибухи призвели до широкомасштабного випадання радіоактивних опадів на австралійській території та інших частинах південної півкулі, в результаті чого жителі південної півкулі отримали додаткове радіаційне опромінення та було порушено свободу використання відкритого моря, і що наслідки французьких ядерних випробувань ніколи не можуть бути ліквідовані чи компенсовані ніяким відшкодуванням. У якості заходів тимчасового захисту Австралія вимагала заборонити Франції проводити ядерні випробування у тихоокеанському регіоні [26]. Тоді ж з аналогічною скаргою до Міжнародного Суду ООН звернулася і Нова

Зеландія [27]. Зміст скарг, поданих Австралією та Новою Зеландією однозначно говорить про те, що внаслідок французьких ядерних випробувань шкода була заподіяна не тільки суверенним правам цих двох держав, а і населенню та природному середовищу південної півкулі в цілому, в т.ч. і середовищу відкритого моря, тому, на наш погляд, вимоги Австралії та Нової Зеландії до Франції про припинення ядерних випробувань цілком можна розглядати як такі, що висунуті в інтересах міжнародного співтовариства в цілому.

22.06.1973 р. за обома скаргами Міжнародний Суд ООН виніс постанови, якими до остаточного вирішення спору рекомендував сторонам утримуватися від будь-яких дій, здатних посилити чи розширити спір, зокрема, уряду Франції було рекомендовано утримуватися від проведення нових ядерних вибухів [171, с. 109-110; 172, с. 109-110]. Протягом 1974 р. Франція в односторонньому порядку у формі різноманітних публічних заяв прийняла на себе зобов'язання не проводити повітряних ядерних випробувань в південній частині Тихого океану, на підставі чого рішеннями від 20.12.19974 р. Міжнародний Суд ООН закрив провадження у справах за скаргами Австралії та Нової Зеландії, зазначивши, що предмет спору вичерпано, а мета Австралії та Нової Зеландії щодо припинення ядерних випробувань фактично досягнута [173, с. 121-122; ,174 с. 122-123].

Незважаючи на тривалу у міжнародно-правовій літературі дискусію щодо природи зазначених рішень Міжнародного Суду ООН [75, с. 82-83], вважаємо, що відносини, які виникли між Австралією і Новою Зеландією з одного боку та Францією з іншого після проведення останньою серії ядерних випробувань слід розглядати як відносини міжнародно-правової відповідальності, а прийняте в односторонньому порядку Францією зобов'язання не проводити у подальшому повітряних ядерних випробувань у південній частині Тихого океану – в якості змісту міжнародно-правової відповідальності Франції, оскільки це зобов'язання має похідний характер від загального обов'язку не вчиняти дій, що призводять до радіаційного

забруднення територій інших держав та територій з міжнародним режимом, при чому важливо зазначити, що на існування саме цього первинного зобов'язання посилалися Австралія та Нова Зеландія як на підставу своїх вимог про припинення ядерних випробувань.

З питаннями припинення діяльності, що призводить до забруднення вод відкритого моря певними шкідливими або небезпечними речовинами, пов'язана і проблема застосування адекватних контрзаходів до держави, під контролем чи юрисдикцією якої перебувають особи, які допустили таке забруднення. У сучасному міжнародному праві контрзаходи найчастіше розуміються як правомірні заходи примусу, що застосовуються потерпілими чи іншими державами до держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, з метою захисту їх законних прав та інтересів, відшкодування заподіяної шкоди або відновлення порушеного міжнародного правопорядку. Д. Алланд, розкриваючи зміст поняття контрзаходів зазначає, що контрзаходи за своєю юридичною природою є внутрішньо протиправні, але виправдовуються метою та підставою їх застосування [2, р. 1221-1222]. За цією ознакою контрзаходи істотно відрізняються від реторсій, тобто правомірних акцій у відповідь на недружні дії, що не мають ознак міжнародного правопорушення, наприклад, тимчасового відкликання свого посла внаслідок недружніх заяв з боку країни його перебування і т.п.

У вітчизняній та зарубіжній міжнародно-правовій літературі активно дискутується питання про коло суб'єктів, наділених застосовувати контрзаходи до держави-правопорушниці. Зокрема, Дж. Кроуфорд належність права на застосування контрзаходів виключно потерпілій державі чи міжнародній організації вважає основною ознакою контрзаходів у сучасному міжнародному праві [10, р. 68]. К. Томусчат займає протилежну позицію, доводячи, що закріплення права на застосування контрзаходів лише за потерпілими державами логічно призведе до такого стану справ, коли контрзаходи будуть застосовуватися лише потужними в економічному чи військовому плані державами [61, р. 79]. Однак, слід зауважити, що за

межами цієї дискусії залишаються аспекти застосування контрзаходів як засобу міжнародного примусу до виконання державою порушеного нею зобов'язання, яке вона несе не перед конкретною державою, а перед міжнародним співтовариством в цілому, до числа яких відноситься і обов'язок не заподіювати екологічної шкоди середовищу відкритого моря. У такому розрізі потерпілою внаслідок забруднення вод відкритого моря стороною слід вважати міжнародне співтовариство в цілому, а отже право на застосування контрзаходів може бути реалізоване будь-якою державою, їх групою чи міжнародною міжурядовою організацією.

На нашу думку, основною і найбільш ефективною формою контрзаходів, спрямованих на припинення забруднення вод відкритого моря, є затримання чи арешт судна, платформи або іншої установки, діяльність яких спричиняє таке забруднення, однак, діючи нині у сфері міжнародного морського права конвенції не дозволяють цю форму контрзаходів реалізувати, оскільки, організаційно-правовий механізм охорони морського середовища від забруднення ґрунтується в основному лише на реалізації щодо судна-забруднювача юрисдикції або держави прапора, або держави порту, або прибережної держави [104]. Відповідно до судна, яке перебуває в межах відкритого моря і здійснює його забруднення, може бути застосована лише юрисдикція держави прапора, що в принципі виключає можливість застосування контрзаходів, спрямованих на припинення забруднення.

У той же час, ст. 110 Конвенції ООН з морського права наділяє будь-яке військове судно, яке зустріло іноземне судно, за винятком судна, наділеного імунітетом, правом піддати це судно огляду, якщо наявні обґрунтовані підстави підозрювати, що це судно займається піратством, работоргівлею, несанкціонованим мовленням, не має національності або має ту ж національність, що і військове судно, проте на ньому піднято іноземний прапор чи судно відмовляється підняти прапор. Вважаємо необхідним внесення доповнень до ст. 110 зазначеної Конвенції, розширивши підстави огляду будь-яким військовим судном іноземного судна на випадки, коли є

обґрунтовані підстави вважати, що діяльність, пов'язана з експлуатацією цього судна, призводить до істотного забруднення середовища відкритого моря [225, с. 117].

Проблема реалізації матеріальних форм міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря має, перш за все, теоретичний характер, оскільки норми, які б передбачали саме матеріальну відповідальність за таке забруднення відсутні, так само, як відсутня і практика притягнення держав до матеріальної міжнародно-правової відповідальності за забруднення чи який-небудь інший негативний вплив на природне середовище відкритого моря. Незважаючи на це, вважаємо потрібним окреслити головні концептуальні риси механізму реалізації матеріальної міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря, оцінивши, зокрема, і міру можливості його запровадження у життя. У такому контексті необхідно вирішення двох взаємопов'язаних питань: по-перше, в який спосіб має обраховуватися розмір шкоди, заподіяної внаслідок забруднення вод відкритого моря, що підлягатиме відшкодуванню суб'єктом міжнародного права, який допустив таке забруднення, і по-друге, на користь кого зазначене відшкодування має сплачуватися.

На нашу думку, інститут міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря має розглядатися як частина більш широкого інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, тому критерії визначення розміру шкоди, заподіяної в результаті забруднення вод мають бути єдиними для усіх типів водних об'єктів. Як уже зазначалося раніше, у випадку забруднення внутрішніх морських вод, вод територіального моря та виключної економічної зони, до складу заподіяної шкоди, що підлягає відшкодуванню державою, яка допустила забруднення, мають включатися зменшення цінності забрудненого водного об'єкту, витрати на ліквідацію чи зменшення негативних наслідків забруднення, упущена внаслідок забруднення вигода від будь-якого

використання корисних властивостей середовища забрудненого водного об'єкту, а також витрати на проведення обґрунтованих попереджувальних заходів, спрямованих на попередження чи недопущення забруднення природного середовища. Отже, саме ці компоненти мають включатися до складу шкоди, заподіяної внаслідок забруднення середовища відкритого моря, і підлягати відшкодуванню суб'єктом міжнародного права, який подібне забруднення допустив.

Питання про те, на користь якого суб'єкта міжнародних правовідносин має здійснюватися відшкодування заподіяної внаслідок забруднення вод відкритого моря шкоди, є значно складнішим. Не викликає жодних сумнівів, що витрати на ліквідацію чи зменшення наслідків забруднення, а також витрати на проведення обґрунтованих попереджувальних заходів мають відшкодуватися тій стороні, яка фактично ці витрати понесла, за умови, що зазначені витрати є розумними, обґрунтованими та адекватними ситуації, а також якщо проведені попереджувальні заходи не були частиною загальної профілактичної, природоохоронної, дослідницької чи іншої діяльності держави.

Оскільки свобода використання відкритого моря належить усім державам світу, то компенсація зменшення внаслідок забруднення цінності водного середовища відкритого моря та відповідної упущеної вигоди має здійснюватися таким чином, щоб забезпечити інтереси міжнародного співтовариства в цілому. Ми вважаємо, що це може бути досягнуто лише шляхом створення спеціального міжнародного фонду з охорони відкритого моря, за рахунок якого б здійснювалося фінансування витрат на дослідження, охорону та відновлення середовища відкритого моря, а можливо – і морських просторів, що перебувають під суверенітетом чи юрисдикцією держав. Оптимальним варіантом було б запровадження дворівневої системи фінансування цього фонду: за рахунок членських внесків держав-учасниць та за рахунок коштів, які мають стягуватися в якості відшкодування за забруднення середовища відкритого моря з держав, під юрисдикцією або

контролем яких перебувають особи, чиї фактичні дії призвели до забруднення. Саме такий дворівневий механізм фінансування фонду дозволить узгодити інтереси розвинутих країн та країн, що розвиваються, навряд чи спроможних сплачувати значні членські внески до фонду, оскільки залишення останніх сам на сам з їхніми екологічними проблемами небезпечно як для країн, що розвиваються, так і для людства загалом [182, с. 51]. Такий фонд може бути створений або в якості самостійної міжнародної організації, або в складі однієї із уже існуючих міжнародних міжурядових організацій, наприклад, Міжнародної морської організації чи Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), для чого необхідне прийняття відповідної міжнародної конвенції.

Створення такого фонду потенційно може зробити більш дієвим і відшкодування витрат третіх держав на ліквідацію чи зменшення наслідків забруднення вод відкритого моря, а також витрат на проведення обґрунтованих попереджувальних заходів. Справа в тому, що такі заходи можуть вживатися декількома державами чи міжнародними організаціями одночасно, при чому сумарний ефект таких заходів можливо буде більшим, ніж загальна сума витрат на їх проведення. При цьому не виключено, що відшкодування ж винною державою вказаних витрат кожному із суб'єктів міжнародних відносин, що їх здійснив, ускладнюватиметься саме множинністю отримувачів компенсації, тому доцільно запровадити такий механізм відшкодування, коли винна держава сплачує компенсацію фондові, який потім здійснюватиме її розподіл пропорційно витратам держав чи міжнародних організацій, які здійснювали заходи щодо усунення чи зменшення наслідків забруднення або його попередження.

Певною мірою проблема відшкодування упущеної внаслідок забруднення середовища відкритого моря вигоди від використання його корисних ресурсів може бути вирішена і до створення фонду. Як було зазначено у звіті Комісії з міжнародного права ООН про її роботу на 34-й сесії, внаслідок забруднення моря, перш за все нафтою, шкода заподіюється

як прибережним державам, так і державам, які здійснюють вилов риби [42, р. 151]. Очевидно, що визнання потерпілою внаслідок забруднення моря стороною прибережної держави може мати місце у випадку забруднення її внутрішніх морських вод, вод територіального моря та виключної економічної зони, а визнання потерпілою держави, що здійснює вилов риби – у випадку забруднення вод відкритого моря. Проте, слід враховувати, що у більшості випадків встановити коло держав, що здійснюють вилов риби у тих чи інших частинах Світового океану, практично неможливо, а тому жодна держава не може претендувати на отримання відшкодування упущеної внаслідок забруднення вод відкритого моря вигоди від вилову риби. Але ситуація змінюється у випадку забруднення ділянок відкритого моря замкнутих чи напівзамкнутих морів, наприклад Чорного чи Середземного, де вилов риби чи використання інших корисних властивостей морського середовища здійснюється, як правило, виключно прибережними державами. У такому випадку упущена вигода від використання корисних властивостей середовища ділянок відкритого моря замкнутих чи напівзамкнутих морів, спричинена забрудненням цього середовища, має бути відшкодована прибережним державам пропорційно до зменшення їх обсягів вилову риби чи іншого використання корисних властивостей середовища відкритого моря.

Зазначений механізм реалізації матеріальної міжнародно-правової відповідальності за забруднення ділянок відкритого моря замкнутих та напівзамкнутих морів має перспективний характер, однак частково може бути підтверджений уже існуючими нормами міжнародного права. Наприклад, відповідно до ст. XVI Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. [132] договірні сторони несуть відповідальність за виконання своїх міжнародних зобов'язань по захисту і збереженню морського середовища Чорного моря. А оскільки ст.ст. V-XII цієї Конвенції встановлюють широке коло обов'язків держави щодо запобігання забрудненню середовища Чорного моря, то із цілковитою впевненістю можна зробити висновок про відповідальність держави-учасниці Конвенції перед

державами, які використовують корисні властивості ділянок відкритого моря Чорного моря за їх забруднення. Однак, обов'язок держави не заподіювати шкоду середовищу відкритого моря витікає не тільки з цієї Конвенції, а й з інших міжнародних конвенцій та норм загального міжнародного права, тому і інші держави, а не лише учасники Конвенції про захист Чорного моря від забруднення 1992 р., мають нести матеріальну міжнародно-правову відповідальність за забруднення ділянок відкритого моря закритих чи напівзакритих морів перед прибережними державами. Щоправда, зазначена теза потребує підтвердження міжнародною судовою чи арбітражною практикою, а до того часу про матеріальну відповідальність третіх держав за забруднення ділянок відкритого моря закритих та напівзакритих морів перед прибережними державами можна говорити лише з теоретичної точки зору.

Так само тільки як про потенційний майбутній напрямок розвитку інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод можна вести мову про відповідальність суб'єктів міжнародних правовідносин за нові види забруднень морського середовища, наприклад, його забруднення генетично модифікованими організмами. Щоправда, тут дискусія носить не стільки юридичний, скільки біологічний характер, оскільки остаточно не доведено ні абсолютну шкідливість, ні абсолютну безпечність використання технологій генної інженерії, тим більше не існує і навряд чи буде існувати у найближчій перспективі науково обґрунтована методика визначення негативних наслідків впливу генетично модифікованих організмів та матеріалів на водне середовище. Сучасній біологічній науці притаманне акцентування уваги до впливу генетично-модифікованих організмів на здоров'я людини і значно меншою мірою – на навколишнє природне середовище, хоча вже зараз наявні дані про можливість негативного впливу трансгенних організмів і матеріалів на довкілля. Так, наприклад, під час проведення на Кубі експериментів зі створення трансгенної озерної риби теляпії, модифікованої з метою отримання швидкого росту особин, виявилось, що риба отримала здатність виживати у

солоній воді, а на основі використання комп'ютерної моделі популяції природних морських риб у 60 тис. особин дослідники з американського університету Пердью (Вест-Лафайет, штат Індіана) встановили, що потрапляння до цієї популяції лише 60 трансгенних риб призводить до повного витіснення природного виду та заміщення його трансгенним лише за 40 поколінь, тобто декілька років [91, с.20]. А враховуючи те, що вже понад 15 видів риби (лосось, теляпія, короп та ін.) мають трансгенні аналоги, а також що непоодинокими є випадки потрапляння риби з рибних господарств до відкритих водойм, в т.ч. і моря, ризик забруднення морських водойм генетично модифікованими організмами та матеріалами має стійку тенденцію до підвищення.

Інший ризик трансгенного забруднення водного середовища несе використання у сільському господарстві рослин, модифікованих з метою підвищення їх стійкості до комах-шкідників. Як правило, у літературі обговорюється небезпека поширення через ґрунтові і поверхневі води вакцин і біоактивних речовин, що виділяються із залишків модифікованих рослин на сільгоспугіддях [141, с. 58]. Однак, потрапляння таких біоактивних речовин у поверхневі води створює істотну небезпеку для самого водного середовища. Справа в тому, що основним методом підвищення стійкості сільськогосподарських рослин до комах-шкідників є їх модифікація біоактивними речовинами, що руйнують хітинову оболонку комах. Потрапляння таких речовин до водного об'єкту може негативно впливати на життєздатність планктону, що, в свою чергу, призведе до порушення трофічних шляхів як материкового, так і морського водного середовища.

На нашу думку, забруднення морського середовища генетично модифікованими організмами та матеріалами повністю охоплюється поняттям “забруднення моря”, котре ст. 1 Конвенції ООН з морського права визначає як внесення людиною, прямо чи опосередковано, речовин чи енергії у морське середовище, в т.ч. естуарії, що призводить чи може призвести до таких небезпечних наслідків, як шкода живим ресурсам і життю у морі,

створює небезпеку для здоров'я людини чи перешкоди для будь-якої правомірної діяльності на морі, включаючи рибальство, а також зумовлює погіршення якості використовуваної морської води або погіршення умов відпочинку. Саме тому існує актуальна потреба у дослідженні впливу генетично модифікованих організмів і матеріалів на природне середовище морських просторів та у розробці прийнятних критеріїв оцінки розміру шкоди, заподіяної морському середовищу внаслідок потрапляння до нього таких матеріалів та речовин. За умови розробки таких критеріїв держава, під юрисдикцією або контролем якої перебували особи, що допустили забруднення середовища відкритого моря генетично модифікованими організмами чи речовинами, має нести міжнародно-правову відповідальність як і за будь-яке інше істотне забруднення морських вод.

2.3. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення материкових поверхневих вод

Правова боротьба із транскордонними забрудненнями материкових поверхневих вод (рік, озер, водосховищ, боліт тощо) становить одне із найважливіших завдань сучасного міжнародного екологічного права. Кількість транскордонних рік та озер у світі є порівняно невеликою, зокрема, усього 148 рік протікає через або повз 2 країни, 30 – через або повз три, 9 – через або повз чотири, 13 – через або повз п'ять і більше країн [35], а озер, які омивають узбережжя двох чи більше держав, у світі налічується лише близько сотні [159, с. 505]. Незважаючи на це, проблеми реалізації міжнародно-правової відповідальності за транскордонне забруднення водних об'єктів стоїть надзвичайно гостро, оскільки внаслідок забруднення вод річок та озер під загрозу може ставитися не тільки використання потерпілою державою корисних властивостей водного об'єкта, а й життя та здоров'я її громадян. Так, наприклад, забруднення річкової системи в регіоні Лаосу та Камбоджі, де річкові води є основним джерелом питного водопостачання,

виступає основною причиною значного підвищення рівня дитячої смертності [11].

Змістові відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод притаманна низка специфічних рис, зумовлених як специфікою правового режиму їх охорони, так і місцем поверхневих водних об'єктів у екосистемі того чи іншого регіону.

У сучасному міжнародному праві стосовно материкових поверхневих водних об'єктів, що включаються до складу двох чи більше держав, використовуються два поняття – “транскордонні води” та “міжнародні води”. При цьому категорія “транскордонний” застосовується до будь-яких водних об'єктів, що знаходяться або протікають через чи вздовж територій двох і більше держав, тоді як поняття “міжнародна ріка” чи “міжнародне озеро” можуть мати значно вужче значення і застосовуватися лише щодо відповідних транскордонних водних об'єктів, які використовуються для міжнародного річкового судноплавства. Власне, як зазначають Г.О. Анцелевич, О.О. Покрещук та Л.І. Ковалевська, тривалий час визначення поняття “міжнародна ріка” пов'язувалося виключно з проблемою судноплавства та прагненням держав забезпечити нормальне функціонування судноплавства на ріках, що перетинають чи розділяють територію двох і більше держав [66, с. 136-137]. Останнім же часом має місце певне розширення поняття “міжнародна ріка”, що призводить, особливо у вітчизняній літературі та літературі колишніх радянських республік, до використання одного і того ж терміну у різних значеннях. Наприклад, А.І Дмитрієв міжнародні ріки визначає як ріки, що протікають по територіях чи розділяють території двох або більше держав і використовуються для різних потреб за згодою між цими державами [94, с. 312]. З іншого боку, Ю.Н. Малєєв та І.І. Лукашук серед міжнародних рік, тобто рік, що протікають по території декількох держав чи розділяють їх території, окремо виділяють власне міжнародні ріки, тобто судноплавні ріки, які мають вихід до моря, та транскордонні чи прикордонні ріки – несудноплавні ріки чи ріки,

які не мають виходу до моря [168, с. 120; 154, с. 11-12]. Аналогічна термінологічна неузгодженість має місце і стосовно використання понять “прикордонне озеро” та “міжнародне озеро” [160, с. 505-508]. На наш погляд, такий різнобій використання взаємопов’язаних між собою термінів не є виправданим і може призводити як до логічних, так і до юридичних помилок. Але, на жаль, доводиться констатувати, що і у практиці міжнародних відносин використання термінів “міжнародний” та “транскордонний” стосовно материкових вод чітко не розмежовується. Зокрема, у звіті Комісії з міжнародного права ООН про роботу її 32-ї сесії використовується поняття “розподілені води” (“shared waters”), що складається з транскордонних вод (“transboundary waters”) та міжнародних вод (“international waters”), при цьому якщо під транскордонними водами розуміються водні об’єкти, розташовані на території двох чи більше держав, то під міжнародними – такі ж водні об’єкти, що використовуються для міжнародного судноплавства [43, р. 122]. На відміну від цього, ст. 2 Конвенції про право несудноплавного використання міжнародних водотоків 1997 р. визначає останні як водотоки, частини яких знаходяться у різних державах [124]. Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що у випадках, коли мова йде про навігаційне використання материкових водних об’єктів, поняття “міжнародна ріка” чи “міжнародне озеро” слід розглядати як ріку чи озеро, що протікають (пролягають) через або вздовж територію двох чи більше держав, мають вихід до моря та використовуються для потреб міжнародного судноплавства, на відміну від транскордонних рік та озер, що для судноплавства можуть бути і не придатними, тоді як у випадках, коли мова йде про ненавігаційне використання материкових об’єктів поняття “міжнародні води” та “транскордонні води” слід вважати тотожними. Тому одним із завдань подальшої кодифікації міжнародного права має стати визначення чіткого співвідношення між цими поняттями, що б не залежало від умов, у яких вони використовуються. У межах даного дослідження вважаємо більш доцільним застосування до материкових поверхневих вод, що розташовані на території

двох чи більше держав, терміну “транскордонні води”, оскільки, по-перше, цей термін є більш широким і не змінює своє значення залежно від характеру відносин, до яких він застосовується, а по-друге, зміст відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод мало пов’язаний з їх судноплавним використанням.

Ключовою особливістю правового режиму використання та охорони транскордонних материкових поверхневих вод є те, що цей режим здійснюється одночасно відповідно до норм як міжнародного права, так і національного права прибережної держави. При цьому, як зазначають Д. Ні та Ю. Ванг, реалізація міжнародно-правової відповідальності за забруднення транскордонних рік можлива лише за умови визнання можливості певного обмеження державного суверенітету та відходу від концепції абсолютного суверенітету держави, оскільки використання останньої зумовлювало б реалізацію виключно цивільно-правової відповідальності фізичної чи юридичної особи, що безпосередньо допустила забруднення і лише в межах національної правової системи [35]. На наш погляд, в якості подібного обмеження суверенітету слід розглядати покладення на державу міжнародно-правового обов’язку використовувати свою територію, в т.ч. і належні їй ділянки транскордонних рік та озер, таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншим суб’єктам міжнародного права. З іншого боку, застосування цивільно-правової відповідальності безпосереднього забруднювача водного середовища транскордонних рік чи озер є одним із проявів реалізації суверенітету потерпілої держави над її природними ресурсами, тому, як і у випадку забруднення морських вод, право на використання яких належить прибережній державі, міжнародно-правова відповідальність держави, що допустила забруднення, повинна розглядатися з позицій концепції субсидіарної міжнародно-правової відповідальності і покривати ту частину заподіяної шкоди, яка не була відшкодована винною фізичною чи юридичною особою в цивільно-правовому порядку.

Як уже зазначалося у попередніх розділах роботи, в сучасній міжнародно-правовій науці загально визнаною є теза про те, що міжнародно-правова відповідальність держави має наставати лише за умови істотного забруднення природного середовища [4, р. 163; 212, р. 168]. Однак, на відміну від міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод, де критерієм істотності може виступати передбачений міжнародними конвенціями максимальний розмір цивільно-правової відповідальності за певний вид забруднення, у випадку забруднення материкових вод єдиного грошового виразу межі істотності заподіяної шкоди не існує, а тому істотність забруднення має визначатися залежно від місця забрудненого водного об'єкту в екосистемі та його значення для потерпілої держави. Наприклад, забруднення однаковим обсягом однієї і тієї ж забруднюючої речовини може бути визнаним істотним, якщо забруднено водойму, котра використовується для питного водопостачання, або неістотним, якщо забруднено солоне озеро, котре не використовується для питного водопостачання. Таким чином, екологічні характеристики водного об'єкта слід розглядати в якості одного з основних факторів, що впливають на зміст та характер відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод.

Важливою гідрологічною особливістю поверхневого водного об'єкту є його стічний чи безстічний характер. Потрапляння забруднюючих речовин до рік завжди призводить до переміщення цих речовин у низ за течією, тому обсяг забруднення нижче розташованих ділянок річкової системи буде залежати винятково від здатності ріки до самоочищення та ефективності проведених очисних заходів. Внаслідок цього як у національному, так і у міжнародному праві склалася думка, що у випадку забруднення транскордонної ріки держава, розташована вниз за течією вправі вимагати від держави, яка допустила забруднення, відшкодування заподіяної шкоди. Як зазначає американський дослідник Дж.М. Фландерс, національні суди США неодноразово підтверджували існування у американському загальному

праві норми, яка зобов'язує штат-забруднювач ріки компенсувати заподіяну внаслідок забруднення ріки шкоду, понесену штатом, розташованим вниз за течією (downstream responsibility). Згодом це правило почало застосовуватися і до вирішення спорів між США та Канадою про відповідальність за забруднення транскордонних рік [17, р. 112-113].

Характер наслідків забруднення безстічних водойм значною мірою залежить від особливостей трофічних ланцюгів їх екосистеми. Так, природні глибокі оліготрофні озера є бідними на поживні речовини, а малочислена рослинність та макрофіти живуть переважно у прибережних водах [89, с. 177]. Внаслідок цього забруднюючі речовини, що потрапили в оліготрофне озеро, не поглинаються повністю різноманітними організмами і можуть знаходитися у воді надзвичайно довгий час. Крім того, у більшості випадків забруднюючі речовини через певний час після забруднення виявляються рівномірно розподіленими по усьому об'єму водного об'єкта. Наприклад, як показало проведене спеціалістами МАГАТЕ радіоізотопне дослідження, води безстічного озера Тітікака (загальна площа – 8400 кв. км, об'єм – 930 куб. км, виступає джерелом питного водопостачання більше ніж для 1 млн. осіб) є добре перемішаними як за вертикальним, так і за горизонтальним напрямками [37, р. 8]. Багатим на поживні речовини евтрофним озерам притаманна широка берегова зона з густою рослинністю, дно покрите товстим шаром напівперегнилого органічного планктонного детриту, в якому живе чисельна донна фауна, витривала до значних коливань рівня кисню та інших речовин [89, с. 177]. Тому забруднюючі речовини у таких водоймах, як правило, накопичуються на більшій чи меншій відстані від джерела забруднення, поступово знешкоджуючись під дією різноманітних природних механізмів самоочищення. Однак, у зв'язку з цим може посилюватись інший негативний наслідок забруднення оліготрофних водойм, оскільки забруднюючі речовини, які легко засвоюються живими організмами, але погано з них виводяться (цинк, кадмій, свинець, стронцій тощо), поглинуті фіто- та зоопланктоном, передаватимуться далі за трофічними шляхами

рибам та тваринам і зрештою – людині, тому наслідки подібного забруднення, з одного боку, можуть бути оцінені лише через певний час після факту забруднення, а з іншого – зумовлюватимуть переважання у складі заподіяної шкоди не стільки прямих втрат від зменшення цінності забрудненого водного об'єкту, скільки упущеної вигоди від недоотриманого вилову риби чи іншого зменшення обсягів використання корисних властивостей водного середовища.

Характер діяльності, що призводить до забруднення поверхневих материкових вод має певні відмінності порівняно із діяльністю, що призводить до забруднення морських вод. Як уже зазначалося раніше, забруднення водного середовища поділяються на аварійні та неаварійні, при чому основна частина забруднень морських вод, зокрема, нафтою, радіоактивними матеріалами тощо, трапляється саме внаслідок різноманітних аварій та інцидентів. На відміну від цього, лєвова частка забруднень материкових поверхневих вод зумовлюється не аваріями, а скиданням у водні об'єкти різноманітних забруднюючих речовин в процесі звичайної господарської діяльності. Так, наприклад, у багатьох європейських країнах понад 90 % забруднюючих речовин, що потрапляють у ріки та озера, представляють собою побутові та промислові стоки, а основним джерелом забруднення поверхневих вод фосфорними сполуками є сільське господарство, оскільки з полів змивається близько половини залишків фосфорних добрив [34, р. 37-38]. У зв'язку з цим постає проблема визначення правових наслідків звичайної діяльності держави чи осіб, що перебувають під її контролем або юрисдикцією, якщо така діяльність спричиняє транскордонне забруднення поверхневих вод.

На нашу думку, міжнародно-правова відповідальність за транскордонне забруднення поверхневих вод не повинна наставати у випадках, коли таке забруднення є триваючим чи повторюваним протягом певного проміжку часу, і держава, водному середовищу якої заподіюється шкода, не застосовує будь-яких заходів, спрямованих на припинення такого

забруднення чи відшкодування заподіяної шкоди. У даному випадку мова йде не про визнання транскордонного забруднення вод правомірним, а про те, що поведінка потерпілої держави дозволяє зробити висновок про малозначність для неї такого забруднення, отже заподіяна шкода не може кваліфікуватися як істотна і тягти настання міжнародно-правової відповідальності. Якщо ж погіршуються кількісні чи якісні показники забруднення, наприклад, різко збільшуються обсяги скидання забруднюючих речовин чи починають скидатися більш небезпечні речовини, заподіяна шкода може бути визнана істотною для потерпілої держави, внаслідок чого мають виникнути відносини міжнародно-правової відповідальності держави-забруднювача.

Характеризуючи зміст відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод, важливо зазначити, що обов'язок держави не заподіювати шкоду транскордонним водним об'єктам є проявом розглянутого у попередніх частинах роботи обов'язку використовувати свою територію таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншим суб'єктам міжнародного права. Тому в якості основної формальної підстави такої відповідальності слід розглядати звичаєві норми загального міжнародного права про заборону заподіювати транскордонне забруднення та обов'язок відшкодувати спричинену ним шкоду. У випадку, якщо відносини міжнародно-правової відповідальності за той чи інший вид забруднення поверхневих вод регулюються окремими чинними міжнародними договорами, положення останніх повинні мати характер спеціальних норм і встановлювати особливості реалізації міжнародно-правової відповідальності держави, дії чи бездіяльність якої призвели до забруднення. Б. Сімма та Д. Пулковські доводять, що становлення інституту міжнародно-правової відповідальності за певний вид міжнародно-протиправного діяння повинне відбуватися у два етапи: на першому створюється загальна норма про відповідальність держави, при чому подібні норми мають переважно звичаєвий характер, а на другому має бути

розроблена відповідна конвенційна спеціальна норма [50, р.488]. Зазначена теза правильно відображає тенденції розвитку сучасного міжнародного права, але все-таки, на наш погляд, існування спеціальної конвенційної норми про відповідальність держави за конкретний вид забруднення транскордонних водних об'єктів повністю не виключає можливості застосування норми загального міжнародного права про заборону транскордонного забруднення, оскільки, по-перше, далеко не всі види забруднень водного середовища охоплені чинними міжнародними договорами, по-друге, значна кількість цих договорів мають регіональний характер, і по-третє, існує можливість виникнення нових видів забруднень водного середовища, не передбачених діючими нормами міжнародного права.

Наявність звичаєвої норми загального міжнародного права про обов'язок держави використовувати свою територію таким чином, щоб не заподіювати шкоду іншій державі, та можливість застосування цієї норми до відносин, пов'язаних із охороною вод від транскордонного забруднення, визнається переважною більшістю вітчизняних та зарубіжних дослідників та міжнародників-практиків. Так, у Резолюції від 12.09.1979 р. Інституту міжнародного права "Забруднення рік і озер та міжнародне право" міститься чітка вказівка на обов'язок держави забезпечити, щоб її власна діяльність чи діяльність осіб, що перебувають під її контролем або юрисдикцією, не спричиняла транскордонного забруднення рік та озер, а також на міжнародну відповідальність держави за будь-яке невиконання її обов'язків щодо недопущення забруднення вод [58]. При цьому важливо зауважити, що вказані міжнародно-правові обов'язки мають передусім звичаєве походження, що було визнано і Комісією ООН з міжнародного права. Спеціальний доповідач Комісії С.М. Швобель у доповіді 1982 р., присвяченій праву ненавігаційного використання міжнародних водних шляхів, обґрунтував обов'язок держави відшкодувати будь-яку шкоду, заподіяну транскордонним забрудненням вод, посилаючись в т.ч. і на рішення

міжнародного арбітражу у справі “Trail Smelter”, оскільки останнє стосувалося як забруднення атмосферного повітря, так і забруднення вод [60, р. 82]. Але ж це рішення було винесене міжнародним арбітражем на основі саме звичаєвих норм загального міжнародного права, а не яких-небудь конвенційних норм, що могли б бути застосованими до відносин між США та Канадою. Як зазначається у звіті Робочої групи Комісії з міжнародного права ООН, рішення арбітражу у справі “Trail Smelter” стало прецедентом, на основі якого міжнародні суди та арбітражі неодноразово покладали на держави міжнародно-правову відповідальність за заподіяння транскордонної екологічної шкоди [45, р. 105]. Характерно, що у більшості випадків рішення виносилися на основі звичаєвих норм та принципів міжнародного права, а не безпосередньо на основі чітко визначених конвенційних норм.

Наприклад, відсутність будь-яких договірних норм щодо відповідальності за заподіяння транскордонної шкоди водному середовищу між Канадою та США не завадила міжнародному трибуналу у справі “Gut Dam” покласти на Канаду відповідальність за шкоду, заподіяну узбережжю озера Онтаріо. За фавулою цієї справи у 1903 р. для покращення навігації на річці Сент-Лоуренс Канадою була збудована дамба. У 1952-1953 рр. рівень води значно піднявся і внаслідок декількох штормів та інших природних факторів ріка вийшла з берегів, що призвело до затоплення узбережжя озера Онтаріо. У 1953 р. Канада демонтувала дамбу, однак США пред’явили претензію про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок затоплення. Справа розглядалася міжнародним трибуналом з 1965 по 1968 рр., який, зрештою, зобов’язав Канаду відшкодувати заподіяну шкоду [55, р. 99-100].

Теза про існування норми загального міжнародного права, що покладає на державу обов’язок відшкодувати заподіяну внаслідок транскордонного забруднення шкоду, може бути підтверджена і існуючою практикою міждержавних відносин. У 1956 р. води ріки Мура, що пролягала на кордоні між Австрією та Югославією, були забруднені австрійськими гідроенергетичними підприємствами, внаслідок чого Югославія понесла

істотні збитки у формі упущеної вигоди від припинення вилову риби та зупинки двох деревообробних заводів. Югославія висунула претензію про відшкодування заподіяної шкоди, і хоча справа не розглядалася міжнародними судами чи арбітражами, у 1959 р. сторони досягли домовленості, згідно з якою Австрія виплатила грошову компенсацію та здійснила поставку визначеної кількості паперу, щоб компенсувати втрати Югославії від простою її деревообробних та паперових підприємств [55, р.101].

Взагалі ж випадки, коли держави добровільно та з власної ініціативи повністю чи частково відшкодовують шкоду, заподіяну внаслідок транскордонного забруднення вод, нерідко зустрічаються у міжнародній практиці. Зокрема, у грудні 2005 р. з території Китаю у води Амуру було скинуто близько 100 тонн бензолу, які згодом потрапили на територію Росії. За оцінками російських та китайських спеціалістів, лише ліквідація наслідків забруднення мала б зайняти близько півроку [189]. Наразі Росія не зверталася до Китаю з претензіями про відшкодування заподіяної шкоди, однак, китайський уряд в порядку доброї волі надав допомогу Росії у спорудженні останньою захисних дамб [32]. Очевидно, що надана Китаєм допомога у спорудженні дамб не може вважатися повною компенсацією заподіяної шкоди, однак відсутність претензій з боку Росії дозволяє розглядати її в якості достатньої сатисфакції. При цьому необхідно зауважити, що і у справі “Gut Dam”, і у випадках забруднення рік Мура та Амур між сторонами не існувало яких би то не було конвенційних норм про відповідальність за транскордонне забруднення вод, а відповідальність винної держави реалізувалася чи то на підставі рішення міжнародного арбітражу, чи то на підставі угоди між сторонами, чи то в порядку виявлення доброї волі виключно відповідно принципів та звичаєвих норм загального міжнародного права.

Необхідно відмітити, що відсутність відповідних конвенційних норм може стати суттєвою перешкодою для її реалізації. Так, у 1973 р. Франція

допустила транскордонне забруднення інсектицидами території Швейцарії, внаслідок чого сільське господарство останньої почало втрачати понад 10 тис. літрів молока на місяць. Претензії Швейцарії щодо відшкодування Францією заподіяної шкоди залишилися без відповіді, а пізніше збитки швейцарських сільськогосподарських товаровиробників були відшкодовані французькими підприємствами у приватноправовому порядку [55, р. 101]. На наш погляд, подібний результат спору зумовлений тим, що уряд Швейцарії визнав доцільним не звертатися до міжнародного суду чи арбітражу з вимогою про відшкодування заподіяної шкоди, однак і на прикладі цієї справи можна простежити взаємозв'язок цивільно-правової відповідальності осіб, чиї безпосередні дії призвели до транскордонного забруднення вод, та міжнародно-правової відповідальності держави, під юрисдикцією чи контролем якої зазначені особи перебували. Щоправда, у цій справі реалізація юридичної відповідальності за транскордонне забруднення природного середовища поставлена з ніг на голову, оскільки не цивільно-правова відповідальність безпосереднього забруднювача є субсидіарною до міжнародно-правової відповідальності держави, а навпаки, тобто матеріальні форми міжнародно-правової відповідальності за транскордонне забруднення поверхневих вод можуть бути покладені на державу у тому випадку, коли в результаті притягнення до цивільно-правової відповідальності безпосереднього забруднювача заподіяна шкода не була компенсована у повному обсязі.

Загалом, як бачимо, існуючих принципів та звичаєвих норм загального міжнародного права цілком достатньо для реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод. Однак, звичаєвим механізмам такої відповідальності притаманна низка суттєвих недоліків, що можуть звести нанівець ефективність міжнародно-правової охорони поверхневих вод від забруднення. Перш за все, так як міжнародно-правова відповідальність за транскордонне забруднення вод має субсидіарний характер, мають бути чітко визначені критерії розмежування

міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за заподіяну водному середовищу шкоду, що може бути досягнуто лише шляхом прийняття відповідного міжнародного договору. Крім того, на відміну від більш-менш оперативної реалізації конвенційних механізмів міжнародно-правової відповідальності за транскордонну екологічну шкоду, реалізація відповідальності на основі звичаєвих міжнародно-правових норм може виявитися занадто розтягнутою у часі і зрештою – неефективною. Тому для сучасного міжнародного права характерна тенденція збільшення кількості договорів, у яких містяться положення про міжнародно-правову відповідальність держави за заподіяну нею транскордонну екологічну шкоду, в т.ч. і забрудненням поверхневих вод. На жаль, доводиться констатувати, що такі міжнародні конвенції не створюють єдиного механізму міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, так само як не містять єдиних норм про їх охорону від різного роду забруднень. Зокрема, у Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 р. питанням відповідальності держави за порушення зобов'язань щодо охорони водних об'єктів присвячена тільки одна стаття, але і вона встановлює лише обов'язок держави надавати підтримку зусиллям, спрямованим на розробку критеріїв та процедур такої відповідальності [130]. Інші ж міжнародні конвенції стосуються або окремих видів забруднень, або мають вузько регіональний характер

Найбільш чіткий характер має міжнародно-правове регулювання відповідальності за ядерну шкоду, оскільки базова у цій сфері Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. в редакції Протоколу 1997 р. застосовується до усіх випадків заподіяння ядерної шкоди, в т.ч. і до радіаційного забруднення материкових вод. Загальний механізм реалізації цієї Конвенції більш детально розглядався у розділі 2.1 цієї роботи, тому доцільно зупинитися лише на тих його аспектах, що мають значення для дослідження особливостей відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення саме континентальних водних об'єктів. По-

перше, застосування положень Конвенції до усіх видів ядерної шкоди дозволяє зробити однозначний висновок про існування єдиного механізму реалізації юридичної відповідальності за радіаційне забруднення усіх типів морських і материкових поверхневих вод. По-друге, так само, як і у випадку радіаційного забруднення морського середовища, передбачена ст. V Конвенції максимальна межа цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду у розмірі 300 млн. СПЗ (а на перехідний період – 150 млн. СПЗ) може бути використана в якості критерію розмежування цивільно-правової відповідальності оператора ядерної установки та міжнародно-правової відповідальності держави, що здійснює контроль за її діяльністю. Отже міжнародно-правова відповідальність контролюючої держави за заподіяння ядерної шкоди природному середовищу інших держав так само має субсидіарний характер і полягатиме у покладенні на винну державу обов'язку компенсувати ту частину заподіяної шкоди, що не була відшкодована в результаті притягнення до цивільно-правової відповідальності оператора ядерної установки.

Аналогічний механізм реалізації юридичної відповідальності має застосовуватися і у випадках забруднення водного середовища, спричиненого будь-якими інцидентами, що сталися під час транскордонного перевезення небезпечних відходів чи їх видалення. Відповідно до ст. 4 Базельського протоколу про відповідальність і компенсацію за шкоду, завдану в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення 1999 р. [70], особи, що здійснюють таке перевезення чи видалення, несуть сувору відповідальність за заподіяну внаслідок цього шкоду. При цьому Протокол чітко визначає момент переходу відповідальності за заподіяну шкоду і встановлює, що особа, яка здійснює перевезення небезпечних відходів, несе відповідальність до того часу, поки особа, що здійснює видалення, не вступить у володіння ними.

Ст. 2 цього Протоколу до складу шкоди, що підлягає відшкодуванню, включає втрату життя чи тілесне ушкодження, втрату чи пошкодження

майна, втрату вигоди від будь-якого використання природного середовища, витрати на доцільні заходи щодо відновлення природного середовища, а також витрати на превентивні заходи, в т.ч. втрати чи збитки від їх застосування. Так само, як і конвенції, що стосуються цивільно-правової відповідальності за забруднення морських вод, Базельський протокол 1999 р. передбачає обмеження максимального розміру відповідальності осіб, які здійснюють транскордонне перевезення чи видалення небезпечних відходів. Згідно із Додатком В до Протоколу, максимальний розмір цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну транскордонним перевезенням чи видаленням відходів встановлюється національним законодавством, але не може бути меншим за одну будь-яку аварію: для експортера чи імпортера відходів 1 млн. СПЗ за вантажі вагою до 5 тонн включно, 2 млн. СПЗ за вантажі вагою від 5 до 25 тонн включно, 4 млн. СПЗ за вантажі вагою від 25 до 50 тонн включно, 6 млн. СПЗ за вантажі вагою від 50 до 1000 тонн включно, 10 млн. СПЗ за вантажі вагою від 1000 до 10000 тис. тонн включно, і додатково 1 тис. СПЗ за кожну додаткову тонну, але не більше 30 млн. СПЗ, а для особи, що здійснює видалення небезпечних відходів – не менше 2 млн. СПЗ за одну будь-яку аварію.

На наш погляд, віднесення визначення межі цивільно-правової відповідальності до національного рівня є помилковим, оскільки може призвести до істотних відмінностей її реалізації у різних країнах. Оптимальним варіантом вирішення цієї проблеми могло б стати запозичення механізму обмеження цивільно-правової відповідальності, передбаченого Віденською конвенцією про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. в редакції Протоколу від 12.09.1997 р., коли максимальна межа цивільно-правової відповідальності оператора ядерної установки у розмірі 300 млн. СПЗ може бути знижена контролюючою державою до 150 млн. СПЗ за умови, що для відшкодування ядерної шкоди понад цю суму держава виділяє кошти як мінімум до 300 млн. СПЗ.

Виходячи з концепції солідарної відповідальності держави за екологічну шкоду, заподіяну фізичними чи юридичними особами, що перебувають під її контролем чи юрисдикцією, у випадку, якщо дійсний розмір шкоди, спричиненої транскордонним перевезенням небезпечних відходів чи їх видаленням, перевищує встановлену межу цивільно-правової відповідальності, сума перевищення має бути компенсована державою в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності. Ця теза повністю відповідає Базельському протоколу 1999 р., відповідно до ст. 16 якого жодні його положення не зачіпають прав і обов'язків договірних сторін, передбачених у відповідності з нормами загального міжнародного права стосовно відповідальності держав.

Норми про відповідальність держав за транскордонне забруднення поверхневих материкових вод передбачаються і у багатьох двосторонніх договорах. Найчастіше у таких договорах держави приймають на себе безпосередні зобов'язання відшкодувати будь-яку шкоду, заподіяну транскордонним забрудненням водного середовища, як це передбачено Договором між Аргентиною та Уругваєм щодо ріки Ла-Плата 1973 р., Угодою між Фінляндією та Норвегією щодо ріки Наатамо 1951 р. чи Угодою між СРСР та Фінляндією щодо озера Інарі 1959 р. Іноді у двосторонніх договорах встановлюються обмеження міжнародно-правової відповідальності держави за заподіяння транскордонної шкоди. Так, відповідно до ст. 63 Договору про державний кордон між Нідерландами та ФРН сторона несе відповідальність за будь-які збитки, заподіяні на території іншої договірної сторони після висловлення нею заперечень [55, р. 96].

21.06.1993 р. Рада Європи прийняла Конвенцію про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища (Луганська конвенція) [7]. Загалом ця Конвенція передбачає механізм цивільно-правової відповідальності приватної фізичної чи юридичної особи, аналогічний розглянутим нами раніше конвенціям, але мають низку суттєвих особливостей. Так, її положення покладають на особу,

чий дії заподіюють шкоду навколишньому середовищу, цивільну відповідальність, проте розмір цієї відповідальності не обмежується якими б то не було чинниками або сумами. Це дає підставу деяким дослідникам говорити, що у випадку застосування цієї Конвенції міжнародно-правова відповідальність держави, під контролем чи юрисдикцією якої перебуває безпосередній забруднювач, взагалі не повинна наставати [75, с. 45-46]. На наш погляд, подібний висновок є помилковим. Дійсно, Луганська конвенція 1993 р. не передбачає межі цивільно-правової відповідальності безпосереднього забруднювача. Але, по-перше, Конвенція не містить заборони державі-учасниці встановлювати такі обмеження у національному законодавстві, що вже є усталеною практикою по багатьох видах забруднення природного середовища, а по-друге, не усувається практична можливість того, що заподіяна забрудненням шкода не буде покрита забруднювачем через його фінансову неспроможність чи з інших об'єктивних причин. У цьому випадку має наставати субсидіарна міжнародно-правова відповідальність держави, дії чи бездіяльність якої призвели до забруднення.

Крім того, відповідно до ст. 2 до складу шкоди, що підлягає відшкодуванню, включаються втрата життя чи тілесні ушкодження, втрата чи пошкодження майна, витрати на проведення попереджувальних заходів, а також втрати від погіршення стану навколишнього середовища, при чому розмір останніх обмежується вартістю доцільних відновлювальних заходів. Як бачимо, за змістом цієї Конвенції до складу шкоди, що підлягає відшкодуванню в порядку реалізації цивільно-правової відповідальності не включається упущена вигода від використання будь-яких корисних властивостей навколишнього середовища. Однак, розглянуті раніше міжнародні конвенції та прецеденти міжнародних судів та арбітражів дозволяють зробити висновок про необхідність включення упущеної вигоди до складу заподіяної шкоди. Тому після вступу в дію Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для

навколишнього середовища 1993 р., упущена вигода від використання корисних властивостей навколишнього середовища має бути відшкодована державою-учасницею цієї Конвенції в порядку реалізації її міжнародно-правової відповідальності.

У контексті визначення співвідношення цивільно-правової та міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод доцільно навести приклад Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1971 р. [122]. Відповідно до ст. II цієї Конвенції держава, що здійснює запуск космічного об'єкту, несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну космічним об'єктом на поверхні Землі чи повітряному судну в польоті. Формально на підставі цієї Конвенції може мати місце відповідальність і за забруднення космічними об'єктами поверхневих вод, однак подібні випадки у практиці міжнародних відносин місця не мали.

Претензія потерпілої держави про відшкодування шкоди має бути передана дипломатичними каналами державі, що здійснила запуск, протягом одного року від дати заподіяння шкоди чи встановлення держави, що здійснила запуск. Ст. XI Конвенції передбачає, що жодне її положення не перешкоджає державі чи фізичним або юридичним особам, яких вона може представляти, подавати позови до суду чи адміністративних органів держави, що здійснює запуск, щоправда, держава не має пред'являти на підставі цієї Конвенції претензії про відшкодування шкоди, щодо якої у судах чи адміністративних органах держави, яка здійснила запуск, подано позови про її відшкодування. Тобто тут міжнародно-правова відповідальність держави, яка здійснила запуск космічного об'єкту також має субсидіарний характер, однак за загальним правилом має реалізовуватися перед застосуванням процедур цивільно-правової відповідальності. Така особливість реалізації міжнародно-правової відповідальності за шкоду заподіяну космічними об'єктами зумовлена, перш за все тим, що тривалий час запуск космічних об'єктів здійснювали виключно держави. Проте сучасний етап розвитку

космонавтики, який пов'язується, зокрема, із комерціалізацією космічної діяльності, робить положення Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1971 р. певною мірою застарілими [179, с. 496], що дозволяє прогнозувати еволюцію механізму міжнародно-правової відповідальності за шкоду заподіяну космічними об'єктами за загальними правилами про відшкодування транскордонної шкоди.

Таким чином, за загальним правилом у випадку транскордонного забруднення материкових поверхневих вод мають застосовуватися звичаєві норми загального міжнародного права, які покладають на державу обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну транскордонним забрудненням поверхневих вод. Але за наявності відповідних двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних договорів їх норми мають застосовуватися в якості спеціальних, що встановлюють спеціальний порядок відшкодування завданої шкоди або встановлюють особливості визначення її розміру.

Безпосередній зміст відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення материкових поверхневих вод аналогічний змістові міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських вод. Щоправда, у переважній більшості міжнародних договорів мова йде лише про один елемент змісту відповідальності держави – її обов'язок компенсувати заподіяну шкоду, не визначаючи порядку здійснення такої компенсації. Виходячи із загального розуміння матеріальних форм міжнародно-правової відповідальності, описаних у розділі 1.3. цієї роботи, та враховуючи практику реалізації відповідальності держав за транскордонне забруднення материкових вод, можна зробити висновок, що відшкодування заподіяної внаслідок такого забруднення шкоди може здійснюватися у формі прямої грошової компенсації, компенсації матеріальними цінностями чи комбінованої грошово-натуральної компенсації, надання матеріальної чи грошової допомоги на подолання наслідків забруднення. Так чи інакше, розмір компенсації має покривати ту частину заподіяної шкоди, що не була відшкодована в процесі реалізації цивільно-правової відповідальності осіб,

чий безпосередні дії призвели до забруднення, а якщо механізм цивільно-правової відповідальності за забруднення не застосовувався, держава має відшкодувати заподіяну забрудненням шкоду у повному обсязі. Надання ж компенсації у розмірі, меншому від дійсної шкоди допускається лише зі згоди потерпілої держави. При цьому до елементів шкоди, спричиненої забрудненням, що має покриватися відшкодуванням, необхідно включати:

- 1) втрату життя чи тілесні ушкодження;
- 2) втрату чи пошкодження майна, за винятком втрати чи пошкодження майна особи, безпосередньо винної у вчиненні дій, що призвели за забруднення вод;
- 3) витрати на обґрунтовані попереджувальні заходи, крім витрат на звичайні профілактичні заходи;
- 4) витрати на обґрунтовані заходи, спрямовані на відновлення якості забрудненого водного об'єкту, що були вжиті або мають бути вжиті потерпілою стороною;
- 5) упущену внаслідок забруднення вигоду від використання будь-яких корисних властивостей водного середовища (забір води, вилов риби та інших живих ресурсів, рекреаційне чи навігаційне використання тощо);
- 6) зменшення економічної цінності забрудненого водного об'єкту.

Незважаючи на те, що і міжнародні договори, і існуюча практика акцентують увагу переважно на матеріальних формах відповідальності держави, залежно від обставин справи можуть бути застосовані і інші форми міжнародно-правової відповідальності держави за транскордонне забруднення материкових поверхневих вод, зокрема, покладення на державу обов'язку припинити діяльність, що призводить до такого забруднення, принесення нею вибачень та надання гарантій неповторення, а також притягнення до юридичної відповідальності за національним законодавством фізичних чи юридичних осіб, безпосередньо винних у вчиненні дій, які призвели до забруднення вод.

Висновки до розділу 2

Враховуючи викладене у цьому розділі роботи, можна зробити висновок про наявність єдиних принципів та загальних норм, що регулюють відносини міжнародно-правової відповідальності за забруднення морських та материкових поверхневих вод, що витікають з імперативної норми міжнародного права про обов'язок держави використовувати свою територію таким чином, щоб не заподіювати шкоду природному середовищу інших суб'єктів міжнародного права. У своїй сукупності ці принципи та норми формують основу єдиного інституту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод, у рамках якого відбувається подальша диференціація спеціальних міжнародно-правових норм, які визначають особливості реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення окремих видів водних об'єктів або за забруднення вод внаслідок окремих видів діяльності. Загалом же доцільно виділити такі основні риси міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод:

1) потерпілим суб'єктом, який має право ініціювати виникнення відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення внутрішніх морських вод, вод територіального моря та виключної економічної зони, а також материкових поверхневих вод є відповідна прибережна держава;

2) у випадку забруднення вод відкритого моря потерпілою стороною має визнаватися міжнародне співтовариство в цілому;

3) у випадку, якщо забруднення сталося внаслідок дій приватних фізичних чи юридичних осіб, міжнародно-правова відповідальність держави, під юрисдикцією або контролем якої перебувають ці особи, має субсидіарний характер і полягає у покладенні на дану державу зобов'язання відшкодувати різницю між дійсним розміром завданої шкоди та розміром відшкодування сплаченого винними фізичними чи юридичними особами в порядку реалізації їхньої цивільно-правової відповідальності. При цьому максимальна межа цивільно-правової відповідальності таких осіб визначається відповідними міжнародними конвенціями і одночасно є мінімальною межею

міжнародно-правової відповідальності держави, однак держава вправі на підставі міжнародного договору або в односторонньому порядку прийняти на себе зобов'язання відшкодувати заподіяну внаслідок забруднення шкоду у повному обсязі;

4) якщо забруднення морських вод є наслідком дії чи бездіяльності органів держави або спричинено військовим чи іншим державним судном, що використовується виключно для потреб некомерційної служби, заподіяна внаслідок такого забруднення шкода має відшкодуватися винною державою у повному обсязі, за умови, що ця держава не прийняла рішення про застосування до її військових або інших державних суден, що використовується виключно для потреб некомерційної служби, норм конвенцій про цивільну відповідальність за забруднення морського середовища. Якщо забруднення морського середовища сталося внаслідок воєнних дій чи агресивних дій, громадянської війни або повстання, міжнародно-правову відповідальність за заподіяну внаслідок такого забруднення шкоду має нести той суб'єкт міжнародного права, чії дії це забруднення спричинили, тобто воююча держава, міжнародна організація чи орган повстанського руху.

5) основним елементом змісту міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод виступає покладення на винну державу обов'язку відшкодувати повністю чи частково заподіяну шкоду, а якщо забруднення має триваючий характер – також і припинити діяльність, що призводить до забруднення морського середовища. Крім того, міжнародно-правова відповідальність може реалізуватися і у нематеріальних формах, зокрема, шляхом висловлення вибачень, співчуття або надання запевнень неповторення тих чи інших дій, а також шляхом притягнення до юридичної відповідальності на підставі норм національного законодавства фізичних чи юридичних осіб, безпосередньо винних у забрудненні.

б) до складу шкоди, що підлягає відшкодуванню в порядку реалізації міжнародно-правової відповідальності, мають включатися будь-яка шкода,

заподіяна життю та здоров'ю потерплих осіб, збитки від втрати чи пошкодження майна, вартість розумних попереджувальних заходів, зменшення вартості забрудненого водного об'єкту та витрати на відновлення його якості, а також упущена внаслідок забруднення вигода від будь-якого використання корисних властивостей водного середовища.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження здійснено ряд теоретичних узагальнень та розроблено нові положення і практичні рекомендації щодо удосконалення механізму реалізації міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод. Зокрема, автором зроблено такі висновки.

Інститут міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод на сучасному етапі розвитку міжнародного права знаходиться на стадії формування. Основним його джерелом продовжує виступати міжнародно-правовий звичай, що витікає із норми загального міжнародного права про заборону заподіяння шкоди природному середовищу інших суб'єктів міжнародного права чи міжнародному співтовариству в цілому.

Суб'єктами відносин міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод можуть бути лише держави, міжнародні міжурядові організації, нації (народи), що борються за своє визволення та державоподібні утворення. Зміст цих відносин складають права та обов'язки суб'єктів міжнародних правовідносин, які виникають внаслідок вчинення суб'єктом міжнародного права міжнародно-протиправного діяння, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, і полягають, з одного боку, у покладенні на нього обов'язку відшкодувати заподіяну внаслідок забруднення шкоду та зазнати інших негативних наслідків матеріального, нематеріального чи організаційного характеру, а з іншого – у наділенні потерпілого суб'єкта міжнародних правовідносин правом ініціювати притягнення винного суб'єкта до міжнародно-правової відповідальності.

У випадку забруднення державою водного середовища, що належить іншій державі, право ініціювати виникнення відносин міжнародно-правової відповідальності належить потерпілій державі чи третій державі, що діє за її дорученням, а у випадку забруднення водного середовища, що є загальним надбанням людства, потерпілою стороною має визнаватися міжнародне

співтовариство в цілому, а право ініціювати відносини міжнародно-правової відповідальності за таке забруднення від його імені належить будь-якій державі, їх групі чи міжнародній організації, компетенція якої пов'язана з використанням чи охороною водного середовища.

Єдиною фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод є вчинення державою міжнародного правопорушення, в результаті якого було заподіяно забруднення поверхневого водного об'єкту чи декількох таких об'єктів, при цьому до складу поверхневих вод мають відноситися усі водні об'єкти, які перебувають у рідкому стані і поверхня яких контактує з атмосферним повітрям, тобто материкові та морські поверхневі води. Об'єктивна сторона міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, складається з міжнародно-протиправного діяння, що полягає у порушенні обов'язку не заподіювати шкоду природному середовищу інших суб'єктів міжнародного права, шкідливих наслідків забруднення та причинно-наслідкового зв'язку між ними. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод може наставати лише у випадку, коли діяльність, що призвела до такого забруднення здійснюється на території, під контролем чи юрисдикцією однієї держави, а шкідливі наслідки настають на території іншої держави або держав, чи на території з міжнародним режимом.

Шкода є обов'язковим конститутивним елементом складу міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод, а сама міжнародно-правова відповідальність держави за таке правопорушення може наставати лише за умови, що заподіяна внаслідок забруднення шкода є істотною. Чинні міжнародні договори не містять єдиних критеріїв істотності шкоди, заподіяної внаслідок забруднення поверхневих вод, тому вирішення питання про те, чи є заподіяна шкода істотною, має вирішуватися у кожному конкретному випадку з урахуванням конкретних обставин справи. У разі, якщо міжнародними конвенціями, які

стосуються того чи іншого виду забруднення поверхневих вод, передбачено максимальну межу цивільно-правової відповідальності приватних фізичних або юридичних осіб, чії безпосередні дії призвели до забруднення, то ця межа має використовуватися у якості критерію розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод та межі істотності відповідного міжнародного правопорушення.

Вина не є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони міжнародного правопорушення, якщо інше спеціально не передбачено чинним міжнародним договором, тому вона може не враховуватися при кваліфікації діяння як міжнародно-протиправного, але повинна враховуватися при визначенні обсягу, виду та форм міжнародно-правової відповідальності суб'єкта міжнародного права, що вчинив це діяння. Міжнародно-протиправне діяння держави чи міжнародної організації слід вважати винним, якщо воно є наслідком дій або бездіяльності осіб, що перебувають під їх контролем або юрисдикцією.

У випадку істотного транскордонного забруднення поверхневих вод з вини приватних фізичних чи юридичних осіб, міжнародно-правова відповідальність держави, під юрисдикцією якої вони перебувають, має субсидіарний характер до цивільно-правової відповідальності цих осіб і полягає у покладенні на державу обов'язку відшкодувати ту частину матеріальної шкоди, яка не була з тих чи інших причин покрита винною фізичною чи юридичною особою в порядку цивільного судочинства. Правила субсидіарної міжнародно-правової відповідальності не застосовуються до відносин відповідальності за забруднення вод, заподіяні органами державної влади, військовими формуваннями та суднами, а також державними некомерційними суднами. У таких випадках має наставати безпосередня міжнародно-правова відповідальність винної держави, якщо остання не прийняла рішення про застосування до своїх органів, військових та державних некомерційних суден правил цивільно-правової відповідальності.

Основною формою матеріальної відповідальності, спрямованої на ліквідацію матеріальних наслідків забруднення вод, є ординарна репарація (компенсація), що може здійснюватися у формі прямої грошової компенсації, компенсації матеріальними цінностями чи комбінованої грошово-натуральної компенсації, надання матеріальної чи грошової допомоги на подолання наслідків забруднення. Розмір компенсації має покривати ту частину заподіяної шкоди, що не була відшкодована в процесі реалізації цивільно-правової відповідальності осіб, чиї безпосередні дії призвели до забруднення, а якщо механізм цивільно-правової відповідальності за забруднення не застосовувався, держава має відшкодувати заподіяну забрудненням шкоду у повному обсязі. Надання компенсації у розмірі, меншому від дійсної шкоди, допускається лише зі згоди потерпілої держави. В окремих випадках в якості форми матеріальної відповідальності може застосовуватися реституція в натурі у вигляді відновлення правопорушником якості забруднених поверхневих вод, передусім, шляхом вилучення з водного об'єкту забруднюючих речовин та предметів. При цьому сума компенсації за забруднення поверхневих вод має бути зменшена пропорційно результатам відновлювальних робіт, здійснених правопорушником.

Нематеріальна відповідальність за забруднення поверхневих вод спрямовується на відновлення нематеріальних прав потерпілого суб'єкта міжнародного права і може здійснюватися у формі ресторації та сатисфакції. Ресторація може застосовуватися тоді, коли забруднення поверхневих вод було зумовлене виданням державою-правопорушницею акту законодавчої, виконавчої чи судової влади або укладенням міжнародного договору, що дозволяв таке забруднення. У цьому випадку змістом ресторації буде скасування державою-правопорушницею відповідного національного акту чи анулювання міжнародного договору. Сатисфакція може проявлятися у формі вибачень, офіційного вираження жалю, притягнення юридичних чи фізичних осіб, безпосередньо причетних до забруднення поверхневих вод, до

юридичної відповідальності за національним законодавством, висловлення гарантій неповторення тощо.

Існуючі міжнародно-правові норми не містять чіткого порядку застосування примусових заходів, спрямованих на припинення діяльності, що призводить до істотного забруднення морських вод. У випадку, якщо така діяльність призводить до забруднення материкових поверхневих вод, внутрішніх морських вод чи вод територіального моря або виключної економічної зони, вимога про її припинення може бути пред'явлена потерпілою державою, а якщо до забруднення вод відкритого моря – то будь якою державою чи міжнародною організацією в інтересах міжнародного співтовариства в цілому. З метою закріплення ефективного механізму реалізації цього права доцільно встановити повноваження військових суден будь-якої держави піддавати іноземні судна, не наділені міжнародним імунітетом, огляду, якщо наявні обґрунтовані підстави підозрювати, що діяльність, пов'язана з експлуатацією цього судна, призводить до істотного забруднення середовища відкритого моря.

Особливість міжнародно-правової відповідальності за забруднення вод відкритого моря полягає у тому, що потерпілою стороною у даному випадку виступає усе міжнародне співтовариство в цілому. Тому сума компенсації, сплачена винним суб'єктом міжнародного права, діяння якого призвело до забруднення вод відкритого моря, має використовуватися в інтересах усього людства. Досягнення зазначеної мети можливе за умови створення спеціального міжнародного фонду з охорони відкритого моря, за рахунок якого б здійснювалося фінансування витрат на дослідження, охорону та відновлення середовища відкритого моря.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 20th Anniversary of the Bombing of the Rainbow Warrior: A Beret, a Bottle of Beaujolais and a Baguette [Electronic resource] / The Geenpeace. – Access mode : <http://www.greenpeace.org/international/rainbow-warrior-bombing/spy-story>. – Title from the screen.
2. Alland D. Countermeasures of General Interest / D. Alland // European Journal of International Law. – 2002. – Vol. 13. – No. 5. – P. 1221–1239.
3. Berge Istra on Brasil – Japan route // Marine Week. – 1976. – № 3. – P. 32–34.
4. Bowett D. W. Crimes of State and the 1996 Report of the International Law Commission on State Responsibility / D. W. Bowett // European Journal of International Law. – 1998. – Vol. 9. – No. 1. – P.163–173.
5. Chen Q. State Responsibility: Statements by Xue Hanqin / Q. Chen, Q. Hu // Chinese Journal of International Law. – 2002. – Vol. 1. – No. 2. – P. 387–391.
6. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms 4 November 1950 [Electronic resource]. – Access mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=005&CM=8&DF=8/31/2006&CL=ENG>. – Title from the screen.
7. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment // 21 June 1993 [Electronic resource]. – Access mode : <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/150.htm>. – Title from the screen.
8. Convention on Limitation of Liability for Maritime Claims 19 November 1976) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.admiraltylawguide.com/conven/limitation1976.html>. – Title from the screen.
9. Convention relating to Civil Liability in the Field of Maritime Carriage of Nuclear Material 17 December 1971 [Electronic resource]. – Access mode :

- <http://www.admiraltylawguide.com/conven/carrigenuclear1971.html>. – Title from the screen.
10. Crawford J. Counter-measures as Interim Measures / J. Crawford // *European Journal of International Law*. – 1994. – Vol. 5. – № 1 – P. 65–76.
 11. Dasgupta S., Deichmann U., Meisner C., Wheeler D. The Poverty / Environment Nexus in Cambodia and Lao People's Democratic Republic [Electronic resource]. – S. Dasgupta, U. Deichmann, C. Meisner, D. Wheeler // Access mode : www.fivims.net/documents/country/poverty-environment_nexus_Cambodia-Laos.pdf. – Title from the screen.
 12. De la Fayette L. The ILC and International Liability: A Commentary / L. De la Fayette // *Review of European Community and International Environmental Law*. 1997. – Volume 6. – Issue 3. – P. 322–331.
 13. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment 16 June 1972 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.unep.org/Documents.multilingual/Default.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>. – Title from the screen.
 14. Delinquency // Адрианов С. Н. *Англо-русский юридический словарь* / С. Н. Адрианов, А. С. Берсон, А. С. Никифоров. – М. : Руссо, 2005. – С. 147.
 15. Fifth report on State responsibility by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur / G. Arangio-Ruiz // *Yearbook the International Law Commission*. – 1993. – Vol. II. – Part 1. – N.Y. and Geneva : United Nations, 2000 – P. 1–58.
 16. Fifth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur / R. Ago // *Yearbook the International Law Commission*. – 1976. – Vol. II. – Part 1. – N.Y. : United Nations, 1977 – P. 3–54.
 17. Flanders J. M. Transboundary water disputes on an international and state platform: a controversial resolution to North Dakota's Devils Lake Dilemma / J. M. Flanders // *North Dakota Law Review*. – 2006. – Vol. 82. – P. 102–136.

18. Fourth report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur / Gaetano Arangio-Ruiz // Yearbook of International Law Commission. – 1992. – Vol. II. – Part 1. – N.Y. : United Nations, 1995 – P. 1–50.
19. Gehring T. Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime? / T. Gehring, M. Jachtenfuchs // European Journal of International Law. – 1993. – Vol. 4. – No. 1. – P. 92–106.
20. Hopewell A. I. Savannah's commercial operations / A. I. Hopewell, A. Saltarelli // Proceeding Symposium Nuclear Ships. – Vol. 2. – Hamburg : IMO, 1971. – P. 187–200.
21. International Convention on Civil Liability for Bunker Oil Pollution Damage 23 March 2001 [Electronic resource]. – Access mode : www.official-documents.gov.uk/document/cm66/6693/6693.pdf. – Title from the screen.
22. International Convention on Liability and Compensation for Damage in connection with the Carriage of Hazardous and Noxious Substances by Sea 3 May 1996 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.admiraltylawguide.com/conven/noxious1996.html>. – Title from the screen.
23. International Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter 13 November 1972 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.admiraltylawguide.com/conven/dumping1972.html>. – Title from the screen.
24. International Court of Justice. Case concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia) : Summary of the Judgment of 25 September 1997 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/ihs/iHS_summaries/ihssummary19970925.html. – Title from the screen.
25. International Court of Justice. Case concerning Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Italy): The Judgment of 15 December 2004

- [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/iyit/iyitframe.htm>. – Title from the screen.
26. International Court of Justice. Case concerning Nuclear Tests (Australia v. France) : Application Instituting Proceedings submitted by the Government of Australia of 9 May 1973 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.icj-cij.org/docket/files/58/13187.pdf>. – Title from the screen.
27. International Court of Justice. Case concerning Nuclear Tests (New Zealand v. France) : Application Instituting Proceedings submitted by the Government of New Zealand of 9 May 1973 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.icj-cij.org/docket/files/59/9447.pdf>. – Title from the screen.
28. International Court of Justice. Corfu Channel Case (United Kingdom v. Albania) : The Judgment of 15 December 1949 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.icj-cij.org/icjwww/icasess/icc/icc_ijudgment/iCC_ijudgment_19491215.pdf. – Title from the screen.
29. International Court of Justice. Difference relating to immunity from legal process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights : Advisory Opinion of 29 April 1999 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/inuma/inumaframe.htm>. – Title from the screen.
30. International Court of Justice. LaGrand Case (Germany v. United States of America) : The Judgment of 27 June 2001 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/igus/igusframe.htm>. – Title from the screen.
31. International Tribunal for the Law of the Sea. The Mox Plant Case (Ireland v. United Kingdom): Order of 3 December 2001 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.itlos.org/case_documents/2001/document_en_197.pdf. – Title from the screen.
32. Kirchner S. State responsibility for transboundary ecological damage: the case of the Chinese benzole spill [Electronic resource] / S. Kirchner. –

- Access mode : http://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID895847_code343201.pdf?abstractid=895847&mirid=5. – Title from the screen.
33. Koh K. L. *Straits in International Navigation: Contemporary Issues* / K. L. Koh. – London, Rome, New York: Oceana Publications, Inc, 1982. – 225 p.
 34. Kristensen P. *European Rivers and Lakes : Assessment of their Environmental State* / P. Kristensen, H. O. Hansen. – Copenhagen : European Environment Agency, 1994. – 124 p.
 35. Ni D. *Sharing a Polluted River* [Electronic resource] / D. Ni, Y. Wang. – Access mode : http://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID875839_code374509.pdf?abstractid=875839&mirid=5. – Title from the screen.
 36. O’Connell D. P. *International Law* / D. P. O’Connell. – [Vol. 2]. – London : Stevens and Sons, 1970. – 1377 p.
 37. Paredes Riveros M., Gonfiantini R. *Lake Titicaca: history and current studies* / M. Paredes Riveros, R. Gonfiantini // *Water and Environment News : A Quarterly Newsletter of the Isotope Hydrology Section*. – 1999. – Issue 8–9. – P. 6–8.
 38. Pegna O. *Counter-claims and Obligations Erga Omnes before the International Court of Justice* / O. Pegna // *European Journal of International Law*. – 1998. – Vol. 9. – No 4. – P. 724–736.
 39. Pellet A. *Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!* / A. Pellet // *European Journal of International Law*. – 1999. – Vol. 10. – No. 2. – P. 425–434.
 40. *Report of the International Law Commission on the work of its fiftieth session (20 April – 12 June and 27 July – 14 August 1998)* // *Yearbook the International Law Commission*. 1998. Vol. II. Part Two. – N. Y. and Geneva : United Nations, 2001. – P. 1–113.
 41. *Report of the International Law Commission on the work of its forty-sixth session (2 May – 22 July 1994)* // *Yearbook the International Law Commission*. 1994. Vol. II. Part Two. – N. Y. and Geneva : United Nations, 1997. – P. 1–182.

42. Report of the International Law Commission on the work of its thirty-third session (4 May–24 July 1980) // Yearbook the International Law Commission. 1981. Vol. II. Part 2. – N. Y. : United Nations, 1982. – P. 1–170.
43. Report of the International Law Commission on the work of its thirty-second session (5 May–25 July 1980) // Yearbook the International Law Commission. 1980. Vol. II. Part 2. – N. Y. : United Nations, 1971 – P. 1–174.
44. Report of the International Law Commission on the work of its twenty-fifth session (7 May – 13 July 1973) // Yearbook the International Law Commission. 1973. Vol. II. – N. Y. : United Nations, 1975 – P. 161–236.
45. Report of the Working Group on international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law // Yearbook the International Law Commission. 1996. Vol. II. Part 1. – N. Y. and Geneva : United Nations, 1998 – P. 100–132.
46. Resolution A/RES/56/83 adopted by the General Assembly United Nations 12 Dedember 2001 on the report of the Sixth Committee [Electronic resource]. – Access mode : <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement>. – Title from the screen.
47. Rio Declaration on Environment and Development from 14.06.1992 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=78&ArticleID=1163>. – Title from the screen.
48. Sand P. H. International Environmental Law After Rio / P. H. Sand // European Journal of International Law. – 1993. – Vol. 4. – No. 3. – P. 377–389.
49. Shelton D. Judicial handbook on environmental law / D. Shelton, A. Kiss. – Nairobi : UNEP, 2005. – 146 p.

50. Simma B., Pulkovsky D. Of Planets and the Universe: Self-contained Regimes in International Law / B. Simma., D. Pulkovsky // *European Journal of International Law*. – 2006. – Vol. 17. – No. 3. – P. 483–529.
51. Spinedi M. State Responsibility v. Individual Responsibility for International Crimes: Tertium Non Datur? / M. Spinedi // *European Journal of International Law*. – 2002. – Vol. 13. – No. 4. – P. 895–899.
52. Stabile J. S. Clashes Between Economies and Environments: Consumerism Versus Conservation in Taiwan and Hong Kong / J. S. Stabile // *Asian-Pacific Law and Policy Journal*. – 2006. – Vol. 7. – Issue 2. – P. 125–183.
53. Summary records of the meetings of the forty-ninth sessions (12 May – 18 July 1997) // *Yearbook the International Law Commission*. 1997. Vol. I. – N. Y. and Geneva : United Nations, 2000 – P. 1–309.
54. Summary records of the twenty-fifth sessions (7 May – 13 July 1973) // *Yearbook the International Law Commission*. 1973. Vol. I. – N. Y. : United Nations, 1975 – P. 1–239.
55. Survey of State practice relevant to international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law, prepared by the Secretariat // *Yearbook of the International Law Commission*. – 1985. – Vol. II. – Part 1. – Add. 1. – N. Y. : United Nations, 1989. – P. 1–144.
56. Tarns C. Do Serious Breaches Give Rise to Any Specific Obligations of Responsible State / C. Tarns // *European Journal of International Law*. – 2002. – Vol. 13. – No 5. – P. 1161–1180.
57. Text of Articles Adopted in First Reading by the Third Committee of the Conference for Codification of International Law (The Hague, 1930) // *Yearbook the International Law Commission*. 1956. Vol. II., Part Two. – N. Y. : United Nations, 1957. – P. 225–226.
58. The Pollution of Rivers and Lakes and International Law: Resolution adopted by the Institute of International Law 12 September 1979 [Electronic

- resource]. – Access mode : http://www.idi-iil.org/idiE/resolutionsE/1979_ath_02_en.PDF. – Title from the screen.
59. Third report on international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law, by Mr. Robert Q. Quentin-Baxter, Special Rapporteur / Robert Q. Quentin-Baxter // Yearbook the International Law Commission. 1982. Vol. II. Part One. – N.Y. : United Nations, 1984. – P. 51–64.
 60. Third report on the law of the non-navigational uses of international watercourses, by Mr. Stephen M. Schwebel, Special Rapporteur / Stephen M. Schwebel // Yearbook the International Law Commission. 1982. Vol. II. Part 1. – N.Y. : United Nations, 1984 – P. 65–191.
 61. Tomuschat C. Are Counter-measures Subject to Prior Recourse to Dispute Settlement Procedures? / C. Tomuschat. // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – P. 77–87.
 62. Wyler E. From “State Crime” to Responsibility for “Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law” / E. Wyler // European Journal of International Law. – 2002. – Vol. 13. – No. 5. – P. 1147–1160.
 63. Xue H. Transboundary Damage in International Law / H. Xue. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 398 p.
 64. Zaleski J. Eksploatacja statku handlowego a proces zanieczyszczenia srodowiska morskiego / J. Zaleski // Zagadnienie Transportny. – 1988. – № 1. – S. 127–146.
 65. Алексеев С. С. Общая теория права: Курс в двух томах / Сергей Сергеевич Алексеев. Т. 2. – М. : Юрид. лит., 1982. – .– Т. 2. – 360 с.
 66. Анцелевич Г. О. Міжнародно-правова регламентація транспортних перевезень : [підруч.] / Анцелевич Г. О., Покрещук О. О., Ковалевська Л. І. – К. : Зовнішня торгівля, 2004. – 288, [2] с.

67. Анцилотти Д. Курс международного права. Том 1. Введение: Общая теория. Т. 1. / Д. Анцилотти ; [пер. с итал. А. Л. Сакетти, Э. М. Фабрикова]. – М. : Иностр. лит., 1961. – 457 с.
68. Аречага Э. Х. Современное международное право / Эдуардо Хименес Аречага ; [пер. с исп. Ю.И. Панченко] – М. : Прогресс, 1983. – 480 с.
69. Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением от 22.03.1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/convents/basel.pdf>. – Название с титул. экрана.
70. Базельский протокол об ответственности и компенсации за ущерб, причиненный в результате трансграничной перевозки опасных отходов и их удаления от 10.12.1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://untreaty.un.org/English/notpubl/27-3brus.htm>. – Название с титул. экрана.
71. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : Изд-во “Фан”, 1989. – 152 с.
72. Білозьоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти / Є. Білозьоров // Право України. – 2006. – № 1. – С. 50–54.
73. Блажевич Ю. Концепції поділу відповідальності держав: міжнародно-правовий аспект / Ю. Блажевич // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 2. – С. 105–108.
74. Блажевич Ю. Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Юрій Юрійович Блажевич. – К., 2006. – 219 с.
75. Боклан Д. С. Трансграничный ущерб окружающей природной среде от опасных видов деятельности (международно-правовые основы предотвращения и деятельности): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Дарья Сергеевна Боклан. – М., 2004. – 156 с.

76. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: Очерк теории / Сергей Никитич Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 216 с.
77. Бринчук М. М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсичными веществами / Михаил Михайлович Бринчук. – М. : Наука, 1990. – 214 с.
78. Василенко В. А. Международно-правовые санкции / Владимир Андреевич Василенко. – К. : Вища школа, 1982. – 232 с.
79. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения / Владимир Андреевич Василенко. – К. : Вища школа, 1976. – 267 с.
80. Венская конвенция о праве международных договоров от 23.05.1969 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/lawtreat.pdf>. – Название с титул. экрана.
81. Венская конвенция об охране озонового слоя от 22.03.1985 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/ozone.pdf>. – Название с титул. экрана.
82. Вид и род // Философский словарь / [Адо А. В., Андреев И. И., Аникеев Н. П. и др.] ; под. ред. И. Т. Фролова. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1987. – С. 66.
83. Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
84. Водный кодекс Российской Федерации от 03.06.2006 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2006. – № 23. – Ст. 2381.
85. Волосов М. Е. Ядерные суда (международно-правовые проблемы) / М. Е. Волосов, А. И. Иойрыш, В. А. Мусин. – М. : Наука, 1989. – 177 с.
86. Всеобщая декларация прав человека от 10.12.1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/declarat/declhr.htm>. – Название с титул. экрана.
87. Габричидзе Б. Н. Юридическая ответственность : [учеб. пособ.] / Б. Н. Габричидзе, А. Г. Чернявский. – М. : Альфа-М, 2005. – 686 с.

88. Галенская Л. Н. Международные преступления и международная ответственность / Л. Н. Галенская // Правоведение. – 1965. – № 1. – С. 168–171.
89. Гейнрих Д., Гергт М. Экология : dtv-Atlas / Д. Гейнрих, М. Гергт ; [пер. с нем. В.В. Серебряков]. – [5-е изд.]. – М. : Рыбари, 2003. – 287 с.
90. Гіждіван Л. Міжнародно-правове співробітництво держав у галузі охорони морського середовища / Л. Гіждіван // Право України. – 1998. – № 5. – С. 105–109.
91. ГМО: Контроль над обществом или общественный контроль? / В. Б. Копейкина, А. Л. Кочинева, О. А. Разбаш, Т. Ю. Саксина. – М. : Геос, 2005. – 198 с.
92. Гордеев В. Об имущественной ответственности за нарушение водного законодательства / В. Гордеев // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 2. – С. 56–60.
93. Дмитрієв А. Інститут реституції у міжнародному праві: історія становлення / А. Дмитрієв // Право України. – 2002. – № 10. – С. 133–136.
94. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : [навч. посіб] / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.
95. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол I) от 08.06.1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList133/4A1B0FBA8B5AE3CEC3257107002A11CC>. – Название с титул. экрана.
96. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов (Протокол II) от 08.06.1977 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList133/58CA84B0B178B0C4C3257107002A6BB3>. – Название с титул. экрана.

97. Дубовик О. Л. Экологическое право : [учеб.] / О. Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе-Вольф. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 768 с.
98. Духно Н. А. Понятие и виды юридической ответственности / Н. А. Духно, В. И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12–17.
99. Европейская Экономическая Комиссия Экономического и Социального Совета ООН. Углубленное изучение положения в области мониторинга внутренних поверхностных вод: Предложение Европейского агентства по окружающей среде [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unesc.org/env/documents/2001/cep/ac10/cep.ac.10.2001.8.r.pdf>. – Название с титул. экрана.
100. Екологічне право : Особлива частина : [підручник для студ. юрид. вузів і фак. : повний академічний курс] / [В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкова та ін.] ; за ред. В.І. Андрейцева. – К. : Істина, 2001. – 544 с.
101. Екологічне право України : Академічний курс : [підруч.] / [Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, В. П. Нагребельний та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 848 с.
102. Ерофеев Б. В. Экологическое право России / Б. В. Ерофеев. – М. : МЦУПЛ, 1999. – 648 с.
103. Європейський суд з прав людини. Стислий виклад остаточного рішення від 29.06.2006 р. у справі “Волосюк проти України” // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 202. – 27 жовтня.
104. Жаркова О. А. Организационно-правовой механизм защиты морской среды от загрязнения с судов [Электронный ресурс] // Известия высших учебных заведений: Научно-теоретический журнал – 1996. – № 2. – Режим доступа к журналу: // <http://pravoved.jurfak.spb.ru/default.asp>. – Название с титул. экрана.
105. Женевская конвенция о защите гражданского населения во время войны от 12.08.1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

- <http://www.un.org/russian/hr/civilians/docs/fulltext.htm>. – Название с титул. экрана.
106. Женевская конвенция об обращении с военнопленными то 12.08.1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/document/convents/geneva_prisoners.htm. – Название с титул. экрана.
107. Завгородня В. М. Майнова відповідальність за порушення лісового законодавства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Владислава Миколаївна Завгородня. – К., 2003. – 198 с.
108. Загальна теорія держави і права / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. В. Лисенков та ін.] ; за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
109. Иойрыш А. И. Ответственность за ядерный ущерб / Иойрыш А. И., Васильева Е. Н., Супатаева О. А. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1997. – 45 с.
110. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 380 с.
111. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Олимпиад Соломонович Иоффе. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1955. – 310 с.
112. Казанник А. И. Галахические основы охраны природы в Вавилонском Талмуде / А. И. Казанник // Вестник Омского университета. – 1998. – Вып. 2. – С. 96–98.
113. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право: [учеб.] / Д. Карро, П. Жюйар ; [пер. с франц. В. П. Серебренников, В. М. Шумилов]. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 608 с.
114. Карякіна А. 800 тонн риби загинуло в Греції / А. Карякіна // Газета по-українськи. – 2008. – № 41. – 05 березня.
115. Кокорев Р. С. Понятие и характерные черты государства как субъекта международного права / Р. С. Кокорев // Государство и право. – 2005. – № 12. – С. 71–79.

116. Колбасов С. О. Международно-правовая охрана окружающей среды / Олег Степанович Колбасов. – М. : Междунар. отношения, 1982. – 239 с.
117. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве / Юрий Михайлович Колосов. – М. : Юрид. лит., 1975. – 256 с.
118. Конвенция (I) об улучшении участи раненых и больных в действующих армиях от 12.08.1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList133/42849F9156A62CE7C325710700291228>. – Название с титул. экрана.
119. Конвенция (II) об улучшении участи раненых, больных и лиц, потерпевших кораблекрушение, из состава вооруженных сил на море от 12.08.1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icrc.org/Web/rus/siterus0.nsf/iwpList133/4B3530A96A2EB199C325710700297558>. – Название с титул. экрана.
120. Конвенция о биологическом разнообразии от 05.06.1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/biodiv.htm>. – Название с титул. экрана.
121. Конвенция о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения нефтью в результате разведки и разработки минеральных ресурсов морского дна от 17.12.1976 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Название с титул. экрана.
122. Конвенция о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами от 29.03.1972 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/gadocs/convres/r26-2777.pdf>. – Название с титул. экрана.
123. Конвенция о правах ребенка от 20.11.1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/childcon.htm>. – Название с титул. экрана.
124. Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков от 21.05.1997 г. [Электронный ресурс]. –

- Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/watercrs.htm>. – Название с титул. экрана.
125. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него, и текст этой конвенции от 09.12.1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/genocide.htm>. – Название с титул. экрана.
126. Конвенция о территориальном море и прилежащей зоне от 29.04.1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/law/ilc/tsea.pdf>. – Название с титул. экрана.
127. Конвенция о транснациональных корпорациях от 06.03.1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_73323.html. – Название с титул. экрана.
128. Конвенция об открытом море от 29.04.1958 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/law/ilc/hsea.pdf>. – Название с титул. экрана.
129. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10.12.1982 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/lawsea.html>. – Название с титул. экрана.
130. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер от 17.03.1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/waterconr.pdf>. – Название с титул. экрана.
131. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов от 29.12.1972 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/dumping.pdf>. – Название с титул. экрана.
132. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення від 21.04.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Назва з титул. екрану.

133. Кравченко С. Н. Имущественная ответственность за нарушение природоохранительного законодательства / Светлана Николаевна Кравченко. – Львов : Вища школа ; Изд-во при Львовском ун-те, 1979. – 184 с.
134. Кравченко С. Н. Материальная ответственность в системе охраны природы / Светлана Николаевна Кравченко. – К. : Вища школа, 1981. – 56 с.
135. Кравченко С. Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды / Светлана Николаевна Кравченко. – Львов : Изд-во при Львовском гос. ун-те изд. объединения “Вища школа”, 1988. – 156 с.
136. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда : 1948-1991 годы. – Нью-Йорк : Организация Объединенных Наций, 1993. – 286 с.
137. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда : 1997-2002 годы. – Нью-Йорк : Организация Объединенных Наций, 2006. – 299 с.
138. Крупка Ю. Відповідальність держави за транскордонну ядерну шкоду / Ю. Крупка // Право України. – 1999. – № 2. – С. 62–65.
139. Крупнейшие разливы нефти и нефтепродуктов в результате аварий танкеров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.odin.tc/disaster/tanker_top.asp. – Название с титул. экрана.
140. Крылов С. Б. Международный Суд Организации Объединенных Наций: Вопросы международного права и процесса в его практике за десять лет: 1947-1957 / Сергей Борисович Крылов. – М. : Юрид. лит., 1958. – 167 с.
141. Куликов А. М. ГМО и риски их использования / А. М. Куликов // ГМО – скрытая угроза России : Материалы к докладу Президенту Российской Федерации. – М. : Центр экологической политики России, 2004. – С. 46–71.

142. Курис П. М. К теории ответственности государств в международном праве / П. М. Курис, Э. И. Скакунов // Правоведение. – 1973. – № 2. – С. 83–89.
143. Курис П. М. Международное правонарушение и ответственность государств / П. М. Курис. – Вильнюс : Минтис, 1973. – 279 с.
144. Курс международного права : в 7 т. / [М. М. Аваков, В. А. Вадалпас, В. Н. Кудрявцев и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1989–1993. – . – Т. 3. Основные институты международного права. – 1990. – 260 с.
145. Лаверычев Е. Г. Осуществление защитных мер и имущественная ответственность за причинение ущерба морской среде (международно-правовые аспекты) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Евгений Германович Лаверычев. – М., 1998. – 148 с.
146. Лаутенбахер К. Стратегический подход к управлению океанами / К. Лаутенбахер // Глобальные проблемы : Журнал Государственного департамента США. – 2004. – № 1. – Т. 9: “Общие океаны, общее будущее”. – С. 5–8.
147. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве: проблема кодификации и прогрессивного развития норм и принципов международного права / Давид Бенедионович Левин. – М. : Международные отношения, 1966. – 152 с.
148. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) Олег Эрнстович Лейст. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 240 с.
149. Локайчук О. В. Проблемы правового регулирования деятельности транснациональных корпораций / О. В. Локайчук // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 2. – С. 80–83.
150. Лук’янець Д. Типологія юридичної відповідальності / Д. М. Лук’янець // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С. 4–10.

151. Лук'янець Д. М. Інститут адміністративної відповідальності: Проблеми розвитку : [монографія] / Дмитро Миколайович Лук'янець. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
152. Лук'янець Д. М. Про вину юридичних осіб у сфері адміністративної відповідальності / Д. М. Лук'янець // Право України. – 1999. – № 11. – С. 117–122.
153. Лукашук И. Концепция права международной ответственности / И. Лукашук // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 79–87.
154. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : [учеб.] / Игорь Иванович Лукашук. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 371 с.
155. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть : [учеб.] / Игорь Иванович Лукашук – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 410 с.
156. Лукашук И. И. Право международной ответственности / Игорь Иванович Лукашук – М. : Волтерс Клувер, 2004. – XXII – 432 с.
157. Маєвська А. А. Злочини проти людяності: міжнародно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 “Міжнародне право”/ Алла Анатоліївна Маєвська. – Харків, 2002. – 19 с.
158. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пітер Маланчук ; [пер. з англ]. – Харків: Консум, 2000. – 592 с.
159. Мамедов Р. Пограничные озера в международном праве / Р. Мамедов // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 11. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 504–520.
160. Манийчук Ю. В. Последствия международного правонарушения : Монография / Юрий Васильевич Манийчук. – К. : Головное изд-во издательского объединения “Вища школа”, 1987. – 148 с.
161. Международная Конвенция о гражданской ответственности за ущерб от загрязнения нефтью от 29.11.1969 г. [Электронный ресурс]. – Режим

- доступа : http://www.nau.kiev.ua/1014/329/1014_3293_1.html. – Название с титул. экрана.
162. Международная конвенция об ответственности операторов ядерных судов от 25.05.1962 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Название с титул. экрана.
163. Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов от 02.11.1973 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/documen/convents/pollution_from_ships.pdf. – Название с титул. экрана.
164. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории) / [Д. И. Фельдман, Г. И. Курдюков, М. В. Яновский и др.] ; отв. ред. Д. И. Фельдман. – М. : Юрид. лит., 1971. – 188 с.
165. Международное право : [учеб. для вузов] / [Г. В. Игнатенко, М. В. Кучин, Л. А. Лазутин и др.] ; под ред. Г. В. Игнатенко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1995. – 399 с.
166. Международное право : [учеб.] / [Б. М. Ашавский, К. Г. Борисов, В. Г. Бояршинов и др.] ; отв. ред. Ю. М. Колосов, В. И. Кузнецов. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 624, [2] с.
167. Международное право : [учеб.] / [И. Н. Арцибасов, К. А. Бекашев, Н. Т. Блатова и др.] ; под ред. Н. Т. Блатовой. – М. : Юрид. лит., 1987. – 544 с.
168. Международное право : [учеб.] / [Л. Н. Анисимов, К. Г. Борисов, Д. В. Иванов и др.] ; отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 720, [1] с.
169. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16.12.1966 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/convents/pactpol.htm>. – Название с титул. экрана.

170. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16.12.1966 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/convents/pactecon.htm>. – Название с титул. экрана.
171. Международный Суд ООН. Постановление от 22.06.1973 г. в деле об испытаниях ядерного оружия (Австралия против Франции) // Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда: 1948–1991. – Нью-Йорк : ООН, 1993. – С. 109–110.
172. Международный Суд ООН. Постановление от 22.06.1973 г. в деле об испытаниях ядерного оружия (Новая Зеландия против Франции) // Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда: 1948–1991. – Нью-Йорк : ООН, 1993. – С. 109–110.
173. Международный Суд ООН. Решение от 20.12.1974 г. в деле об испытаниях ядерного оружия (Австралия против Франции) // Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда: 1948–1991. – Нью-Йорк : ООН, 1993. – С. 121–122.
174. Международный Суд ООН. Решение от 20.12.1974 г. в деле об испытаниях ядерного оружия (Новая Зеландия против Франции) // Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда: 1948–1991. – Нью-Йорк : ООН, 1993. – С. 122–123.
175. Мелешин М. Т. Экологические проблемы Мирового океана / М. Т. Мелешин. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 485 с.
176. Мережко А. А. История международно-правовых учений / Александр Александрович Мережко. – К. : “Вид-во “Юридична думка”, 2004. – 296 с.

177. Минаева И. Ю. К вопросу об актуальности правового регулирования гражданско-правовой ответственности за ущерб от загрязнения бункерной нефтью с судов // Сибирский юридический вестник. – 2003. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журналу : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1138755>. – Название с титул. экрана.
178. Міжнародне право: [навч. посібник] / [М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін.] ; за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
179. Міжнародне право: Основні галузі: [підруч.] / [В. Г. Буткевич, С. А. Войтович, О. М. Григоров та ін.] ; під ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 816 с.
180. Нарышева Н. Г. Особенности определения размера убытков, причиненных экологическим правонарушением / Н. Г. Нарышева // Экологическое право России на рубеже XXI века : Сборн. научн. статей преподавателей и аспирантов каф. экологического и земельного права МГУ им. М. В. Ломоносова, посв. памяти проф. В. В. Петрова. – М. : Зерцало, 2000. – С. 248–269.
181. Научно-технический прогресс и актуальные вопросы международного права / [Н. Н. Ульянова, А. А. Шишко, Е. Т. Рулько и др.] ; отв. ред. Н. Н. Ульянова, А. А. Шишко. – Киев : Наук. думка, 1990. – 212 с.
182. Нурмухаметова Э. Ф. Способы воздействия на государства с целью вовлечения их в договоры в области охраны окружающей среды / Э. Ф. Нурмухаметова // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 50–58.
183. Общая теория государства и права: Академический курс. [учеб. для вузов] ; в 2-х т. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.]. – М. : “Зерцало”, 1998. – Т. 2 : Теория права – 1998. – 656 с.
184. Общая теория права и государства : [учеб.] / [В. В. Лазарев, В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.

185. Основи екології та екологічного права : [навч. посіб.] / Ю. Д. Бойчук, М. В. Шульга, Д. С. Цалін, В. І. Дем'яненко. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Видавничий дім “Княгиня Ольга”, 2005. – 368 с.
186. Ответственность в связи с аварийным загрязнением вод : Документ Экономического и Социального Совета Организации Объединенных наций от 30.03.2001 г. № MP.WAT/2001/1/Add.1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unecse.org/env/documents/2001/wat/mp.wat.2001.1.add.1.r.pdf. – Название с титул. экрана.
187. Петров В. В. Экология и право / Владислав Васильевич Петров. – М. : Юрид. лит., 1981. – 224 с.
188. Петровский Ю. В. К вопросу о субъектах правонарушений и ответственности в международном праве / Ю. В. Петровский // Правоведение. – 1967. – № 4. – С. 107–110.
189. Пляма вже в Росії // Сільські вісті. – 2005. – № 148. – 20 грудня.
190. Право Европейского Союза : учеб. для вузов / [С. Ю. Кашкин, А. О. Четвериков, П. А. Калиниченко и др.] ; под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юристъ, 2002. – 925 с.
191. Проблемы общей теории права и государства : [учеб. для вузов] / [В. С. Нерсесянц, Н. В. Варламова, В. В. Лазарев и др.] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М, 1999. – 832 с.
192. Радчик О. Л. Юридическая ответственность за нарушение правил обращения с экологически опасными веществами и отходами: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Ольга Леонидовна Радчик. – М., 2001. – 216 с.
193. Рамочная конвенция Организации Объединенных Наций об изменении климата от 9.05.1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/convents/climate.pdf>. – Название с титул. экрана.

194. Раскалей С. Б. Объективная ответственность в международном праве / Сергей Борисович Раскалей. – К. : Наукова думка, 1985. – 120 с.
195. Решетник Л. Правові проблеми юридичної відповідальності в галузі екології / Л. Решетник // Право України. – 2003. – № 8. – С. 81–85.
196. Решетов Ю. А. Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности / Юрий Александрович Решетов. – М. : Междунар. отношения, 1983. – 224 с.
197. Римский статут Международного уголовного суда от 17.07.1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.un.org/russian/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/russian/law/icc/rome_statute(r).pdf). – Название с титул. экрана.
198. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию от 14.06.1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/declarat/riodecl.htm>. – Название с титул. экрана.
199. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / Иван Сергеевич Самощенко, Мидхат Хабтбович Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
200. Сводный текст Венской конвенции о гражданской ответственности за ядерный ущерб от 21.05.1963 г. с поправками, внесенными Протоколом от 12.09.1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Название с титул. экрана.
201. Сидорченко В. Ф. Суда-спасатели и их служба. Морские аварии: технические и правовые проблемы / Виктор Федорович Сидорченко. – Л. : Судостроение, 1983. – 240 с.
202. Сидорченко В. Ф. Ядерные суда и радиоактивные грузы как объекты спасания на море / В. Ф. Сидорченко // Правоведение. – 1978. – № 5. – С. 74–80.
203. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учеб.] / Ольга Федоровна Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.

204. Советское гражданское право : [в 2-х т] / [О. А. Красавчиков, Р. О. Халфина, Л. Г. Кузнецова и др.] ; под ред. О. А. Красавчикова. – Т. 1. – М. : Высшая школа, 1968 – 520 с.
205. Содержание и форма / Философский словарь / [Адо А. В., Андреев И. И., Аникеев Н. П. и др.] ; под ред. И. Т. Фролова. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1987. – С. 434-435.
206. Соколова Н. А. Взаимодействие международного и внутригосударственного права в сфере охраны окружающей среды / Н. А. Соколова // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 3. – С. 22–26.
207. Соколова Н. А. Специфика правовых и организационных форм международного сотрудничества в сфере охраны окружающей среды / Н. А. Соколова // Сибирский юридический вестник. – 1998. – № 2. – С. 62–68.
208. Социальная ответственность // Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, 1997. – С. 376.
209. Сперанская Л. В. Международно-правовая ответственность государств за загрязнение Мирового океана: Некоторые теоретические аспекты / Л. В. Сперанская. – М. : Наука, 1984. – 151 с.
210. Строчук В. Кодификационный процесс в области международной ответственности за вредные последствия действий, не запрещенные международным правом [Электронный ресурс] / В. М. Строчук – Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3. – Режим доступа к журналу : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=450&Itemid=52. – Название с титул. экрана.
211. Строчук В. М. Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве [Электронный ресурс] / В. М. Строчук // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3. – Режим доступа к

- журналу : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143. – Название с титул. экрана.
212. Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / Александр Сергеевич Тимошенко. – М. : Наука, 1986. – 192 с.
213. Тункин Г. И. Вопросы теории международного права / Григорий Иванович Тункин. – М. : Госюриздат, 1962. – 330 с.
214. Тункин Г. И. Теория международного права / Григорий Иванович Тункин. – М. : Междунар. отношения, 1970. – 511 с.
215. Тускоз Ж. Міжнародне право : [підруч.] / Жан Тускоз ; [пер. з франц. Л. Бадешко] – К. : “АртЕк”, 1998. – 416 с.
216. Устав Организации Объединенных Наций от 26.06.1945 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/basicdoc/charter.htm>. – Название с титул. экрана.
217. Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств / Николай Александрович Ушаков. – М. : Междунар. отношения, 1983. – 184 с.
218. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс ; [пер. с нем. Ф. А. Кублицкий, Р. Л. Нарышкина]. – М. : Иностран. лит., 1959. – 652 с.
219. Фисенко И. В. Ответственность государств за международные преступления [Электронный ресурс] / И. В. Фисенко // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 3. – Режим доступа к журналу : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=155&Itemid=49. – Название с титул. экрана.
220. Хартия экономических прав и обязанностей государств от 04.12.1974 г. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r29-3281.pdf>. – Название с титул. экрана.
221. Чернявський А. Л. Види міжнародно-протиправних діянь, пов'язаних із забрудненням поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Актуальні проблеми професійного становлення особистості сучасного юриста :

- матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Суми, 12–13 травня 2007 р.) / Харківський національний університет внутрішніх справ. Сумський юридичний факультет – Суми : Слобожанщина, 2007. – С. 119–121.
222. Чернявський А. Л. Зміст поняття “поверхневі води”: порівняльно-правовий та міжнародно-правовий аспекти / А. Л. Чернявський // Порівняльно-правові дослідження. – 2007. – № 1–2. – С. 320–321.
223. Чернявський А. Л. Міжнародно-правова відповідальність держави за забруднення поверхневих вод, вчинене приватними особами / А. Л. Чернявський // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами I Міжнародної наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених, (м. Суми, 8–9 грудня 2006 року) / Українська академія банківської справи Національного банку України. – Суми : УАБС НБУ, 2006. – С. 185–187.
224. Чернявський А. Л. Міжнародно-правова відповідальність за забруднення поверхневих вод як фактор сучасного державотворення України / А. Л. Чернявський // Держава і право : збірник наук. праць : Юридичні і політичні науки ; – [Спецвипуск]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 587–592.
225. Чернявський А. Л. Міжнародно-правові проблеми реалізації контрзаходів, спрямованих на припинення діяльності, що призводить до істотного забруднення вод відкритого моря / А. Л. Чернявський // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами II Міжнародної наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених, (м. Суми, 21–22 грудня 2007 р.) / Українська академія банківської справи Національного банку України. – Суми : УАБС НБУ, 2007. – С. 115–117.

226. Чернявський А. Л. Особливості міжнародно-правової відповідальності за значне забруднення поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 2. – С. 118–120.
227. Чернявський А. Л. Покладення на державу обов'язку припинити діяльність, що призводить до забруднення вод відкритого моря, як форма її міжнародно-правової відповідальності / А. Л. Чернявський // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 115–119.
228. Чернявський А. Л. Проблеми об'єктивної міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доповідей за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Луцьк, 23–24 березня 2007 р.). / Волинський держ. ун-т ім. Лесі України. – Луцьк : Волинський держ. ун-т ім. Лесі України, 2007. – С. 59–61.
229. Чернявський А. Л. Розмежування міжнародно-правової та цивільно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. тез наук. доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів (м. Луцьк, 17–18 березня 2006 р.) / Волинський держ. ун-т ім. Лесі України. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського держ. ун-ту ім. Лесі України, 2006. – С. 73–75.
230. Чернявський А. Л. Форми матеріальної міжнародно-правової відповідальності за забруднення поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 29–32.
231. Чернявський А. Л. Шкода як елемент складу міжнародного правопорушення, пов'язаного із забрудненням поверхневих вод / А. Л. Чернявський // Молодь у юридичній науці : зб. тез Міжнар. наук. конф. молодих учених “П'яті осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 27–28 жовтня 2006 р.) : [у 5 част.]. Частина друга: “Конституційне право. Адміністративне право та процес. Фінансове право. Міжнародне право. Порівняльне правознавство”. –

- Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2006. – С. 218–221.
232. Чирков А. П. Ответственность в системе права: [учеб. пособ.] / А. П. Чирков. – Калининград : Калининградский ун-т, 1996. – 77 с.
233. Шемшученко Ю. С. Міжнародні аспекти охорони природи / Юрій Сергійович Шемшученко. – К. : Вища школа, 1985. – 56 с.
234. Шемшученко Ю. С. Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды / Шемшученко Ю. С., Мунтян В. Л., Розовский Б. Г. – К. : Наук. думка, 1978. – 280 с.
235. Шемякин А. Н. Морское право : [учеб. пособ.] / Александр Николаевич Шемякин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Одесса : ВМВ, 2006. – 448 с.
236. Шидловский П. А. Обеспечение международно-правовых норм: понятие и содержание / П. А. Шидловский // Правоведение. – 1987. – № 6. – С. 60–66.
237. Шишко А. А. Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые проблемы) / Александр Александрович Шишко. – К. : Наукова думка, 1990. – 100 с.
238. Шумилов В. М. Международное экономическое право / Владимир Михайлович Шумилов. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 512 с. – (Серия “Высшее образование”).
239. Юридична відповідальність (цивільні аспекти) / [А. М. Савицька, В. В. Луць, З. В. Ромовська та ін.] ; під ред. Н. І. Титової. – Львів : Вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1975. – 196 с.